

מקורות לתולדות החנוך בישראל

(מתחלת ימיהם עד תקופת ההשכלה)

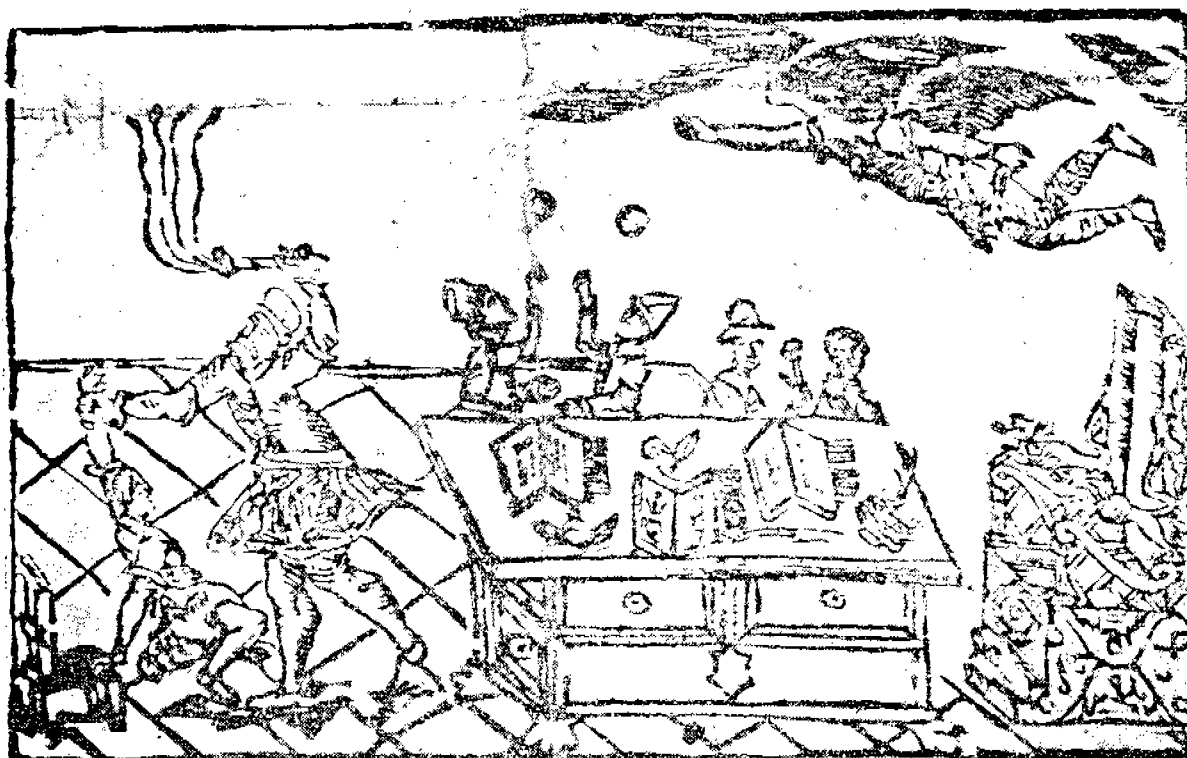
ערוכים בידי

שמחה אסף

כרך שלישי

הוצאת «דביר»

תל-אביב, תרצ"ו.

ציור זה של מלאך, הזורק מעות או מגדנות לילדים הטובים, ומלמד המאיים ברצועה על ילד רשלין, לקוח מתוך לוח של א"ב שנדפס בויניציאה שנת התי"ו ושנמצא באוצה"ס של בית מדרש לרבנים בנייריורק. על גבי התמונה מלמעלה סדר אותיות א"ב מנוקדות בכל הנקודות, ולמטה ומשני הצדדים מזמור "ויהי נועם" וקצור תפלת קריאת שמע וברכת המזון וכמה ברכות מברכות הנהנין.

הקדמה

הדרך הזה הוא האחרון לספרי זה, והוא מוקדש ברובו למקורות הטונים לארץ ישראל ולארצות המזרחית כל שלשת הכרכים בחד מקופים איפוא את כל ארצות פוזריו של העם העברי שהיתה להן חשיבות פחות או יותר בתולדות חיו, ומכילים איסוף נחול ועשיר של מקורות לתולדות החנוך בישראל מתחלת ימי הבונים עד תקופת ההשכלה. בחרנו עברנו על בבל וא"י, צרפת ואשכנז, ספרד ואיטליא, פולין וליטא, ארצות המזרח (תורכיה האירופית והאסייתית) ואפריקא הצפונית. עתה הגיע היסוד וניתנה האפשרות לכתוב את תולדות החנוך בישראל בתקופה ארוכה זו של יותר מאלף שנים. יש לקוות שגם המקורות המרובים שבתלמודים ומדרשים יוכו בקרוב לבנום מלא ושלם.

גם בדרך זה הצנו להעיד קצת הערות כלליות על המקורות המכונים בן הרוב המכריע של המקורות נוגע לא"י ולארצות תורכיה במאות הטי"ז הי"ז והי"ח. המקורות מזמנים יותר קדמונים הם מוקטים מאד, כי הישוב היהודי בא"י מוזמן הצלבנים עד עלייתם של אחיני הספרדים אחריו הנדוש מספרד היה דל מאד, והיהודים שבשאר ארצות המזרח היו במצב דומה יותר מאד. הנדודה שהתחילה בסופה של תקופת הגאונים נמשכה הרבה מאות שנים, וההדרות המזרחיות רבת האוכלוסין ורבת הזכויות בעבר יורדת מעל הבמה ההיסטורית. תאור בולט של המצב במאה הי"ב נתן הרמב"ם באגרתו לחכמי לונדל¹: „בכל המקומות האלה אבדה תורה מבנים. רוב המדינות² הגדולות מתות ומעוטן נוססות, וכמו שלשה ארבעה מקומות חולים. בכל ארץ ישראל ובכל סוריא מדינה אחת, והיא אחלב³, שבה מקצת חכמים ועסקיהם בתורה, אבל אין ממיתין עצמן באהלה, ובכל הנולה ובכל בבל ושנער שנים שלשה גרורים, ובכל תימן וערי המיצר הערביים כולם מעט עוסקים בתלמוד, אבל אינם מכירים אלא הדרוש יקבל שכר". אחריו זמנו של הרמב"ם לא הוטב המצב אלא הורע עוד יותר.

הטבה ניכרת באה בא"י ובשאר ארצות תורכיה עם בואם של הספרדים בהמונים. החלק הקטן של המגורשים והאנוסים התישב באיטליא, ואחר כך בהולנדיא ובמקומות אחרים באירופא, ושם המשיכו את המסורת החטכית שלהם והקימו את בתי הת"ת המפוארים שבאמסטרדם ובהמבורג, ואולם הרוב המכריע של המגורשים מצא לו מחסה ומקלט בארצות האיסלם. הקהלות העתיקות שהיו קיימות מוזמן שלטון ביצין ושלטון הממלוכים במצרים, א"י וסוריא, קהלות ה"רומניטים" המגורסקים והמסתעריים, האשכנזים והאונגרים (שהתישבו בארצות הבלקנים במאה הניד והטי"ז)

1 קובץ לפסיא ח"ב דף מ"ד א"

2 - הערים. 3 חלב, אליפא

נכנעי לפני הספרדים העשירים והמיוחסים, הלמנים והמשכילים וקבלו עליהן את מרותם. כמה מן הקהלות האלו נטמעו לגמרי בין הספרדים וקבלו את מנהגי הספרדים ואת לשונם. נצחון הספרדים על שאר האלמנטים היהודים בארצות הקדם היה שלם, ואולם במשך הזמן נהפכו המנצחים למנוצחים. תקופת הפריחה שבאה למרכז היהודי שבתורכיה ובא"י, בעקב עלייתם של הספרדים כאלפיהם ורובבותיהם, לא נמשכה רק שנים-שלשה חודשים, ובסיפח של המאה הטי"ז מתחילה כבר הורידה ההולבה ומשכת מאות שנים. יהודי ספרד שגלו לתורכיה וליתר ארצות האיסלם מסתגלים אל הסביבה המוסלמית והמזרחית במדה מרובה. מדין הוצירה נחלש יותר ויותר, קצב החיים התרבותיים והצבוריים הואט והאופק מצטמצם. מובן מאליו שתוצאות העליה והורידה נתגלו גם בסדור עיני החנוך ובתכניות הלמודים בבתי הספר. חלק הגון מן המקורות המכונסים בכרך זה נוגע לתולדות החנוך בא"י וביחוד בצפת, שבה התרכזו בזמנים ידועים רוב מנינו ורוב בנינו של הישוב היהודי בארץ. החנוך בארץ ישראל עמד במאה הטי"ז והי"ז על המה הנגדה ועלה בכמה מעלות על החנוך בארצות פולין, ליטא ואשכנז באותו זמן¹. כמה חכמים מן הדורות ההם, ובראשם ר' שעפטיל הורוביץ ור' שבתי בס, המבקרים קשה את מצב החנוך בזמנם, מעמידים למופת את בית התורה המפורסם שבאמשטרדם, שבו למדו הקטנים את כל המקרא, ואחר כך כל הנ"ך, ואחר כך כל המשניות, ורק אחריו זה התחילו בלמוד התלמוד. בו היו מלמדים לילדים גם את הלשון העברית ודקדוקה ומתנבים אותם לדבר בה. גם בסדריו החיצוניים הצטיין בית ת"ת זה². לעומת זה מעמידים חכמים אחרים, שחיו בסוף המאה הטי"ז ותחלת הי"ז, למופת ליהודי שאר הארצות את דרכי החנוך בארץ ישראל.

הראשון הוא ר' שלמה אפרים לונטשיץ, בעל "עוללות אפרים" וכמה חבורים אחרים, מגדולי הדרשנים והמוכחים שבזמנו ובסוף ימיו היה אב"ד ור"מ בפראג. בספרו "עמורי שש" שנתחבר בשנת שס"ו, הוא מותח בקרת הרופה על דרכי החנוך בזמנו, וביחוד הוא קובל על הפלפולים העקומים וה"חילוקים" שהיו הנילים בהם בהרבה ישיבות. מצדדי החילוקים היו טוענים: "שרואים בחוש שהשכל מתהדר על ידיהם בכל התורה", אולם המחבר סובר שהאמת אינו כן. כי גם עינינו הרואות שבאותן ארצות שאין לומדין פלפול שקר זה, כמו בארץ ישראל... ידם רב להם בכל החכמות ובכל הפוסקים, לפי שיש להם פנאי יותר ואינם מבזים בחבל ימיהם ורוב זמני השעה כאשר עושים בארצות אלו (אשכנז ופולין)³. השני הוא ר' משה ב"ר אהרן מורבציק, בן דורו הצעיר של רש"י לונטשיץ, הוא היה מלמד תינוקות ובספרו הקטן והיקר, "ביצור סדר משנה"⁴ הוא מציייר לנו תמונה שלמה ובהירה של מצב החנוך. אחר אחר הוא מונה את כל הקלקולים והמגרעות שדבקו בו ומציע הצעות לתקן את הקצצות. בין שאר הדברים הוא מוסר לנו ידיעות חשובות על החנוך בא"י ומעמידו בהומא טובה בשביל בני ארצנו: "... מה שאין כן בארץ הקדושה שמצוי הוא ומורגל ושכיחי רבים וכן שלמים הבקויים בסדריו משנה בעל פה כאשר אנהנו פה היום בקיאים

1 ע"י מאמרי "לתולדות החנוך בארץ ישראל" בספר הסנה של א"י סנה א' (תרפ"ג) עמ' 42-57.

2 כרך א' עמ' ע"ו ועמ' קנ"ה-קנ"ו.

3 שם עמ' ס"ג. 4 שם עמ' פ"ה-צ"ו.

באשרי ומכל שכן [שהם בקיאים] בחלקי המקרא. והסבה ללמוד הנ"ל הוא זה, כי במדינות אלו לרובן ככלן יש למלמד אחד תלמידים כלם מגילים שונים: זה לומד סדרה וזה לומד קרא מקרא וזה נמרא וזה תוספות וזה "חילק"... ולא ראי זה בראי זה. נמצא כל מלמד שיש לו עשרה נערים ואין למודם שזה בתורה אחת להם—או אין כל נער לומד ביים כי אם שעה אחת הקצובה לו ואחר כך יושב בטל, כי אין לו חבר, וגם המלמד אינו יכול להשיג עליו בשעה שהוא טרוד בלמוד הנער השני בענין אחר. וגם למלמד הדבר הוא קשה מאד [והוא לו] למשא ולכלבול, ויכול יוכל גם הוא גם הנערים... והעצה הנכונה, והיא עצת ה' היא תקום לעשות בדרך שעושים בארץ ישראל, שאין שליה אחד עושה שתי שליחות, רק כל מלמד ומלמד בעל מלאכה אחת הוא: מקרא לחוד ומשנה לחוד, וכן מאלפא ביתא ולמעלה כל אחד עושה מלאכה אחת בסדר הלמוד, ולכל מדרגה ומדרגה יש לה בית תלמוד מיוחד, והתועלת רב היא לתלמיד ומלמד, כי כל תלמיד שינה פדיון מאה פעמים ואחת כמה שהוא לומד שיעורו ובמה שהוא שומע כל היום הדברים הנוצאים מפיו חברה, וגם יש לו חברים שיכולים לחזור עמו, וגם המלמד יכול בנקל להשיג על כלם בסיקור אחת, ונמצא שהתלמיד הוא סימן ברכה בלמודו "וומן" אחד וזה ממה שרואה בשנתים ימי הרעב, וגם הוא תועלת באופן זה, שהמלמד יכול ללמד עם נערים רבים, מטעם זה לאחד נר למאה, עד שמלמד אחד יספיק לכ"ה נערים¹, ובפרט אם יש לו ריש חכמה, ואז יכול המלמד ליקח שכר מועט מנער אחד, לא עשרים או שלשים זהובים מנער אחד, ולא יהיה ניכר שווע לפני דל, ואם עשיר ואם עני ואם דל ישכב לבטח וידע שיחיה לבנו מלמד להועיל, מה שאין כן בשאינו כן, כי כסף יענה את הכל ועניים בשפל ישכנו... וראוי לתקן סדר זה בקהלות גדולות אשר שם עדרו צאן גדוים וטלאים".

חזן מזה אנו מוצאים דברים מועטים על החנוך בא"י אצל מחבר שלישי, איטלקי, הוא ה' שמואל אברהם רב בונוציא ומחבר שו"ת "דבר שמואל". בספר הזכרונות² הוא כותב: "סדר הלמוד מנהגות רבות נהגו בו ישראל, הכל לפי המקום והזמן. ובדורותינו אלה יש שמושיבין התלמידים ימים רבים בלמוד המקרא³, ויש שרצין מיד לנמרא⁴, ויש שלומדין בתחלה במשנה בפרושה גם בעל פה, כמו שעושים בארץ ישראל ובמקומות אחרים, והוא הדרך הנכונה..."⁴.

העולה לנו מכל המקורות האלה הוא, שבני א"י הצטיינו בבקאותם הרבה בכתבי הקודש וביחוד בידועת המשנה בעל פה. הדבר האחרון יוצא לנו גם ממקומות אחרים, ה' יעקב חגיו היה "מפרץ לתלמודו מעות כדי שישנו את כל השנה סדרים בעל פה, ויש מהם שעלתה בידם, ויש מהם שזכו במקצת, ויש מהם בשני סדרים"⁵. גם הלומדים הגדולים בשנים היו רגילים ללמוד את המשנה באופן זה. "הרב בעלי תורה לומדים משנה על פה, ויש מהם שני סדרים ויש שלשה וכו'"⁶. גם המקובל

1 ע"י בכא בתרא כ"א א'.

2 הכונה כנראה לאיטליא.

3 בפולין ואשכנז. 4 כרך ב' עמ' ק"מ.

5 ע"י להלן עמ' ט"ב. 6 עין להלן עמ' כ"ז.

המפורסם ר' משה קורדובירו מצוה, בין שאר הדברים, אשר יעשה אותם האדם וזהו בהם¹, "להזדרז בכל שבוע שני פרקים משניות על פה לפחות"². נאמנים איפוא דברי ר"מ מורבצין שהובאו לעיל, שבארץ הקדושה, מצויים רבים הבקואים בסדרי משנה בעל פה כאשר אנוהו בקואים באשרו³. הן מזה הגהנו סדרים יפים בבתי הת"ת: כל מלמד קבל רק ילדים מגיל אחד ובעלי ידיעות שוות. המלמדים היו ראויים לתפקידם וכל אחד מהם היה "בעל מלאכה אחת".

למוד התורה מלא או את כל הללה של איי וביחוד את הגליל, שר' יוסף קארו "מלא אותו פה לפה חכמה ודעת". ידיעת התורה הדרה לכל הפנות הנדרות ולכל הישובים והכפרים אשר בגליל, שישבו בהם יהודים שעסקו בעבודת האדמה ובמלאכות אחרות או שהתפרנסו כרוכלים המסבבים בכפרים. "מלמדים [היו יוצאים מצפת] וסובבים במדינה ללמד נשים וקטנים תפלה וברכות"⁴. בצפת עצמה היה האויר ספוג ורווי תורה וקולו של יעקב נשמע בכל בתי בנסיוותיה הרבים. ר' שלמה שלומיל, שבא ממורביה לצפת בשנת שס"ג, כותב עליה⁵: "עיר גדולה לאלהים, עיר מלאה תושיה, קרוב לשלש מאות רבנים גדולים וי"ח ישיבות מצאתי בצפת תוכיכ. כ"א בתי בנסיוות נכית מדרש גדול ובתוכו קרוב לארבע מאות ילדים ונערים ועליהם עשרים מלמדים הלומדים אתם מבלי קבלת פרס מן התלמידים, שנמצאים עשירים בקונשטנטינא שפורעים שכורות המלמדים⁶. ובכל בתי בנסיוות תיכף אחרי תפלת ערבית ושחרית מתקבצים כל הקהל ויושבים לפני רבנים בכל בתי הבנסיוות ה' ו' בתות. כל בת וכת לומדים קודם שיוצאים מבית הבנסת, בת זו לומדים בקביות בהרמב"ם, וכת זו לומדים בקביות ב"עין יעקב" וכת זו לומדים בקביות במרכות... באופן שלא נמצא אחד שיוצא בבקר למלאכתו או לעסקו אם לא ילמד קודם לכן קביות בתורה. וכמו כן עושים כל ישראל בערב אחד תפלת ערבית". מעין זה היה המצב גם בירושלם⁷.

עוד כמה וכמה פרטים וכללים אפשר ללמוד מתוך המקורות האלה. הם מעמידים אותנו על השקפתם של בני הדורות ההם על דרכי החנוך והלמוד ועל הנימוסים שיש להנך בהם את הילדים. וכמה הערות מפליאות אנו פוגשים פה ושם. וראויים הדברים להשמע גם היום.

חלק אחד מן המקורות נוגע לתורכיה האירופית וביחוד לשאלוניקי, עיר ואם בישראל ומרכז לתורה ולחכמה. הת"ת שבה היה מפורסם לשבה, ובגלות הזה אין כמוה לבי הנשמע⁸, "ובזמן הזה לא נשמע מקום מקודש ממנו"⁹. כטובת הת"ת הזה היו מקדישים הקדשות גם בני ערים אחרות. לרגלי השריפות המרובות שהיו בשאלוניקי, שהיו מהפכות לתל שממה הלכים שלמים מן העיר, נאבדו פנקסי הת"ת ותעודות אחרות נוגעות לו. רק מתוך ספרי השו"ת עלה בידו להציל כמה עדויות ע"ד המוסד המפואר הזה, שעליו היתה גאותם של בני שאלוניקי מאות שנים.

1 שם.

2 ע"י ש"כ טר, Studies in Judaism, second series 288, וע"י גם להלן עמ' כ"ז הערה 6.

3 ע"י להלן עמ' כ"ז.

4 מתוך שו"ת המבי"ט ח"ג סי' קכ"ג יוצא "כי נערי ח"ת - בצפת - רובם יתומים" היו.

5 ע"י להלן סי' כ"ד עמ' כ"ח.

6 להלן עמ' ל"ז. 7 עמ' ל"ז.

קצת מקורות מוסרים לנו ידיעות על החנוך אצל יהודי אפריקה הצפונית (מרוקו, טיניס ואלג'יר) ואף הן מלאות ענין מכמה צדדים. באחרים מהם נמצא דברים על החנוך אצל יהודי גיברלטר. עוד אחרים מספרות לנו על החנוך בסוריא, עירק, קורדיסטאן ותימן. כל המקורות האלה ממלאים ומשלימים זה את זה, מצטרפים זה לזה, בכמה מינים והרי לנו תמונה פחות או יותר שלמה של מצב החנוך בקבוצים היהודיים דלי הכמות והאיכות. "גדחי ישראל" שנתפזרו לקצוות וסובלים עול גלות קשה בין עמים מעוטי תרבות.

בסוף הכרך הזה יחרתי מקום גם למקורות הנוגעים לתולדות החנוך אצל הקראים. מהם אנו למדים על מצב החנוך אצלם בארבע מאות השנים האחרונות. אנו רואים גם את ההשפעה המרובה שהושפעו מן הרבנים. רובי דבריו של גדול חכמי הקראים במאות האחרונות, ר' אליהו בשיצי, לקוחים מהקדמת ר' פרופיאט דוראן לספרו "מעשה אפוד", ותבנית הלמודים השלמה ביותר שנעשתה בסבילס סודרה ע"י החכם הרבני הישר מקאנדיאה.

אצל יהודי המזרח כמעט שלא נמצא ספרי תקנות לבתי הספר והתיות או לעניני החנוך בכלל, בדרך שאנו מוצאים הנחתם אצל יהודי איטליא ובמזרח מועטת יותר אצל יהודי אשכנז ופולין. נרמז לזה סבות שונות, מהן תרבותיות ומהן ארעניות ובלבדיות, שאין כאן המקום להתעכב עליהן בפרוטרוט. המקורות שבכרך זה לוקטי איפוא בחלקם הגדול מתוך ספרות השו"ת והדרוש של הספרדים בארצות המזרח, וספרות זו היא רחבה מדי ים. היתה זאת עבודה קשה להוציא מתוכה את המקורות לתולדות החנוך, ביחוד מספרי הדרוש. שתי "מעלות" לרוב הדרשני הספרדים שאהרי הנירוש על אחיהם באיטליא, אשכנז ופולין: א. האריכות הגדולה מאדכיבים הם מאד בדרושיהם ועיכרים מעיין לעיין. חלק גדול מספרי הדרוש שלהם נדפס בפאליא, מה שלא נמצא כמעט בדרשני שאר ארצות: ב. התלישות מן המציאות. כמעט שלא נמצא אצלם ציור מן החיים, תוכחת מוסר נאמנה שתהא מכוונת למומי הדור. ספרי הדרוש מלאים פלפולים ארוכים, הקורות על ארבעת היסודות וביאורי אגדות על דרך החרור והפלפול. כבר קבל ר' רפאל מרדכי מלכי (ע"י עליו להלן עמ' נ"ג-נ"ד) על הדרשנים הדרושים בתוך הקהל "הבורים של תוספות הקשות. שאפילו המעיין צריך זמן וישוב הדעת להביןם, אי נמי אוקימתות בסוגיות הנמרא וקישיות מנמרא לנמרא... כמו שעושיין דרשני טורקיאא שלהראת חכמתם מפלפלין בפוסקים ובנמרא ואין זה מן הראוי". וכך אין כמעט הבדל בין ספר דרושים שנתחבר לפני מאתיים ושלוש מאות שנה לספר דרושים של הדור הקרוב לנו. קטן הוא איפוא הערך ההיסטורי של ספרי הדרוש מן הסוג הזה. למשל ישמשו ה"דרושים להלבשה" שהיו חכמי הספרדים העילים לדרוש בשבת המועדעת לעורר את לב העם שיתנדב להלבשת תלמודי התורה ומלמדיהם. דרושים אלו מצויים ברוב ספרי הדרוש שלהם, ולפעמים גם תמצא עשרות אחדות של דרושים אלה בספר אחר, היינו שהמחבר הרפים את כל הדרושים שדרש בענין זה מדי שנה בשנה. ברעיל הם דורשים בשבת למור תורה והצדקה, ודרי הודמנות טובה על דרכי הלמוד הנהוגים בת"ת ולמסור כמה פרטים על מצב הלמוד. מספר התלמידים וכדומה, ואולם לכל זה אין גם זכר. כמה פעמים צללתי במים אדירים אלה כדי לדלות משם מרגליות והעליתי חרס ביד.

גם בכרך זה נתפרסמו קצת מקורות בפעם הראשונה מכת בידיד וכמה מהם לוקטו מתוך ספרים יקרי המציאות. וכאן עלי להביע את תודתי לידידי ד"ר בצלאל הות, לונדון: ה' אליעזר ריבלין, ירושלים: ה' מיכל רבינוביץ, ירושלים: לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, שהשאילו לי כתי הנמצאים ברשותם או המציאו לי העתקה מהם.

במשך הזמן נאספו בידי מלואים רבים לכרכים הקודמים, ביהודי לכרך א', ובהם מקורות יקרי ערך מספרים יקרי מציאות ומכתבידיד שונים. בהקדמה לכרך ב' הודעתי שבכרך השלישי יבואו גם המלואים. ואולם אחרי העיון הסכמתי לעצתם של ראשי "דביר" להכניס את המקורות הנוספים, כל אחר במקומו הראוי לו, כשיופיע הספר במהדורא שניה. יש לקוות שיום זה לא ירחק ביותר. ושוב אני פונה אל כל אלה שספרות ישראל קרובה ללבים ויש בידם מקורות נוספים לתולדות החנוך בארץ ארץ ש היא – שיואלו בטובם להמציא לי העתקה מהם או שישאילו לי את נופי הכתבים. כל המקורות שיתוספו יודפסו בהכרת טובה ובהבאת כל מקור בשם האיש שימציא אותו לידי או יעירני עליו.

ש. א.

ג' שבט תרצ"ז, ירושלים.

א. מתוך מסעות ר' פתחיה מרגנשבורג, ר' פתחיה הלך
למסעיו בשנות התקליה-תתקי"מ. מפסקא זו אנו למדים הרבה
על מצבם הרוחני של יהודי בבל בכלל ובגדאד בפרט
באותו זמן.

... וראש ישיבה בבגדאד ר' שמואל הלוי בן עלי¹ ראש ישיבה, והוא שר
ומלא חכמה ותורה שבכתב ותורה שבעל פה וכל חכמת מצרים², ואין דבר נעלם
ממנו, וכל התלמוד יודע הגרסא³, ואין עם הארץ בכל ארץ בבל ובארץ אשור
ובארץ מדי ופרס שלא ידע כל עשרים וארבע ספרים ונקוד ודיוק וחסידות ויתירות,
כי החזן אינו קורא בתורה, אלא מי שיעמוד לספר תורה הוא קורא⁴, ויש לראש
הישיבה כאלפים תלמידים בפעם אחת, וסביבו המש מאות ויותר, וכלם מבינים
בטוב, וקודם שידעו לומדים בעיר לפני תלמידי חכמים אחרים, וכשיודעין או יבואו
לפני ראש הישיבה... ובית גדול יש לראש ישיבה ומחופה במעילים והוא מלוכש
בגדי זהב, והוא יושב למעלה ותלמידים יושבים על הקרקע. והוא אומר למתורגמן
ומתורגמן אומר לתלמידים, והתלמידים שואלים מן המתורגמן, ואם אינו יודע ישאל
המתורגמן לראש ישיבה, ומתורגמן אחד אימר לצד אחד מסכת אחת ומתורגמן אחד
אימר מסכתא אחרת לצד אחד, וכל התלמוד בנינו, ואחר שנורסין מפרש להם...
ור' שמואל אין לו בנים אלא בת אחת⁵ והיא בקיאה בקריאה⁶ ובתלמוד, והיא
מלמדת הקריאה⁷ לבחורים, והיא סגורה בבנין דרך חלון והתלמידים בחוץ למטה
ואין רואין איתה⁸...

1 זהו בר פלוגמיה הידוע של הרמב"ם, ועי' עליו פוזננסקי Babylon. Geonim עמ' 36-15;
מאן בהצופה לחכמת ישראל שנה ר' עמ' 106-108; אסף קיבוץ אגרות ר"ש בן עלי, ירושלים תרצ"ז.
2 הכונה לחכמות חיצוניות, ואמנם ר' פתחיה כותב: "והזקנים לאחר עמידת התלמידים שואלים
ממנו חכמת המזלות ושאר כל מיני חכמה".

3 הנוסחא בעל פה.

4 כפי מה שנהגו בימי המשנה, ועוד היום נוהגים כך התימנים.

5 עי' עליה פוזננסקי שם עמ' 35.

6 קרייה, מקרא. עי' בח"א עמ' י"ח הערה 2. היא לימדה איפוא רק מקרא ולא תלמיד.

7 ועי' ישיבות בגדאד עי' גם במסעות ר' בנימין. ועי' עוד אגרות ר"ש בן עלי, עמ' 3-19.

מאן, Texts and Studies, I, עמ' 210 ואילך.

ב. מתוך שאלות ותשובות הרמב"ם. השאלות נשלחו, כנראה, מקהלות מצרים ונלמד מהן כמה פרטים על מצב החינוך בארץ זו.

א. עיר אחת יש בה דיון קבוע מומחה ומנהגו לדרוש הלכות וזולתם¹ לרבים, והוא דר בבית², בא אחד מלמד תינוקות קבץ לו חברה סביבו באותו בית ללמדם מקרא ומשנה, ולפרש להם המשנה כפי ידיעתו מבלי לקיחת רשות מהדיון הנזכר, וחשב הדיון הנז' שזה אפקירותא³ בעיה, וחשב המלמד הנז' שזה רבון תורה ואין צריך בו נטילת רשות, ואמרו קצת מהקהל שזה המלמד ילמד בחצרו שלא בפני הדיון, ואחרים אמרו שאין לו ללמד אפי' בחצרו לא מקרא ולא משנה⁴. יורנו רבנו מה ראוי בזה, ושכרו כפול מן השמים. — ראוי לראות במלמד ובדיון הנז', ונראה אם הוא כמותו בידיעת התורה אין זה חייב מאומה... אבל אם אינו שלם ללמד אינו מותר לו ללמד הלכות ולא לפרש משנה בשום פנים, אבל ילמד לשון המשנה כמו שילמד לשון המקרא, אבל זה יהיה ברשות הדיון, ואימתי שילמד מבלי רשותו אפילו בחצרו ואפילו הפסוקים לכד הוא בר נדוי⁵...

ב. מה תאמר הדרת יקרת צפידת תפארת בגי'קד מרינו ורבינו אדוננו גאוננו משה... במלמד נערות קטנות שהיה לו דין ודברים עם איש אחד ונשבע בשבועה שלא ילמד בנות פלוני, לאחר שהורגו בדברים, ואחר כך התחרט, וגם הנערות לא הסירו רדידיהן בפני זולתו⁶, ואין מי שימלא מקומו בלמוד, והוא נגרם לו הפסד הטובה שהיתה מנעת לו מהן ומאבותיהן ואין בלמוד הנשים תועלת, שהנשים לומדות טעות. והמלמד עצמו סגיא נהור ואין מי שימלא מקומו ובא לידי הפסד, לפי שהיו לו ממנו מתנות והנאה. יורנו אדוננו גאוננו אם מותר לו ללמד אותן ושכרו כפול מן השמים. והוא מבאר להן את התפלה בערבית¹⁰.

תשובה. אם הוא מתחרט יודיע חרשתו בפני שלשה אנשים מישראל ויתירו לו ואחר כך ילמד אותן כדרכו ואין עליו עבירה. ובתב משה¹¹.

ג. אשה אחת הלך בעלה לארץ מרחק ועמד שם ד' שנים, וכאשר בא מצאה

1 כנראה הלכות האלפסי. 2 ודברים אחרים זולת ההלכות.

3 בבית הכנסת.

4 הפקרות. העזת פנים, עי' מו"ק ס"ז א'.

5 בהוצ' פריימן: לא משנה ולא הלכות.

6 גרפסה עי' ר"י בדאהב בס' כי ביצחק ס"י כ'; שו"ת הרמב"ם הוצ' פריימן ס"י ק"ג. רואים אנו כאן את תכנית הלמוד לגדולים.

7 = כבוד גדולת קדושתו. 8 בארצות המזרח יוצאות הנשים רעולות.

9 בלי עזרת מורה. 10 זוהי הוספה לאחר גמר המכתב.

11 תשובת הרמב"ם ז"ל שגרפסה במקורה הערבי עם עצם חתימת ידו של הרמב"ם בריווי האנגלית לשנת 1899 עמ' 539 ובתרגומה העברי בקובץ תשובותיו הוצ' פריימן ס"י שפ"ד. ממנה נראה שלא הוניהו אז את למוד הבנות מכל וכל. מאיזה מקום באה השאלה — לא ידוע לנו.

מלמדת תינוקות מיחה בידה על זה לפחדו עליה מאבות התינוקות המביאים את בניהם אצלם, וכאשר ראתה זה נמנעה מלשרת אותו שירות קטן או גדול...¹
 ד. אשה אחת בעלה לא היה מוציא עליה שום הוצאה, דבר קטנה או גדולה, ולה שני בנים ממנו והיא צריכה גם כן לפרנסם משלה, והיא היתה יודעת ללמד קטנים. לקחה קטנים והתחילה ללמד אותם ומה שכירות שלהם היתה מתפרנסת היא ובניה. לאחר זמן אמר לה בעלה: או תשבי בביתך כמו שאר הנשים ולא תלמדי התינוקות או תתני לי רשות לישא אשה אחרת, תודיעו רבינו היכול לחייבה להניח התינוקות אשר משכירותם היא ובניה מתפרנסים ותחזור לאשר היתה בו בתחלה, ואם היא חייבת לשרתו והוא בלתי מפרנסה, ואם היא חייבת ליתן לו רשות לישא אשה אחרת, ושכרך כפול.

תשובה. הבעל חייב בכל צרכי אשתו, ואם נמנע ואין לו יכולת ותחייב לגרש, והמאחר² יפרענו מיד, או ישאר עליו חוב אם אין לו. ויש לבעל למנוע אשתו מללמד מלאכה או קריאה, ואם האשה הזאת טוענת אמת בדבריה אם תמרוד בו תצא מבלי מאוחר, ויתחייב או לגרשה ותשאר ברשות עצמה כלל³ אשר תחפון. וכתב משה⁴

ה. עוד נשאל, מה משפט מלמדי תינוקות שמניחין מלאכת שמים וחולכין להעיד עדות אף בבספים, לא בחנם, האין מלאכתם רמיה... ומכוער הדבר. והשיב: ואלו מלמדי תינוקות שבאלו הימים כמה בעלות מבטלים בכל יום בדברים בטלים ותמיד הם עוברים, והלואי שלא יבטלו מלאכתם אלא להעיד בלבד בחנם⁵.

ג. מתוך סי' מלחמות ה' לר' אברהם בן הרמב"ם (קרבן תשובות הרמב"ם ד' ליפסוא, אגרות קנאות דף י"ח א').

"כל מה שאמרו החכמים ע"ד פעודת הלוי' ויין המשומר, ועל הגלוסקאית וכלי מילת שתוציא איי לעתיד, לא אמרו אלא כלפי המן העם כדי למשוך את לבם לקיום המצות, כמו שאנחנו מושכים לב הקטנים לעסוק בתורה בבית רבן בכל ימי השבוע כדי שנהלק להם קלויות ואגוזים ביום השבת⁶, וללבוש אותם כלים מנוהצים ברגל".

ד. קטע ממכתבו של הדיין ר' יחיאל ב"ר אליקים, הבס מחלב (אליפפא) שהתישב במצרים ונתמנה לדיין בקהירא, אל "רעי אשר בנפשו" ר' יפת המלמה. את המכתב כתב בהיותו בדרך

1 שו"ת הרמב"ם הוצ' פריימן סי' קס"ט.

2 הכתובה או חלק ממנה, שהבעל משלם במקרה של גרושין או יורשין משלמים במקרה של אלמנות, ועל חלוקת המוהר ל"מוקדם" ו"מאוחר" עי' מש"כ בס' השטרות של רב האי עמ' 62.

3 אולי צ"ל: ככל. 4 הוצ' פריימן סי' קפ"ב. 5 שם סי' קצ"ד.

6 משמע שנהגו כך במצרים.

והוא מבקש את ר' יפת שישים עינו על בנו אליקים יחנכהו וילמדוהו. ר' יחיאל חי באמצע המאה העשירית לאלף החמישי.
...וקולי שמעה בחסדך, הט אונך לאמרי פי, שאל נא את שלום ביתי, ומה תגיד להם שחולה אהבתם אני, ואחרי דברי לא ישנו. ולאט לי לנער לאליקים, נהלהו לאטו בקריאתו והרנילהו לקרות מארבע הפאות מלמעלה ומלמטה¹, כאשר אהבתי. ואל יבטל עם הנערים והרנילהו לברך את הברכות שהוא יודע, וצוה את אמו ליטול ידיו ולברך המוציא וברכת היין והמים והנטילה אשר חנכנו אותו לפי דרכו. והזהירם על בני הקטן, לבלתי תניח אותו להידדות² בחצר פן יקראנו אסון מן הסתיו ומקור הזמן ופן תפול עליו לבנה מן הקיר, כי יקרו לי וילדי שעשועים המה, ואף כי עניים אנהנו לא קצרה יד ה' להושיע...³.

ה. פסקא ממכתבו של ר' משה ב"ר יצחק ק' לטיפי מירושלים לידידיו אשר בספרד. המחבר היה יליד ספרד ועלה, כנראה, יחד עם אביו להתישב בירושלם בין שנות ה'א ל'—נ. ר' משה היה מלמד תינוקות, אולם עזב את אומנותו זו למען יוכל ללמד את שלשת בניו תורה, והוא מבקש מנדיבי לב שיתמכו בידו. המכתב נדפס בספר "רב פעלים" לאביו ר' יצחק, הוצ' שענבלום, לבוב תרמ"ה, דף כ"ז ע"ב.

.... לכן אתם אחי ועמי חברים מקשיבים לתורת אלקינו אל תבוזו לי בשאלתי ואל תכלימוני בבקשתי, כי חנני אלקים עד כה שלשה ילדים לומדים בתורה, ועוד עליהם שלש בנות, ואני לא אוכל לעמוד עליהם ללמדם ספר ויראה מבלי עזרה. ואתם ידעתם כי לא כתמול שלשם היום הזה, כי ישת רעה היא, כאשר כל יגיע ושכר האדם אבר נקלה כנכבד. כי אם אומר ללמד את בני אחרים כדרכי הן נגרע חוקי, כי אפס בסף ואין מאסף. ואף כי אמצא לי משכיר לא יאבה ולא ישמע לי שאלמוד את בני בתוך בניו כמשפטם, ואף לעזבם מתלמודם בלא כדת למען השתכר לבלתי הטריח על אחרים בעצת המקילים, הן היום במעט השכר המושג עד בוש לא יספיק לי כדי מחסורם בלחם לאכול וכנר ללבוש. ואם על חיי הנוף צוהה התורה: כי ימוך אחיך ומטה ידו והחזקת בו—על אחת כמה וכמה בחיי הנפש לתלמוד תורה אב על בנים, שיש להחזיק בהם למען יחיו חיי עולם...".

1 כדרכם של יהודי המזרח, וביחוד בני תימן, שהם קוראים בספר מכל צד, עי' אבן ספיר לר' יעקב ספיר ח"א דף נ"ז עמ' ב'.

2 לדרות, לקפוץ ולדג.

3 המכתב נדפס ע"י הח' סאן בספרו The Jews in Egypt and in Palestine ח"ב עמ' 301.

ג. מתוך ספר צפנת פענח לר' אליעזר אשכנזי בן היר
נחן הבבלי אשר חבר על סודות התורה. המתברר ישוב, כנראה,
במצרים או באחד מאיי הים התיכון הקרובים למצרים, ואפשר
גם שהוא או אבותיו באו מספרד, כי אנו רואים שהמחבר
ידע את הלשון הספרדית והקופטית. את ספרו חבר בשנת היא
קכ"ד (1364) ועודנו שמור בבתיכר, ועל המחבר וספרו עי' במאמרו
של ר' אברהם אפשטיין בס' מקדמוניות היהודים (וויען
תרמ"ז) עמ' 125—138. הפסקא שלפנינו על סדר הלמוד נדפסה
עי' ריא יליניק בירחון בית ישראל (וויען תרמ"ח).

אודיע סדר הלימוד בדברים הראויים... יעמוד על בניו עול תורה וילמדם
מקטנותם תורה שבכתב על פי פשוטו (של מקרא), ותפלות ותחנונים וברכות שסדרו
לנו אנשי כנסת הגדולה, כדי להרגילם ביראת אלהים. וכשיגדל שכלם ילמדם פירוש
התורה והמצות על פשוטיהם... וכשיצליחו הנערים ויגיעו לימי הבחרות ושכלם יפה
ולבם נכון להשכיל ולהבין ישלשו ימיהם שליש בתורה שבכתב ומצותיה, ושליש
בפירושיה, הם החיבורים והמשניות והתלמוד, ושליש ימיהם ישתדלו בחכמות הלימודיות
על סדריהם, רצוני לומר חכמת המספר וחכמת השיעורים והמדות והגמ' ותכונת
תנועות הגלגלים ומשפטי הכוכבים ויתר האיצטננינות וחכמת התחבולות³ ובספרי
הרפואות. וזהו אמרם ז"ל: לעולם ישליש אדם ימיו שליש במקרא שליש במשנה
ושליש בתלמוד.

ז. מתוך מכתבה של אשה מלומדת.

בתחלת המאה השש עשרה חי במוסול חכם חשוב, ושמו
ר' יעקב בר' יהודה מזרחי. זמן ידוע ישב בעמדיה
(קורדיסטאן) ושמש שם ברכנות והרביץ תורה. אחר כך עבר
למוסול וקבע שם ישיבה, ואשתו המלומדת עזרה על ידו
בלמוד התלמידים. היא היתה בת חכם מפורסם במוסול
וקורדיסטאן. אחרי פטירת בעלה ר' יעקב התאמצה בכל כחה
לקיים את הישיבה עד שיגדל בנה, שמואל, והיא שולחת מכתבים
לקהלות קורדיסטאן בבקשת עזרה. ממכתבה נראה את רוב
ידיעתה בתלמוד ובספרות העברית. המכתב נדפס עי' פרופ'

1 ספרי הפוסקים. הרמב"ם קורא תדיר לספרו הגדול "חבור".

2 והגימטריאות ?

3 Mechanik, "חכמת התחבולות היא דרך ידיעות ההנהגה בהסכמת כל מה שבא מופת על מציאותן"

(ראשית חכמה לרש"ט סלקירה עמ' מ"ז).

4 קרושין ל' א'.

והנני מביא קטע ממנו:

"... ואין לי מנוסה ופליטה לשום מקום אלא רחמי שמים ורחמיכם, שתרחמוני בעבור קבר אבא ז"ל והרב ז"ל שלא תתבטל תורתם ושםם מאילו קהלות, שאני נשארתי מלמדת תורה ומוכחת ודורשת לטבילה ולשבת ולנדה ולתפלה וכיוצא... ואני מיומי מפתח ביתי לחוץ לא יצאתי. בת מלך ישראל הייתי, מאן מלכי רבנן, בין ברכי חכמים גדולי, מעוננת לאבי ז"ל הייתי, שום מעשה ומלאכה לא למדתי חוץ ממלאכת שמים, לקיום מה שנאמר והנית בו יומם ולילה. בעונות הרבים לא היו לו בנים כי אם בנות. וגם כן השביע את בן זוגי ז"ל לבלתי עשות בי מלאכה, וכן עשה כאשר צוהו, ומתחלה הרב ז"ל טרוד היה בעיונו ולא היה לו פנאי ללמד התלמידים, כי אני הייתי מלמדת אותם במקומי, עוזרת הייתי כנגדו..."

ח. לקטים משו"ת ר' אליהו מזרחי (נדפסו בקושטא שכ"א) שהיה ראש הרבנים בקושטא בשנות רנ"ב-רפ"ו. ר' אליהו חבר גם סי' על חכמת החשבון בשם "ספר המספר", שנדפס ע"י בנו ר' ישראל בקושטא שנת רצ"ג ותורגם גם ללטינית ונדפס ע"י סבסטיאן מינסטר בבאזל שנת ש"ו. לספרו החשוב על פרוט רשוי לתורה רצופה גם מפת ארץ ישראל, המפה העברית הראשונה ממין זה, ובספרו זה הראה גם ידיעה רבה בדקדוק ותכונה. מלבד ספריו החשובים בהלכה חבר גם (1) באור על ספר אלמגסטי (ע"י תשובותיו סי' ה'), (2) באורים על אוקלידוס, ושניהם לא נדפסו.

א. ... כמה טרדות וצרות נמשכות לי זו אחר זו, אין צרה פוטרת את חברתה, אם מצד עסק המונוט הקשות בקריעת ים סוף¹, וכל שכן למאן דרמו ביה טפלי, אם מצד שאני עוסק עתה בתיקון נדונית בתי אשר הם יותר משש מאות פרחים ונויין², אם מצד הקהלות מטרדם ומשאם וריבם אשר אינו נעלם מכבודך גודל זה הצער, ואם מצד התלמידים, ישמרם צורם, אשר רובם אני מלמד אותם על צד ההכרה, כי אני מתביש הרבה מקרוביהם המכריחים אותי, ולא בלמוד התלמוד בלבד, אבל כל אחד לפי חפצו; יש מי שיחפון ללמוד תכונה ויש מי שיחפון ללמוד תשובות, ויש מי שיחפון ללמוד מספר, וכמה למודים אחרים מתחלפים קצת מקצת בתכלית החלוקה, וזה בכל יום ויום... (שו"ת סי' נ"ו).

ב. על אדות החרם שנתקבצו קצת מאנשי הקהלות שבעיר קורסטדינא עם

1 זה היה כנראה לפני שנתמנה למשרת ראש הרבנים.

2 = ויניציאים.

קצת מטובי העיר בכנסת קהל פולני להחרים שלא ילמדו את הקראים משום
למוד שבעולם, לא מקרא ולא משנה, לא תלמוד ולא הלכות ולא אגדות, לא פירושי
המקרא הדורכים בדרך הפשט ולא פירושי המקרא הדורכים בדרך הקבלה. ולא שום
חכמה מהחכמות שחברו חכמי היונים, לא הגיון ולא טבע ולא מה שאחר הטבע, לא
מספר ולא תשכורת, ולא תכונה ולא מוסיקה ולא מדות ולא שום אחד מסעיפי אלו
החכמות, לא דרך למוד ולא דרך טאלה ולא דרך ויבנה, לא למוד של קריאה ולא
למוד של חבור האותיות שהתינוקות מחברים, כמו אלף פתח אה, וישלחו ויביאו
את הרב המנהיג של הקהלות¹ להחרים על זה וימאן לעשות כדבר הזה, כי אמר
שאין הדיון נותן לאסור לאדם דברים המותרים לו... כשמוע המלמדים את הדבר הזה
ויעצקו עליהם לאמר: מדוע תרצו לאסור עלינו הדברים המותרים לנו מאבותינו ואבות
אבותינו עד היום הזה, כי אלה החכמות הם ספרים שחברום חכמי היונים ישוים, והם
מתלמדים מיום שחברו עד היום הזה מאומה לאומה, מהגוים ליהודים ומיהודים
לגוים, ומהישמעאלים ליהודים ומיהודים לישמעאלים. וכמה גדולי עולם אשר היו מימי
קדם היו מלמדים הקראים והגוים והישמעאלים כדי להשתכר מהם להוציא פרנסתם
בנקיות... ולא נמצא עליהם שום פוצה פה ומצפצף, ועתה מה פשענו כי באתם
עלינו בהרב החרם הזה לרדת עמנו לחיינו על לא חמס בכפינו... ויהי בבקר ויעשו
המלמדים קבוצ גדול מאד מאנשי הקהלות ומטובי העיר ומוקניהם בכנסת קהל זיטון,
ויקראו שם את הרב המנהיג לבטל מחשבת הקבוצ המשתדל בחרם הזה ויבא שמה.
ויהי כאשר החלו לדבר על זה והנה שלוחים באים מהקבוצ האחר אל הרב לאמר:
מדוע לא תבא עמנו בכנסת קהל פולני, אבל הלכת אל הכנסת הזה, ויען הרב ויאמר:
יען ראיתי כי נתחברו עמכם אנשים ריקים ופוחזים שכל מחשבתם לרעה ולהחזיק
במחלוקת ורוצים לקיים דבריהם כדין ושלא כדין. ויפצרו בו מאד ללכת עמם וימאן
ללכת. ויוסיפו עוד לשלח אליו לאמר: אם תאבה לשמוע בקולם ללכת עמם יטב
לך, ואם אין דע כי כבר קיימו וקבלו עליהם כל הקבוצ העומד שם להקים רב אחר
תחתיו, להנהיגם ולמשול בם. כשמוע הרב את הדברים האלה ויקם וילך עמם וילכו
אחריו קצת מוקני ישראל, והנוגשים עם המקלות בידם עומדים בפתח הכנסת קהל
פולני לדעת מי הוא זה ואיזה הוא אשר מלאו לבו לבטל דבריהם, ויוציאו קול במחנה
לאמר: כל הור ממחשבתנו הזאת הקרב אל פתח אהל מועד, הנועדים שם על
קיום החרם הזה, יומת. וישמעו המלמדים את הדבר הדע הזה ויעמדו איש פתח
אהל, ולא יכלו לבא אל פתח האהל לדבר ולעמוד על נפשם. וירא הרב כי אין
שום אחד מהמלמדים שם, גם אין שום אחד מהנועדים שם רצה לדבר על מניעת
החרם הזה, כי נפל פחד הנוגשים עליהם, וכי כבר החרמו המקובצים שם מאתמול

1 הוא ר' משה קפסאלי ראש הרבנים בתוגרמה.

2 = ימח שמם וזכרם. וזהו הוספת המעתיק, ולא מדברי ר' אליהו.

שיהיו כלם בתסבמה אחת להחרים על זה ולא יוכל שום אחד מהם לחזור בו... וידום, ולא דבר מאומה משוב עד רע, ויקומו האנשים אשר הריבו עם המלמדים ויעלו בהיכל ה' ויוציאו ספרי תורה ויחרמו בקול גדול כאשר יזמו לעשות.

אז כתב הרב ר' אליהו תשובה ארוכה מאד להוכיח שזה החרם אין בו ממש אלא לאותם שהסכימו בו, ותו לא. הן המתרימים בעצמם לא אסרו ללמד את החכמות לגוים ולישמעאלים, ואיך הם רוצים למנוע את למוד החכמות לקראים. הוא מברר את יחס חכמי ישראל הראשונים כגון רב האי גאון והרמב"ם אל הקראים, שהורו לקרבם בכל מה שאפשר, כי אולי יהוו למוטב, וכן הורה רבי הוקן מהר"ר אליא הלוי זלה"ה ומהר"ר אליעזר קפ"שלי, שהיו חסידים ומופלגים ובעלי הוראה, והיו מלמדים בני הקראים תורה שבעל פה, מפני שהיו מקבלים עליהם שלא יחללו את מועדי ה' המקודשים, ושלא יולולו בכבוד החכמים החיים והמתים זצ"ל. וכבר היה חולק עליהם הרב ר' משה קפ"שלי על היותם מלמדים להם מהתורה שבעל פה שאינם מאמינים בה, ועם כל זה החזיקו בהוראתם ולא שמעו לדבריו... וכן ספר לי מהר"ר מרדכי כומטינוב ז"ל שרבו הוקן מהר"ר חנוך צפורטא, שהיה מגדולי קטלונ"א וממיוחסיה, והיה איש בקי מאד בכל התלמוד ורב מובהק לרבים וחסיד מופלג והיה מלמד בני הקראים מכל למוד שבקשו ממנו, בין מהתלמוד בין מהפוסקים, בין מרשי פשט התורה, בין מהחכמות ולא היה שום פקפוק בדבר... ולא רק שאין בחרם זה שום מצוה אלא אדרבא יש בו גורם עברה... כי אנחנו ראינו בעינינו, ואין שום אדם יכול להכחיש בזה, כי מאז שנמנעו המלמדים מללמוד עם הקראים נמנע גם הלמוד מהרבנים ונתמעט עד שלא נשאר מאומה. כי בהיות התלמידים מן הקראים עוסקים במדרשי הרבנים היו גם התלמידים מן הרבנים מתקנאים בהם ומשתדלים בלמודם, כי קנאת סופרים תרבה חכמה, וכאשר נמנעו מללמוד הקראים סרה הקנאה ונתמעטה התורה מבינינו... ועוד מפני שזה החרם לא נעשה לשם שמים ולא לכונת תקון העולם, כמשפט החרם והגדו הנעשים לתקון העולם ולחזוק הדת וקיומה, אבל זה החרם נעשה על צד הקנאה ושנאה שהיה לקצתם על המלמדים, מצד הכבוד שהיו מקבלים מהקראים, ולקצתם על הקראים עצמם מצד השנאה שנפלה ביניהם בסבת הרבית שהיו לוקחים מהם, כמשפט כל בעלי הרבית שהם שנואים תמיד בעיני כל העולם, ונתקבצו בזה כדי להתנקם מהם... וכל העולם יודעים ומכירים זה... ומאחר שכן היתכן מעתה שיעלה על לב שום אדם שיהיה זה החרם נחשב לחרם כלל...

ועוד מפני שבאו אחר עשיית החרם הזה כמה חכמים מאנשי גרוס ספרד יצאו הם מלמדים אותם בפרהסיא, והם ידעו שאין בני העיר רשאים לנזור אפילו על בני

1 כי על למוד המדעים השונים לקראים לא ערער גם הוא.

2 חבר ספרים רבים ביחוד בחשבין הנדסה ותכונה. את תולדותיו כתב ח"י גור לאנד בספר

מיוחד (ברוסית), ועי' ר' ז'נס, דברי ימי ישראל בחוגרמה, ח"א עמ' 27—31.

עירם המוחים בידם כל שכן לאותם שלא היו מבני עירם, והם רובא דמנכרא ואין שום אחד מוחה בידם... (סי' נ"ז).

ג. לא כתבתי לכבודך, עד הנה מרוב העסקים והטרדות הנפלים עלי בכל יום... אם מצד טורח הישיבה הקבועה עלי בכל יום בפלפול החלמוד ובלמוד החכמה, ואם מצד טורח משא הקהלות הבאים אלי בתות בתות בכל יום ועומדים ומצפים מתי אקום מלמודי להתעסק במלאכתם, ואם מצד העיון המיוחד לי בכל יום והוא הבאור הנכבד אשר אני מחבר על הספר הנדול הנקרא אל מגסט, מפני שלא ראינו עליו שום באור עד היום, והיא חכמה מפוארה מאד ומצויה להתעסק בה... ואחר תפלת ערבית מיד באים אלי קצת בחורים ולומדים עמרי מהלכות הרי"ף עם פירוש הרי"ן עליו קרוב לשתי שעות, ואחר כך אני יושב וכותב פירוש מפולפל ומסודר מאד על רש"י בפרוש החומש... וכבר עזרני הבורא ית' וסיומתי התומש הראשון (סי' ח').

ד. נשאל נשאלתי מקהל פורטוגאל יצ"ו יורנו רבינו: אנשי בית הכנסת אחת הסכימו ולקחו להם איש אחד בעל תורה ללמד עם בניהם, רצוני שיהיו מלמד תינוקות, ויתן כל אחד מאבי הבנים שכרו כפי ערכו. ועוד הסכימו לתת לנוכר מאה לבנים בחדש כדי שישרת הקהל, רצוני שיהיה שוחט וגם שלוח צבור ולכל דבר שיצטרך לעשות להם. ואחר זמן מסבת מחלוקת שהיה בקהל הסכימו רוב הקהל להוציא האיש הנוכר מביניהם, רצוני שלא יתנו לו המאה לבנים. והוא כאשר שמע הדבר הרע הזה נתקבצו אנשי הקהל וקראו לאיש הנזכר ובא לפניהם, אמרו לו: למה תעשה כה לאלו הנערים שיתבטלו מתלמוד תורה... (סי' י"ב).

ט. מתוך האגרת שכתבו בני הישיבה בירושלם לאחד מגדולי ישראל

באיטליא. המכתב נכתב בשנת ה'א רפ"א (1521) וגדפם ראשונה

ע"י נייבואיר בהלבנון תרמ"ח גליון כ"ו ושנית בהמעמר

חיג (ירושלם תר"פ) עמ' 196—201.

... הנה אנחנו מודיעים להדרת גדולתך, כי הגיענו כתב מגלילות קהלות איטליא ובפרט מעיר רומא רבתא, [ובו] שאלו שלום ירושלם שלום עמה וחכמיה מענין הארץ מנהיגה ואורחותיה חוקיה ומשפטיה, ואם יש בינינו מרביצי תורה, וכמה העם היושב בה, ואם יש ישיבות ולומדים... והנה השבנו להם על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון — כאשר יוכל הארון לראית...

הנה אדונינו... כמהוריר יצחק הכהן 3 שמה ירום הודו ויגדל כבודו... כאשר יושב על כסא נגידותו ועם המלך במלכותו דרש על לומדי התורה ועל החכמים אשר בזאת המלכות, והנה אזלת יד כל לומדי תורה, כי אין מסייע להם משום מקום...

1 שנוסד בקושטא אחר הגרוש של שנת רנ"ב.

2 נראה שצ"ל: חדל ללמד את הנערים ואז נתקבצו וכו'.

3 הוא הנגיד ר' יצחק שו"ל לאל שהתישב בירושלים אחרי שהסתלק מנגידותו ועזב את מצרים.

וחקן ישיבות בירושלים ובגליל העליון ובמצרים. כל דכפין ללחמה של תורה יבא ויאכל, טבח טבחם מסך יינם אף ערך שלחנם. ומנה אותנו בין הבאים בחיקם¹ ללמוד בשתי ישיבות בירושלם טוביב. והנה ת"ל ירו² תורה הזרת ללומדיה. אנחנו לומדים כלא תלמודא על הסדר ובראש³ ז"ל ותוספות רבותינו הצרפתים. והנה אנו שונים הלכות בכל יום בתלמוד הארוך ב' עלין או עלה וחצי בכל יום, כמו שזדמן בבקר בבקר, ולעת ערב פרק אחד מהמשנה ופרק אחד הרמב"ם ז"ל, וזה שבתנו בבית מעט כי אם באהלה של תורה, והנה בחוקת היר מסייע אותנו ולתלמידים מהונו ומה שהוציא מכיסו בכל שנה לצורך לומדי התורה שבירושלים מכיסו לבד, כי אין סיוע ממקום אחר, עד עתה הוא קרוב לאלף פרחים בכל שנה. ומכל מקום מרחיבים הלומדים כי ה' הרחיב גבולם בתלמידים.

... והנה כשמוע לעדותינו במלכות תוגרמה התחילו בשנה הזאת לשלוח גם הם סיוע, כי אמרו גם לנו חלק ונחלה בירושלם...

י. מספר המסעות של ר' משה האיטלקי שנסע לא"י בשנת ה"א רפ"א. ס' המסעות, שרובו נכנס לס' שבחי ירושלם, נדפס בשלמות ע"י ר' יצחק בדארהב בירושלים תרצ"ה בקונטרס, שם הגדולים הירושלמי הכללי. שם דף כ"א ע"ב מספר ר' משה על בקורו בדמשק ואומר:

שם כמו חמש מאות בעלי בתים, יש ג' בתי כנסיות בנויים ביופי והדור... בכל אחד חכם אחד אשר קורא להם מעט מיומוני בכל יום בבקר אחר התפלה... ואין שם ישיבת תלמוד מתלמוד, רק מקרי דרדקי כל אחד לוקח שלשים וארבעים תלמידים.

יא. מתוך הקדמת ספר "צפנת פענח" (כת"י בידר"י עמאר בתל-אביב ועתה בספריה הלאומית בירושלים) "חברו החכם השלם הה"ר יוסף בן החכם השלם הה"ר משה בן אל אשקר יבמ"י ומ"י"⁴.

נשאל נשאל מעמדי מבני הישיבה, ובראשם שני צעורות הזהב אחי וראש החכם הנבון הה"ר יהודה בן אדוני אבא מארי תנצב"ה, ובר אוריין ובר אבהן, אב בחכמה רך בשנים, החכם הנבון ה"ר יהודה בן אדונינו ומורנו ועטרת ראשינו המאיר לארץ אב הישיבה הרי שלמה בלץ יבמ"י ומ"י לקשר להם ששים מסכתא ולמה באו על זה הסידור ולמה נחלקו לששה סדרים... ונמשכה שאלת החברים בזה הענין, לפי שהמנהג אצלינו שבהשלמת כל מסכתא יתקבצו כל בני הישיבה וכל חכמי

1 אולי צ"ל: בתוכס. 2 צ"ל: ית' יתברך. 3 צ"ל: עם פרש"י. 4 יישא ברכה מאת יי וצדקה מאלהי ישעו.

העיר ויעשו סעודה, פעם בבית הרב ופעם בבית אחד מבני הישיבה, ואחר הסעודה דורשים כל החכמים וכל בני הישיבה, ובשביל שהתחיל אחד מן הדרשנים ורצה לעשות קשר למסכתא שנטלמה בישיבה עם המסכתא שהם הוצים להתחיל על כן הבניסונו בעיבי הקורה לעשות קשר לכל המסכתות¹.

יב. מתוך ספר „הנהגת החיים“ או „ריגומיוטו די לה וידה“, אשר חבר החכם השלם הכולל כמהר"ר משה אלמושינינו² לדרושת יעק וחבים... בן אהותו... לנחותו הדרך ילך בה לאור החיים הנצחיים... הספר, שהוא היום יקר המציאות, נדפס בשאלוניקי שביד (1564). ר"מ אלמושינינו (רפ"ג—ש"מ בע"), בן לאחת המשפחות המיוחסות ביותר בארמניא, היה אחד מגדולי הרבנים בשאלוניקי ומחשובי חכמיה, וכבר בהיותו בן שש עשרה נחשב לאחד מאנשי השם בעיר מולדתו שאלוניקי. הוא היה בעל השכלה עברית וכללית רחבה וחבר ספרים רבים במקצועות שונים. הוא הנהיג אחר מחכמי ספרד אשר בתורמם שהמשיכו בהשכלתם ובאורח חייהם את המסורות הנאות של בני העליה אשר בספרד³. הקטע הניתן בזה לקוח מחלק ג' פרק י"ב של ספרו הנ"ל, ובו הוא מבאר את „סדר למוד החכמות בזמן הזה שהחיים קצרים והמלאכה מרובה“. הוא מצוין את „הספרים שראוי לעסוק בהן במספר וההנדסה והסדר בהם אשר בהם יבואו אל התכונה“, וכן את הספרים שראוי לעסוק בהם בטבעיות ובאלהיות⁴.

פרק י"ב. איני הוצה לדבר באן יותר מאשר על חלוקת החכמות, ולא להודיע איזו מהן מכונות חכמה ואיזו אמנות. כיון שיש באחרות מהן הבדל, כגון במידעיותה, שאבי סינה מכנה אותה חכמה, ואחרים, קדמונים יותר, קראו לה אמנות. באותו האופן חשב להאמין פלטון כי הלוגיקה היא אמנות, ורבים אחרים, אשר אחד מהם היה האדון רבנו משה, קוראים לה בתמידות אמנות. ואם נתיחס אל האמנות כפי שהתיחס אליה טוליאנו נקראות שבע החכמות החפשיות שבע האמנויות החפשיות. הראשונה היא הרקרוק, השניה הלוגיקה, השלישית הריטוריקה, וכל שלש אלו קוראים להן היוונים לוגיקה, מפני שהן קרובות לשלמות הדבור, ולזנום ביונית מובנו דבור. הרביעית

1 את הספר השלים המחבר בי"ח אלול שנת רמ"ט בעיר תלמסאן. וכל הספר הגדול סובב על הקשר שבין המסכתות ועל סדורן זו אחר זו, ורוב דבריו דברי קבלה.

2 עי' עליו דברי ימי ישראל בתוגרמה, ח"ב עמ' 61—64, 91—94.

3 ספר הנהגת החיים כתוב ספרדית, ורק על גליונות הספר רשום התוכן של כל פרק ופרק. פסקא ופסקא בעברית. בסוף הספר בא ביאור המלות הזרות בעברית. התרגום של הקטע נעשה ע"י מר א. ס. ואני מביע לו בזה את תודתי.

4 הוא הרמב"ם.

היא האריטמיטיקה, והחמשית הניאומטריה, והששית המוזיקה, והשביעית הפרספקטיבה, ואת ארבע האחרונות האלו קוראים להן הלטינים מטמטיקות, וכלן נקראות חפשויות מפני שאינן ראויות אלא לאנשים חפשים ולא משועבדים לאחרים. כל החכמות האחרות, כגון פיזיקה ומטפיזיקה ואחרות, לא היה אף אחד אשר לא השלים (עם זה) שתקראנה דעת. לא כל שכן תורתנו האלהית אשר כפי שאמרנו היא כוללת את כל החכמות והאמנויות ותבונה ודעת, ובקבוס אפשר לומר באמת כי סוכמו בה כל הסגולות המוסריות והשכליות. מפני כן אנו מוצאים שמלכנו האלהי דוד ובנו שלמה מכנים את תורתנו בתארים שונים, ולפעמים קוראים לה צדק, פעמים מצוות, פעמים יראת ה', פעמים תבונה, פעמים חכמה, פעמים דעת וכו' כיון שהיא כוללת הכל כפי שאמרנו.

כונתי היא רק להגיד לך כאן בקצור את השיטה שאתה צריך לאחוז בה בלמוד החכמה ביסודותיה בלבד, מה שיספיק לך להבנת דברי חכמינו בתלמוד שלנו ובמקומות אחרים, כי לא הניחו חכמה ודעת שלא חקרו. דבריהם באים סתומים מאד, מפני שלא רצו לומר יותר ממובני הדברים. עבור החכמים זה די. אעפ"כ נחזק לקרוא באיזה אופן בספרי הפילוסופים אשר האריכו בחכמה בכדי להשיג את כונת חכמינו. וכיון שהחיים קצרים והדעת רחבה והטרדות מרובות נכון הוא לחפש את הדרך היותר קצרה המתאימה בקריאת החכמות האלו, בכדי לחלק את רוב הזמן ומבחר העת בתורתנו הקדושה.

כפי הנראה לי, משלש האמנויות החפשויות הראשונות שהן קרובות לדבור אל תרצו לדעת יותר מהלוגיקה, יען כי היא נחוצה מאד כמכשיר לזה שירצה בחכמה אחרת, כי על ידה נודעת האמת בכל דעת. ומהדקדוק והריטוריקה אין לכם נחיצות כלל להבנת תורתנו הקדושה שהוא סוף כל דעת, ודיים הדקדוק והריטוריקה שלנו שכותבים חכמינו, יען כי הדקדוק אינו אלא במובני המלים והאותיות והריטוריקה אינה אלא ענין ליפי הדבור והיא מראה על האמצעים שראוי להשתמש בהם כדי לעשות רושם על הקוראים, וזהו מטרתה של הריטוריקה. רבים מחכמינו הקדמונים והחדשים כתבו בסגנון רישורי מצוין מאד. ובארבע האחרות שנכללת המטימטיקה אין לכם צורך ללמוד יותר מאשר האריטמיטיקה, שהיא קרובה לכמות המתפרדת¹, והניאומטריה שהיא בכמות המתדבקת¹, מפני ששתיים אלו תשמנה הרבה להבנת אמרות רבות של חכמינו בתלמוד שלנו. ועוד שהן נחוצות מאד לאסטרוולוגיה, שהיא חכמה נכבדה מאד אצל חכמינו... ורבת ערך כשהיא לעצמה ורבת תועלת. השתים האחרות, המוזיקה והפרספקטיבה, אין נחיצות בהן יותר מאשר לשמן, מפני שהמוזיקה עוסקת בכמות המתפרדת אצל השמיעה והפרספקטיבה עוסקת בכמות המתדבקת אצל הראיה. ושתיים אלו אינן בתחלט מטמטיקות, והן מתאימות יותר לטבע. כפי

1 בבטויים אלה משתמש אלמושינו עצמו בבאור המלות הזרות.

שמבאר הפילוסוף בשני 1 של הפיוקים. ובאותו האופן צרפו את האסטרולוגיה לחכמת הטבע מפני שהיא עוסקת בשכל המתנועע שהוא הנק' השמימי וכי. מפני כן קראו לאסטרולוגיה דעת ולא אמנות. ובנוגע לאופן שיש לקרוא בספרים על שלש האמנויות החפשיות הללו שאמרנו יש לומר כי בלוגיקה אין לכם צורך לקרוא בספרי הקדמונים כגון פורפיריאוס ואחרים כמנהג כפי שמיעין האדון רבנו משה לבנו יקרו 2 שלא יאבד את זמנו בהם, כי זהו ללא תועלת, כי מספיק למדי שתקראו את הלוגיקה שכתבו המורים היותר חדשים כמו אבו בכר ואבו סינה ואבו חמד, כי כלם כתבו יפה ובקצור. וזו שיש לה יותר מהלכים בתוכנו היא הלוגיקה של אבו חמד אלגולי בספרי אשר קרא לו הכונות של הפילוסופים 3. וכי תתבוננו להשנות שכתבתי עליו 4 יספיק די למה שנחזק לדעת על אודות הלוגיקה שיגיע לידך. ועל האריטמיטיקה והניאומטריה לא נראה לי שתוכל לזוותר על קריאת אוקלידס, ואם לקרוא אותו היטיב עם מורה טוב יספיק להבנת איזה ספר שיהיה על שתי האמנויות האלו. ובוה תכנס לאסטרולוגיה לפחות בשני הספרים שתרגמתי אנכי שהם האיספירה 5 של ג'ואן די שאקרו בוסקו, שאני קראתי "בית אלהים" וחלקתי לארונות ולחדרים לחלקי המתאימים, והתיאוריה של כוכבי הלכת של ג'ורג' פרוכאמיאני אשר קראתי "שער השמים" 6, ואותו חלקתי לשערים. בקראך את שני הספרים האלה עם כל מה שהארכתי בבאורים עליהם נראה לי שספיק להבנת איזה ספר שהוא כגון אלפירגאני וצורת הארץ והאישפירה סולידה וכל הספרים של כמה מחברים חדשים שכתבו באסטרולוגיה, מלבד אם תרצי ללמוד את האלמנטס של טולומיאני, אשר עליו צריך לעבוד הרבה ושנראה לי שאתם חובים לוותר עליו כשתקראו היטיב את האחרים. ובכדי לקרוא בחכמת הטבע כפי שצריך לא נראה לי שתוכל להמנע מקרוא את ספרי הטבע 7. אל תבזבו את הזמן בקצרים או בבינונים של אבן רשד 8 אלא בארוכים, כי אם תקראו את הארוכים קריאה טובה אין לכם צורך לקרוא ספר אחר כדי להבין איזה דבר שהוא מחכמת הטבע. ואם אלהים יתן לי חיים לא אמנע מלסיום את תרגום ספרי הטבע באותו האופן שעשיתי את שני הספרים הראשונים וראשית השלישי, עם פרושם הארוך עד כמה שזה נחזק, שבו אני מביא כל מה שפרשו המפרשים הקדמונים כגון אליגנדרו ואבן רושד וארנרופולו ואחרים. ומה שראוי לחכמה האחרונה,

1 בחלק השני, או בספר השני.

2 הוא רומז לצוואת הרמב"ם הידועה לבנו ר' אברהם.

3 תורגם לעברית ע"י מתרגמים שונים ומצוי בכמה כתבי-יד.

4 נקראות בשם מגדל עז, וישנו בכ"ז (ע"י ד"ר בתוגרמה ח"ב עמ' 93).

5 ר"מ אלמושנינו תרגם מרומית לעברית את ס' הכדור (De Sphaera) להחכם Sacro Bosco וקרא

לו "בית אלהים", והוא מזכירו גם בספרו "הפלה למשה" פ"ב.

6 הוא מזכירו פעמים רבות גם ביתר חבוריו.

7 של אריסטו.

8 אבו רשד חבר פירושים שונים על ספרי אריסטו.

שהיא המטפיוזיקה, אשר בתוכנו נהוג לקרוא, היא זו של אבוהמר אלנולי אשר אם תרצה לקרוא בה תמצא שעם ההשנות שאני כתבתי סביב הספר יספיק די להבין מה שראוי להבין מדברי חכמינו. לעסוק אחרי כל זה בספר המפורסם שעשה האדון רבנו משה אשר קרא לו המורה, ולהשתדל להבין היטיב את ר' אברהם ו' עזרא בכל ספריו, כי אעפ"י שקצר הרבה בדבור האריך הרבה בכונה, בבארו במונחים קצרים מה שאחרים אינם יכולים לבאר בארוכים, עד כדי כך שהנני בדעה שמי שיקרא ויבין היטיב את ספרו שני האדונים האלה בכל מה שכתבו, אין לו צורך לקרוא יותר במה שנוגע לתיאולוגיה שלנו – כדי לדעת הכל ולהבין את הדברים האלהיים הבאים בתורתנו הקדושה, שהיא הסוף האחרון של הקורתנו לשלמות הנשמה ולהבנה תיאורטית.

יג. מתוך שו"ת הרדב"ן לר' דוד ו' אבי זמרא, שהאריך ימים כמאה ועשר שנה ונפטר בשנת של"ב. שפט את ישראל כארבעים שנה במצרים (קאהורא) ובעשרים שנה בירושלם וצפת, ומקום קבורתו בצפת. ע"י תולדותיו בס' תולדות חכמי ירושלם לרא"ל פרומקין ח"א עמ' 69–75.

שאלת ממני על השוכר מלמד ואחר כך מצא טוב ממנו אם יכול ליתן לו מלאכה אחרת אפילו שהיא קלה מן הלמוד? – אינו נותן לו מלאכה אחרת, והטעם כי מלאכת הלמוד יש בה תועלת גם למלמד. ונדולה מזו אני אומר: אם השכירו לבניו אינו יכול ליתן לו אחרים, דמצי למימר אלה הם קשי ההבנה יותר מאחרים, ואטרה יותר ולא אצלית. אבל אם שכרו סתם ללמד נערים נותן לו נערים שירצה, ואם לא מצא נערים נותן לו שכרו משלם, כי המלמד אינו מרויח בזה להיות בטל, שהוא מתקלקל... (ח"א ס"י רפ"ה).

יד. מתוך הקדמת החכם ר' יצחק ו' עקריש 1 ל"שלשה פירושים" שהוציא על שיר השירים (פ' רב סעדיה גאון, ר"י ו' כספי ור' יעקב פרובינצאלו) שהדפיס בקושטא 2. בהקדמה זו, המלאה ענין רב, הוא מספר את כל הגלגולים והטלטולים שעברו עליו בימי חייו הארוכים. ובשהגיע למצרים נתקבל על ידי הגאון ר' דוד ו' אבי זמרא (הרדב"ן) להיות מורה לבני בניו.

"בראיתי אותו מרחוק לבי חלל בקרבי אם אקרב הלום אם לאו, כי יראתי מנשת אליו. והוא בהסידותו השניה עלי ויקראני... ויאמר אלי: שלום בואך, בא ברוך

1- הוא היה מגולי ספרד והאריך ימים כמאה שנים. ע"י עליו גריץ-ספר ח"ו עמ' 10.

2- שנת הדפוס חסרה, אבל הספר נדפס בשנות של"ז-של"ח בערך.

ה' וכל מחסורך עלי, ואתה תהיה באוכלי שלחני, ויביאני אל ביתו ויתן לי מטה שלחן ובסא ומעורה, וישימני מלמד את נניו ואת נכדיו בני בניו ובנותיו, ונשאתי חן בעיניו ויראני את כל בית נכאתו ואיצרותיו מרגליותיו תרשישו ספריו אשר לא יספרו מרוב, נהלתי מראות, אמרתי זאת המנוחה הניחו לעיף כמוני מה שיגעתי ותשש וענה בדרך כחי, קצר ימי כוב יביבשה, ועתה אך זה היום שקויתיו, פה אשב כי איתיה, ואשב עם בעשר שנים, אהוב לכל ביתו כאחד מבנים, והיה נתן לי ב' פרחים בכל חדש חוץ ממלבושים ובגדים, וכלים מכלים שונים, וכל מה שהייתי מרויח הייתי שוכר סופרים ומעתיק ספריו החמודים, ובתוך הספרים שקניתי ושהעתיקתי היו ט"ו פירושים על שיר השירים בלבד, חוץ מספרים אחרים אשר לא ראו אבותי ואבות אבותי ולא יאומן כי יסופר...

טז. מתוך ספר "מהרש" שמואל¹, והוא פירוש על פרקי אבות מר' שמואל די אוזירא (נרפס ראשונה בוויניצאה של"ט). המחבר היה ראש ישיבה בצפת, ואחר כך עבר בכל מדינות תוגרמה שבאזיה ובאירופא והתפרסם כאחד מגדולי הדרשנים והמוכחים שבדור.

הוא היה אומר בן חמש שנים למקרא וכו' — ראה השלם הזה להזהיר לאדם על ענין איבוד הזמן, כי אין אבירות באבדות הזמן, שאין לה תמורה כלל, ולכן פירר עניני האדם ומעשיו ועניניו כפי שניו, ואמר בן חמש שנים למקרא, כי בהיות שאמר וי'ל: כל תלמוד שאינו הוא סומן ברכה בלימודו בחמש שנים שוב אינו רואה¹, על כן חזק וזמן נתן לאדם שלא ישנה את תפקידו בכל לימוד ולימוד חמש שנים, והתחיל ואמר בן חמש שנים למקרא, כלומר כי עד חמש שנים יכיר האותיות וגם הנקודות, עד שכאשר הוא בן חמש שנים או יתחיל הוא לקרוא מקרא, ויתמיד במקרא עד שיהיה בן עשר, הרי שיש לו חמש שנים שיעסוק במקרא עד שיהיה בקי במקרא בחסרות וביתרות, בדקדוק האיתנות בעתיד בעבר בהווה, כי כל זה נכנס בכלל מקרא, ואחר אשר הוא בן עשר יתחיל במשנה, ויתמיד בה עד שיהיה בן ט"ו לטנותה על פה, כי דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרם בכתב², ומבן ט"ו עד עשרים יעסוק בנמרא, הרי חמש שנים לכל לימוד, ואל יקשה בעיניך איך השנה זמנם חמש שנים לכל אחד ואחד — אם איכות הלימודים אינם שווים גם איכות השנים אינם שווים, כי החמש שנים הראשונים שעסק במקרא הלא אז קצר מצע שכל הנעה, ובעיר פרא אדם יולד, ולכן צריך כל החמש למקרא, וכולי האי ואילי, והמשנה אשר היא ממוצעת באיכותה בין המקרא והנמרא גם אותם השנים הם ממוצעים

1. חולין כ"ד א'.

2. גיטין ס' ב', ועל מנהגם של חכמי צפת לשנן את המשניות על פה עי' להלן.

בענין השכלת הנער. והנמרא אשר היא רב האיכות גם החמש שנים אשר מט"ו ועד עשרים איכותם רב בענין ההבנה וההשכלה, והימים הראשונים לנגדם כאין, באופן שתמצא שאיכות השנים ואיכות הלימודים שווים.

טז. מתוך ספר „אורך ימים“ לר' שמואל ב"ר יעקב נין הר"ר יוסף בנבנשת. הספר הקטן הזה, היקר במציאות, נדפס ראשונה בקושטא (חסרה שנת הדפוס), ושנית בויניציאה קרוב לשנת ש"ס. לפני מונחת הוצ' ליוורנו תר"ו (נדפס יחד עם ס' זכרון טוב לר' משה ב"ר ראובן רוזא, וס' אורך ימים תופס את הדפים ל"ו—מ"ג, בתבנית 169), שלא נרשמה ע"י רושמי רשימות הספרים, כבן יעקב ואחרים. בעל שבט מוסר כותב בפרק י"ז: „ומצאתי ספר נקרא אורך ימים, קטן הכמות ורב האיכות וכל הספר ג' פרקים. הפרק הראשון מדבר בחינוך ומוסר הקטנים“, והוא מעתיק כמעט את כל הספר. ר' משה מורכצ'יק, בעל ס' „ביצד סדר משנה“ (ע"י עליו בכרך א' עמ' פ"ה—צ"ו), ור' משה חג"ז בספרו „צדור החיים“ העתיקו את רובו מבלי להזכיר את שם הספר ומחברו. ידיעות ברורות על זמנו ומקומו של המחבר אין לנו. אבל נראה לי שחי בארץ ישראל במחציתה הראשונה של המאה הרביעית לאלף זה. כבר העיר שטיינשניידר (בקטלוג הגרול לספרי הכודליאנא באוכספורד), שהמחבר חי בארצות המזרח, כי בפרק ב' מספרו נאמר: „כל בת ישראל תקח מוסר מצניעות נשי ישמעאל“. אבל אין אנו יודעים עוד באיזו ארץ ישב. אולם מצאתי עוד שהספר תורגם ליהודית-אשכנזית, והתרגום נדפס בויניציאה בשנת שני"ט, ועל השער כתוב: „אין שעהן ספר וער נוצליכער ור יונני אוני אלטן, הט עש גימכט אין קוישטליכר רב פון ארץ ישראל ר' שמואל בנבנשת, אין לשון הקודש נו הט עש גיהייסין אורך ימים אוני איצינדר הט עש פרטייטשט... ר' יעקב היילפרין (כנראה זהו בעל שו"ת „נחלת יעקב“ שנדפסו בפרדובה בשנת שפ"ג)... גידרוקט זיא צו וונדיג אין הויז פאן די גארא שני"ט 1. הרי ברור שהמחבר ישב בארץ ישראל. יש גם רמז קל לזה שישב בצפת, כי הוא מזכיר פעמים אחדות מגפה שהפילה חללים רבים, והנה בצפת פרצו מגפות נוראות בשנות

שיי, שכינ ושלבי, ולחן מרמו, כנראה המחבר. אפשר גם שאביו
 ר' יעקב כנכנשתי הוא זה שזכר בשו"ת הרשדים ה' אהיע
 סי' קע"ט, שהיה תושב שלוניקי.

מתוך הקדמת המחבר.

אמר שמואל המחבר: הנה נא הואלתי לדבר, בהיות כי ראיתי בדור הזה
 הרבה בנים הולכים בשרירות לבם, בנים לא אמן בם, נתנדלו בלי תרבות ובלי
 דרך ארץ. אמנם אין להאשים הבנים על-כך כי הפשיעה היא מצד אב ואם שאינם
 חוששים לראות את הנולד ומונעים מוסר ומורא מן הקטנים, גם לאחר שינדלו אינם
 מקבלים עוד מוסר, לכן כדי להסיר מכשול מדרך עמתי אל לבי לסדר ספר
 קטן בענין הנוך ומוסר הנערים. ואחלק הספר לשלשה פרקים. הפרק הראשון ידבר
 בתנוך ומוסר הקטנים. הפרק ה' ידבר במדת הנאות. הפרק ה' ידבר במדת הענות...
 וקראתי שם הספר אורח ימים, כי בלי ספק בו יארכו ימים ושנים גם אבות
 גם בנים...

הפרק הראשון.

כבר את אביך ואת אמך למען יארכו ימך. יש אב ואם חושבים שהם אוהבים
 את בניהם אהבה שאין למעלה ממנה, ובאמת הם שונאים אותם שנאה גדולה. ועל
 זה העיר שלמה המלך: חושך שבטו שונא בנו ואהבו שחרו מוסר. הקטן משעה שיש
 לו שכל להבין נערה אביו ואמו חייבים לגער בו אם הוא עושה איזה דבר שלא
 כהוגן. ועתה בזמן הזה, לא די שאינם גוערים בו אלא ששמחים ומתפארים על חבמת
 הילד, שיודע להרע, ומלמדים אותו לקלל ולדבר דברים רעים, וגם בן ממלאים תמיד
 כל רצון הקטן הן באכילה הן בשאר דברים. יש נותנים לילד ספר לשחוק בו והוא
 קורע הספר, וזה עין פלילי לעשות שחוק באותיות הקודש. ויש זקנים שאינם נוהגים
 כבוד בספרים, מניחים המחזור או התפילין במקום שהם יושבים, וזהו זלוול גדול.
 הקטן יושב לאכול עם אביו ואמו, ופושט ידו לאכול קודם המסובין, וזה מתגדל
 הנער בודון לבו בלי מורא ובלי תרבות ובלי דרך ארץ, עד שיגיע לבן שמונה או
 תשע שנים. או אביו ואמו רוצים לתקן את אשר עותו כבר ולא בא מידם, כי הנער
 מבקש למודו ואם לא יתנו לו או הוא בא לקלל את אביו ואת אמו ומי חייב בכל
 זה? הלא אב ואם ורחמנותם שלא לשם שמים.

והנה אהבה זו ורחמנות נתהפכו לשנאה ולאכזריות. לפי שמנעו מורא ומוסר
 מן הקטן, עתה כנדלו הוא מטיל מורא עליהם, ואין להם עוד רשות ליסר אותו לפי
 שיפחדו עליו שלא יצא מן הכלל. ואם ישאל אדם: למה זה אחס מונעים מוסר מן
 הקטן? או משיבים: המגפה היא מצויה, ואנו מפתחים לייסר את הקטן, וראה והבן
 שקר התשובה הזאת. התורה אמרה למען יארכו ימך, ואב ואם מונעים המורא מן
 הקטן, וזה סיבה שלא יקיים מצות כבוד אב ואם... ועוד ראה שטות וסבלות התשובה

הזאת: הילדים האמונים עלי תולע, ואשר לא נסו כף רגלם הצג על הארץ ותמיד ממלאים כל רצונם—מהם מתים במגפה או בשאר מיני חולאים, השם יתברך ישמרנו ויציילנו מכל רע. אם כן אין המוסר גורם המיתה רק החטא ממית, ואדרבה בזכות המוסר הטוב ינצל מן המיתה.

יש אומרים שטבע הרע הזה הוא שולט, ואינו מועיל המוסר—גם זה הבל ושקר. ועל זה אמר שלמה המלך עליו השלום: אולת קשורה בלב נער שבט מוסר ירחיקה ממנו. רוצה לומר, אף על פי שהטבע הרע הוא קשור בלב הנער עם כל זה במעט מעט שבט מוסר ירחיק ממנו האולת. ואמר עוד: חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנו, וכן בהרבה מקומות הוא מזהיר על מוסר הבנים. אם כן ההרגל הוא שולט ולא הטבע, ואם אינו מורגל במורא ובמוסר מקטנותו גם לאחר שיגדל לא יחלוק מורא וכבוד לאביו שבשמים ולא לאביו ואמו, ואיך יזכה לאיורך ימים? ואמנם המורא והמוסר הזה צריך שכל וישוב הדעת ולא הרון אף וכעס. אמרו רבותינו ז"ל: לעולם אל ישיל אדם אימה יתירה על בני ביתו. ודע באמת בכל מקום שיש שם רוגז וכעס שם המזיקין מוכנים להזיק... ובפרט בזמן המגפה, שאז מצויין הרבה מזיקין, והמכה הבאה בכעס מבת המגפה מתדבקת עם המכה ההיא, ועיני ראו זה ולא זה, ולכן יהיה כל אדם מושל ברוחו ויהיה נוהר מאד מן הכעס. ואם צריך להטיל מורא על בני ביתו כשכיל תיקון הבית יעשה תנועה כמי שכועס, אבל דעתו תהא מיושבת עליו...

רבים נוהגים ללמד את הקטן דברים רעים, וזהו שטות ושגעון. ראוי ללמדו לדבר דברים טובים וברכות, ומי יתן ויועילו הברכות. דברים רעים וקללות אינם צריכים למוד, כי יצר לב האדם רע מנעריו. עוד יש מנהג רע, בעת שמוליכין הקטן לבית המדרש מצוין למלמד בפני הקטן שלא יכה אותו, והקטן שומע שאין רשות לרבו להכותו אז הוא מוסיף זדון על זדונו. אמנם המלמד אינו יוצא ידי חובתו אם אינו מטיל מורא על הנערים להדריכם בדרך הישר. וכן אמרו רז"ל²: לא המדרש עיקר אלא המעשה. ראוי הוא למלמד לחקור אם הנער שומע בקול אביו ואמו ואם הוא נוהר בנטילת ידים וברכת המוציא וברכת המזון, ואם הוא מרוצה במה שישימו לפניו לאכול. וכן יצוה את הנער שילך לבית הכנסת להתפלל ולענות אמן, ושלא ידבר בשעת התפלה, ועל כל כיוצא בזה ידקדק על הנערים להנכס במצות ולהרגילם בתרבות ודרך ארץ, ומה הצד מותר למלמד לקבל שכר מן הנערים ולא שכר הלמוד³. כל מה שזכרתי למעלה הוא טוב וקל לעשות, אבל אם אב ואם רוצים לכסות פשע הנער וזדונו הנזק הוא שלהם, וסוף שיקבלו חרטה על זה. בקיצור דברים: זאת היא העצה הטובה, שירגילו אב ואם את הקטן במורא ובמוסר הטוב, וישימו לפניו

1 גיטין ר' ב'.

2 אבות פ"א.

3 עי' נדרים ל"ז א'.

לאכול על שלחן קטן לבדו, ובוה יתגדל הנער בתרבות ודרך ארץ, וגם אחר שיוקן ינהוג אימה וכבוד באביו שבשמים, וגם כן באביו ובאמו, ובוה יזכה לאורך ימים וימצא חן בעיני אלהים ואדם, והכל יאמרו: ברוך שזה ילד וברוך שזה גדל¹.

י. מתוך הספר „סדר היום“ להרב ר' משה ק' מכיר מצפת, „והוא פירוש נאה עד מאד על התפלות, כלול מד' סוגי החכמה וסימנך פרד"ס"2, בסופו בא ביאור מפורט על משנת „בן חמש שנים למקרא“, התופס שבעה דפים שלמים, שממנו לקחנו את הקטע הזה. הספר נדפס ראשונה בחיי המחבר בויניציאה שניט.

„בן ח' שנים למקרא. מה שהתחיל התנא בענין הקריאה של התינוק מה שנים ואילך אפשר לומר כי דבר בהנהגה, שכן הרבן של רוב תינוקות שאין יודעים לדבר כראוי עד הזמן הזה, בפרט לענין קריאת פסוק, ולזה אין מוליכים אותו לבית הספר קודם הזמן הזה כי הוא דבר לבטלה, ואין לצער לנער במקום שאין לו תועלת כל כך.

עוד אפשר ד„מקרא“ רצה לומר פסוק3 אחר שיתחיל לקרות, אבל קודם הזמן הזה יעסוק בידעית האותיות והנקודות וקריאתן. ולפי זה הטעם מוליכין התינוק לבית הספר אפילו כבן ב' או ג' שנים כדי ללמוד האותיות והנקודות וכל מה שיש בו, וכן נהגין. אבל יש מי שמדקדק שאין מוליך אותו כל זמן שלא מלאו לו שלש שנים, ואפילו ברביעית אינו חושש עד שיגיע לשנה החמישית, וראויתם מפירות האילן שבתוב בהם: ג' שנים יהיה לבם ערלים4, באלו החמשה שנים אין לצער לתינוק בשום דבר, כי אין לו שכל כלל, וכל מה שיקח מצדו ומתבוננו יקח, אבל אין להכותו כלל על שום דבר וענין, והמכה בו חוטא... אהרבה צריך להנכו בכל ענין, וכל מה שיטאל יפיקו לו רצונה. הן מאכל הן משתה מכל דבר, כדי שלא יבוא לידי חולי, שעקר הבנין הוא היסוד, ולכן צריך באלה שנים הראשונות לנהוג גופו בכל [מיני] עידונין ולהברותו ולחזקו בכל מיני חזקין. אמרו על ר' חנינא שהיה בן פ"ה שנה והיה נועל מנעליו וחולצן בעמדו על הגל אחת, והיה אומר: חמין ושמן שסכתני אמי בילדותי הם עמדו לי בעת זקנתי (חולין כ"ד), וכיוצא באלו צריך לנהוג בו בענינים אחרים, ודברים של טעם הם וצריך כל אדם לעמוד עליהם וללמדם לאנשי ביתו.

בן עשר שנים למשנה. אחר שעסק ה' שנים במקרא די לו בזה, כי מקרא מדה שאינה מידה5, ואין ענין למידתם עכשיו כי אם למלאות בטנו של

1 עי' סנהדרין נ"ב א'.

2 = פשט, רמז, דרש, סוד.

3 היינו שבן חמש צריך כבר להתחיל בלמוד מקרא, או כמו שקראו לזה „פסוק“, אבל מלמדים אותו לקרא בספר עוד קודם חמש.

4 עי' מדרש תנחומא לס' קדושים, ורמ"א ביר"ד סי' רמ"ה.

5 כבא מציעא ל"ג א'.

קטן מכל הענינים והספורים שיש בכל המקרא, בין בתורה, בין בנביאים, בין בכתובים, ולידע יסוד הקריאה עצמה בדקדוק יפה, אבל ענין הפירוש אין זמנו עתה, כי בזמן קריאת הגמרא שיש לו זמן רב יעסוק להבין פירושי המקרא...

אחר שהשלים עשר שנים ונכנס בשנת י"א יש לו לעסוק במשנה, ולאביו להשתדל עמו על כך, והענין הוא כי גרסא דינקותא מתקימת וגם כי יזקין לא יסור ממנה. ומשום הכי לא הטריחו לו לעסק בענין ההבנה והעיון כל זמן שהוא קטן ושכלו עדיין לא נתישב אבל הטריחו לעסק במקרא ובמשנה, גרסא לבה, שתתקיים לו לעת הצורך, ואין אנו חוששין מן ההבנה—דלגרים אינש והדר ליסבר. ונתנו לו זמן ה' שנים—משום דקים להן דבזמן ה' שנים אלו יוכלו לגרום אותה גרסא נאה ויפה ע"פ (= על פה), עד שלא יצטרך אחרי זאת כי אם לעבור אותה מזמן לזמן. וכן אנו רואים בעינינו אם יעמוד הנער בזה השיעור ועוסק בהם כראוי יעלה בידו בלי ספק, אם לא יעשה כל מלאכה אחרת עמה, ונתנו לו זמן חמשה שנים עד ט"ו—דבזמן הזה יוכל להשיג ש"ס משנה, הסדרים העוסקים 2 סדר לשנה והאחר לח' חדשים, ודי לו בזה...

בן ט"ו לגמרא. ענין הגמרא להבין ולהורות האיסור וההיתר ולדעת פירושי המקרא והמשנה... ובהיות האדם בן ט"ו שנה הרי נתישב שכלו לקבל כל מה שאמרו לו, ואם מסבירים ליה—יסבר. וראוי לו לעסוק מבין והלאה בגמרא, וגמרא אין לה שיעור, כי הוא ים הגדול וענפיו מרובים ושרשיו מתפשטים לאין תכלית...

גם מוטל על האב ללמד את בנו אומנות כדי שיעסוק בה להתפרנס ולראות חיים עם אשה אשר אהב³... כי מה תועלת להשיאו אשה אם אינו יכול להתקיים בה מחוסר כל, טוב ממנו הנפל. ואדרבא אסור לזווגם ולהברם, וכן אמר שלמה בחכמתו: 4 הכן בחוץ מלאכתך ועתדה 'כשרה' לך, ואחר ובנית ביתך. ואמרו חז"ל⁵: יפה תלמוד תורה עם מלאכה, כי יגיע שניהם משכחת עון. מטעם זה אע"פ שיש לו ממון הרבה לתת לבנו לא ימנע מפני זה ללמדו אומנות, כי הבטלה מביאה לירי שעמוס⁶, אלא אם כן הוא דבק בתורה ונפשו חשקה בה ואז אסור לו לעסוק בשום מלאכה אחרת...

יח. לקוטים מתוך ספר "דרך חיים" (הוא האצבע הרביעי מספרו החשוב "שתי ידות") לר' מנחם לוונזנו, דפוס ויניציאה טע"ה. על תולדותיו ע"י בסי' תולדות חכמי ירושלם לרא"ל פרומקין הוצ' ב' (ירושלם תרפ"ט) ח"א עמ' 135—145.

1 שבת ס"ג א' ולפנינו: ליגמר אינש.

2 הנהיגים. 3 ע"י קדושין כ"ט א'.

4 משלי כ"ד, וצ"י סוטה מ"ד א' ורמב"ם הלכות דעות פרק ה' הל' א'.

5 מס' אבות פ"ב. 6 כתובות נ"ט ב'.

א. דרש ר' אלעזר בן עזריה: הקהל את העם האנשים והנשים והטף, האנשים באים ללמוד ונשים באות לשמוע, טף למה באים, כדי ליתן שכר למביאייהם. וכתבו רבותינו בעלי התוספות: ועל זה סמכו להביא קטנים לבית הכנסת.¹

אמר מנחם: בזמן הזה יש טף באים לבית הכנסת לתת עונש למביאייהם. לפי שהוא בא לחלל קדושת בית אלהינו ולשחוק בברכה ובתורה קריה ויקומו לצחק זה עם זה. זה משחק עם זה זה מכה את זה זה מהעין זה בוכה זה מדבר זה צועק, זה רץ אילך זה רץ אילך, ויש אשר יעשה צרכיו בבית הכנסת ואז יאמרו: מים, מים. ויש אשר יתן אביו בידו ספר והוא ישליכנו לארץ או יקרעהו ל"ב קרעים... ולא עוד אלא שלפעמים גם האבות משחקים אתן, ויותר רע כי יגדלו הנערים בזה המנהג הרע, וכל אשר יגדלו עוד יוסיפו סרה להבנות בעיניהם ענין בית הכנסת וקדושתו ולא יתנו כבוד לתורה... סוף דבר ראוי לאדם שלא להביא הטף הקטן מאד לבית הכנסת בשאר הימים וכל שכן בשבתות וחגים ומועדים. אך הטף הגדול קצת יביאנו לבית הכנסת ולא יניחנו לזוז ממקומו, וילמדנו לענות קדיש וקדושה, ולא יניחנו לדבר דברי הבאי, וילמדנו לשבת שם באימה ויראה...² (דף ק"ז ע"ב ב').

ב. אמר מנחם די לונגו: לפי שראיתי שבזמננו זה נעלמו משפטי נקודת השבא ודיני קריאתו מרוב בני עמנו, או מבלם, נתעוררתי לחבר הפרק הזה וקראתיו הליכות שבא... דע, כי מה שמלמדים לתינוקות אלף שבא אי, בית שבא בי וכו' שקר הוא, אלא שהם מוכרחים לעשות כן... (דף פ' ע"ב א').

יט. מתוך הקדמת ר' יששכר ב"ר מרדכי ן סוסאן³ לתרגומו הערבי לתורה, הפסרות וחמש מגלות. התרגום עודנו בבתי, וההקדמה נתפרסמה ע"י ר"ד ששון ב"האל הד" עמ' 63-68. המחבר, שהיה יליד פאס במרוקו, עלה עוד בנעוריו לארץ ישראל והתישב בצפת. הוא היה בן זמנו של מהר"י קארן ואת תרגומו לתורה נמר בשנת ה'של"א (1571). ההקדמה הארוכה מלאה ענין

1. חגיגה ג' א'.

2. ר' משולם זלמן פישוויץ אחרי שהוא מעתיק בתוכחתו (נדפסה בסוף ספר "מקור חכמה" לר' יששכר בער בר' פתחיה, סי'ל שנית ע"י ר' משולם זלמן בברלין תצ"א) את דברי ר' מנחם לונגו הוא מוסיף: "מה יפה ונעים מנהג הספרדים שבבתי כנסיות שלהם עומדים כל הנערים ביחד, גדולים וקטנים, וממונה אחד עומד עליהם ומקל ורצועה בידו ומשגיח עליהם שיתפללו בכונה ויעמדו באימה ויראה ולא ישיחו שיחת חולין, והלואי שינהגו כך בכל הקהלות, כי על הרוב אין האב משגיח על בנו, כי סרוד הוא בעבודת הקודש להתפלל בכונה ושלא להפסיק אפילו בדבור קטן, ולפעמים הוא בוש להוכיח בנו בעונות הרבים אשר לו, כי בעצמו אינו נזהר מזה...". ופסקא זו של ר' מנחם הובאה גם בס' דרכי נעם לר' שמואל מקלוריע (ע"י עליו בכרך א' עמ' סכ"ד) ובס' חמדת הימים ח"ב.

3. מחבר הספר המצוין "עבור שנים" הנקרא גם "תקין יששכר", קושטא שכ"ז, וויניציא של"ט.

רב מכמה בחינות, ואני נותן כאן את תמצית הדברים הנוגעים

לעניני החנוך:

אמר הצעיר יששכר בן לארזי אבי... החכם המעולה כמה"ר מרדכי דירע¹ בן סוסן זצ"ל המערב, הבא זה כמה שנים בימי הנעורים ממדינת פאס העיר הגדולה לאלהים לעיר הקדושה החשובה המהוללה צפת שבגליל העליון תוכ"ב להתהלך לפני ה' בארצות החיים. הגאון הגדול רבינו סעדיה... עשה פירוש לכל ארבעה ועשרים ספרי המקרא בלשון ערבי הנקרא אלשרה², ודרך בו בכמה מקומות הצורך בדרכי המתרגמן והמבארים להוסיף ולהסיר מלות מאשר בלשון המקרא נכתבות. גם לפעמים מהפך בקצתם להקדים אחרון לראשון ומאחר ראשון לאחרון, כמו שכן באמת צריך המעתיק החכם והבקי להעתיק ולתרגם מלשון ללשון אחרת על דרך הבאור, כפי מנהג צחות הדבור בלשון ההיא, למען יבאר היטב בקוצר וצחות הערבי, אם לשומעים אם לקוראים, המשך דברי הפסוקים כפי מנהג צחותם על הסדר והסגנון הראוי בו להם. לכן גם לפעמים נמצא בו שאינו חושש מפירוש המלה בכתבה, שמינה מפירושה ומוכיר הכונה בה... ולפעמים אע"פ שנראית הפך לשון הכתוב ממש... ולפעמים יקרה שאומר פירוש לפי מתיקתו וישובו בענין אע"פ שאינו לא פירוש המלה ממש ולא הכונה ממש אלא ביאורו של הענין, ועושה זה כמו פירוש חשוב ושאותו יטעמו המוני עם הקוראים או השומעים יותר מפירוש עצמות המלה... ואע"פ שנקרא פירושו טרה בלשון ערבי, שרצונו לומר פירוש המלות ממש לבד, האמת שהוא ביאור מספיק ברוב בקוצר מלין, שמרגיש אני בו שמתרין הוא כמה קושיות... וגם מגלה וממתיק טעמים בכמה מהם, ביהיר וחסר שעושה בדבריו ובהפוך שהוא מהפך בהם, כידוע למבינים בו... ולכן כבדה קריאתו על הקטנים בני לשון העראב בשיקראו בו על עברן הפסוקים, וגם אפילו על המלמדים היה לפזרה, שלחבין ולשמור דבריו על לשון המקרא צריך איש יודע מבין וזכרן, וזה היה סבה שהונה לגמרי מכל בני לשון העראב ולא החזיקו בו כראוי וכמעט לגמרי נשתקע ונשתכח, עד שאפילו רוב הבעלי תורה שביניהם אינם יודעים פרשה אחת של המקרא בלשון ערבי בראוי, אפילו בתורה ואין צריך לומר בנביאים וכתובים... מצורף לזה סבה אחרת וגדולה היא, שהגאון ז"ל כתבו בלשון שנראה לו יותר חשוב נכבד ונבחר מכל לשונות הערבי, והוא ערבי האלנחוי³, שהוא לשון חכמי ישראל שבו כותבים ספדיהם, ולשון קשה היא למו שאינו מורגל בו אפילו מבני הלשון יהיה, בחיי נשבעתי איך מפי חכם גדול וזקן מבני הלשון שמעתי שנתגלגלו הדברים ואמר לי דבור זה: אין לנו הנאה מהשרה של רבינו סעדיה ז"ל, שאין אנו מבינים מה הוא אומר, והוא ראש ודיין לכל בני עירו קהל גדול יצ"ה, א"ל מפיו ארבעים שנה שהוא דיין לכל בני עירו, ואם כן מה יהיו אחרים. ויש בו כמה מלות שצריכין עדיין באור לקטנים...

1 = דירע, הנודע בכינויו- 2 בערבית: הפירוש, פירוש המלות.

3 = הערבית הצחה, המדוקדקת.

פגון מה שפירש... ועלטה אלגלמה, ותרדמה סבאתה, וסנוירים אלשנכרה... וכאלה רבות אין מספר, ומי שימצא עתה שידע לקרוא אותו האלטרס על העברן הוא קורא המלות ההן כמו שקבלם מרבו, ואינו מבין מה הוא אומר בהם, ואפי' רבו עצמו אינו יודע מה הם, שכשהתחלתי לקרות בו אני הצעיר והייתי מתקשה בהם הייתי טואל למלמדים אותנו על כמה מהם ולא היו משיבים אותי דבר בינה, רק שאומרים שטרת רבינו סעדיה ז"ל צריך באור, ושכך הקרו לנו הרבנים שלנו בקטנותנו, ולפי זה מה תועלת להם בכך... ולכך הוא שהנח כמעט לנמרי מהבל, שאין עתה רגיל בו כראוי אפילו בשל ההומש שהוא יותר נקל מכולם...

וידוע הוא כי המפרשים ומחברי ספרים מכל לשון שהוא שלא להם לבדם הוא שעושים אותם אלא לזכות את הרבים שיתעסקו בהם, ואחר רגילות לשון בני מהום הוא שהיו נמשכים וכותבים בו איתם. ואל תתמה מזה, שהרי אתה רואה שאפילו תלמודנו הקדוש רבינא ורב אשי זצ"ל בלשון בבלי הוא שעשאוהו והניחו לשון הקדש, לשון שבו נתנה תורה... ומתלמידי אני הצעיר הבאים מסביבות שם אמרו לי שעוד היום שם כמה כפרים גוים מדברים בו שהוא לשונם ואין להם לשון אחרת אלא הוא. ושני יהודים שבאו משם ראיתי אני שהיו עמי האדן נמורים, שלא היו יודעים מהתורה דבר אפילו ברבת המון, והיו מדברים בו ברניקות ומדירות גדולה זה עם זה כמונו בלשוננו, וכשרצה האחד לומר לחברו להדליק אש אמר לו בלשון זה: אייתי ציבי דקיקי אדליק נורא. ואמרתי להם: מנין לכם זה הלשון, ואתם עמי האדן, שאפילו בנמי קמא² שבא שם הוצרך רש"י ז"ל לפרשו לחכמים הלומדים נמרא: ציבי-עצים דקים. והשיבו לי: זהו לשון ארצנו, גוים נוצרים ויהודים אנשים ונשים וסוף...

וכמה ספרים לכמה רבנים... בכל חכמת בינה נתחברו בערבית, כמו שתמצא מזה הרבה ספרים ישנים נושנים, ועדיין נמצא ביד יחידים לנאן רבינו סעדיה זצ"ל הנו' פירוש המלות הקשות שבכל השטה סדרי המשניות בלשון [ערבית]... ופירש כל הכ"ד ספרי מקרא בשני פנים בלשון ערבית, האחד הוא האלטרס שדברנו בזכרוננו, והשני כתב אלביאן, שהוא הבאור שמבאר ביתר רוחב פשטי הכתובים, כדרך כל שאר מפרשי המקרא זצ"ל... ועתה בענותנו נתמעטו הלככות והמדע מבני לשון הערב והונחו כל הספרים ההם מהבל... ואלו היו מלמדי הקטנים מלמדים אותם מקטנותם שרת מלות המקרא לבד באיך שיהיה נקל להם להבין ולשמור, בלשון שבו רוב העולם רגילים, ולבד על סדר המלות כמו שבעברן הפסוק נכתבו ונסדרו היה זה לכל טוב ויפה מאד מאד, נקל למלמדים ומבואר ללומדים ובזמן מועט ידעו

1 על הקשרים בין קורדיסטאן וא"י עי' במאמרי - לתולדות היהודים בקורדיסטאן, "ציון" ספר ו' עמ' פ"ו ואילך.

2 בבא קמא צ"ג א'

3 עי' מלטר Saadia Gaon עמ' 308-316, והשם כתאב אלביאן לא היה ידוע עד עתה, ומלטר חשב ששם הפירוש היה "כתאב אלאזהאר". כתאב אלביאן = ספר ההסברה מורה הסגנון.

מעצמם פירוש כל מלות איוו פרשה שיקראו במקרא, בתורה, בנביאים ובכתובים כל הכיד ספרים, וזה תמיד יזכרוהו וישמרוהו... באופן שאפילו יצאו אח"כ למלאכות ויתבטלו מהקריאה ישאר חלק זה מהפירוש בידם ויוכלו לקנות בו חלק, מה גם בשאר ספרי חז"ל, ולא יהיו משאר הספרים ריקים כאשר עתה כמה הם... והנה אחינו רבותינו הספרדים יצאו, שנחנו מלמדי תינוקותיהם ללמד להם המקרא בפני מלותיה כמו שהם סדורים במקרא לבד, בלשונם הנקרא לאדינו, זה וזה נתקיים בידם ומעט ריקים ימצאו ביניהם, אם לא האנוסים אשר חדשים מקרוב באו לדת יהודית, וגם מהם ומבניהם יוצאים כמה וכמה חכמים משכילים ונבונים, לקלות פירוש המקרא בלשונם שקטוהו על מלות המקרא באין העמסה והפוך מלות... לכך צעיר אנכי ונבזה עם גדול עניותי ורוב טפולי להמציא טרף ביתי... וטפול הקהל יצאו וקביעות הלימוד עם החברים... ושאר עסקים של תורה בשאר היום, באופן שאין לי שעה פנויה ביום, עפ"י קנא קנאתי לבני עמי בני לשון העראב, בראותי בהם בכל מקום כמה וכמה עמידהארצות ובורים וריקים תחת חיות אבותיהם הקדומים מעולם בכל חכמה חזקים... יעצוני בליותי... לכתוב שרה המקרא לזכות בו את הרבים. והוא שאכתוב שרה המלות לבד בערבי צח הנהוג בינותינו היום, ועל הסדר והשיעור שנכתבו בעברך, לא פחות ולא יותר, ולא הפוך ולא העמסה בהם... שכונתי אינה רק לזכות את הרבים ולהקל סדר קריאתו על העברך אפילו על הקטנים המתחילים, כדי שבפעם ושתים שישמעוהו ממלמדיהם יבינוהו וילמדוהו ויוכלו מיד לחזור בו על עברך המקרא, אפילו כמה שיהיו קול אחד, פה אחד, שפה אחת, נגון אחד וטעם אחד, כמו שקורין בו העברך מלה על מלה, באין מהפך מהם אחת מהנה כבני אחינו הספרדים יצאו בלאדינו שלהם, ובכך יזכו בפירוש מלות כל שיקראו שיוחקו פירוש המלות בשכלם מקטנותם לשגם כי יזקינו וישאר בידם פירושם לקנין עולם... ובעזר השם זה שלי יהיה סבה שאחר שיבינוהו כשיגדלו הם יתאזו ויחשקו ללמוד בשל הגאון ז"ל, ונמצא זה מסלול ודרך לו ונזכה בכך שנהיה מתלמידיו... ואם עוד מתוך כך יניחו לגמרי את שלי ויחזרו לשל הגאון ז"ל מה מאד אשמח בכך...

ומעתה ואילך אין לשום מלמד תינוקות מלשון העראב שום התנצלות לפני האל יתי' למה לא לימד לתינוקותיו שרה מה שלמדו מהמקרא והרגיל בו הקטנים להגדיל תורה משידעו הפרשה עברך. שכל שיבוא לידו זה האלשרה שלי ויתרשל ולא ישרה ללמד בו תינוקותיו, הראויים לכך, ידע שהטאו גדול וודאי מכלל עושה מלאכת ה' המיה הוא, שאין בו שום כובד על הקטנים... וחטאו ישא האיש ההוא, כי דבר ה' בזה, שמשכת התורה וממעט חשקה מישראל הוא. שכל שלומד או קורא דבר ומבינו ישמח ותחשק נפשו בלמודו ויתאוה להשלימו ויחזיק בו, וכל שלומד מה שאינו מבינו סוף עליו למודו יכבד ויוניחו לעד. ומזה עד עתה נמצאו בבני לשונותינו בעונותינו כמה וכמה עמידהארצות, גילמים, בידים, ריקים, ממה שלא הורגלו ולא

היו להם מלמדים מרנילים אותם ואת בניהם מקטנותם בשרח המעט מקרא שהיו מקרים אותם כמלמדי בני הספרדים ישמרם צורם... והוריו ומשתדל לזכות בזה האלשרה שלי את הרבים יהי מבורך מפי האל יתברך.

ב. מתוך ספר המוסר לר' זכריה בן סעדיה¹. ר' זכריה היה יליד תימן וישב בצנעא בירת תימן, אך נדר ונסע הרבה ועבר בארצות פרס, בבל, סוריא, ארץ ישראל, מצרים, תוגרמה ואיטליא. ספרו דומה בצורתו וסגנונו לס' התחכמוני לר' אלחריזי, שהשתדל לחקותו. את ארץ ישראל בקר בשנת שב"ט (1569), ובמחברת ו' הוא מתאר את צפת ואת ישיבתו של ר' יוסף קארו, בעל ה"בית יוסף" והשולחן ערוך. את דבריו נתן המחבר בפי שני אנשים בדוים: מרדכי הצידוני ואבנר בן חלק התימני, בעבור כי מנין שמותיהם כמניני².

אמר מרדכי הצידוני: נסעתי מסוריא המדינה דרך גליל העליון אל מדינת צפת... ואבוא אל המדינה, והנה בתוכה שרתה שכונה, כי בה קהל גדול רחוק מסלף, כארבעה עשר אלף, בשמונה עשרה ישיבות³, בעיון התלמוד נצבות, שם ראיתי אור התורה, וליהודים היתה אורה, גברו על כל הקהלות, כי הם תהלות לתהלות, ופרצו בנבול החכמה פרץ, מעולם לא נמצא בהם עם הארץ, ואחבונן בעיונם פנימי וחצון, והנה לא הנעתי לרועה צאן, או ידעתי ערכי ברחבי וארכי, והנה חסרתי כמה ענינות, וחסרון לא יוכל להמנות, ואתנכר בתוכה ורעיוני היו חלושות, בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, לשמע הדרשנים, הדורשים על כמה אופנים, כי הם יודעים כל סוד, מקורות הספון ועד היסוד, ובפרט המאור הגדול החכם ר' יוסף קארו, אשר משיבתו חכמי צפת לא יסורו, כי בלבו התלמוד אנור, אחר ישיבתו שבע שנים סגור, וחזין מכמה חכמות, גלויות ונעלמות, בלבו חתומות, ואלך שבת אחת אל ישיבתו, לראות את יקר תפארת גדולתו... והחכם הזקן יושב על הכסא, בפיהו דורש על הנושא, במאמר יוציא את האדם מעיל הזמן, להקריבו אל האל הנאמן, וילבישו בגדי חופש, בפסוק תורת ה' תמימה משיבת נפש, נשא ונתן על דרך הפשט והקבלה, החכם היקר והנעלה, לפניו כמאתים תלמידים יקרים ומעולים, יושבים על גבי ספסלים, וכאשר כלה דברי חכמתו, רמוז לתלמיד אחד לעומתו, לדבר בנפש

1 ע' עלי ועל ספרו בדברי הר"ח ברודי במחברתו "מסמוני מסחרים" (ב-קובץ על ידי הוצ' מקיצי גרמדיס, לשנת תרנ"ג) עמ' 9-14; 20-26; מ' קה"ת, "ציון", ספר ג' (ירושלם תרפ"ט) עמ' 43 ואילך. הספר כולו עוד לא נדפס. מחברת ו' שאני מעתיק ממנה, נדפסה ב"ציון" שם.
2 מרדכי הצידוני ואבנר בן חלק עולים תמ"ג, כמנין זכריה בן סעדיה.
3 ידועות ישיבות ר' משה קורדובירו, המבי"ט (ר' משה מסראני), ר' שלמה סאגיס, ר' ישראל די קוריאלי, ועוד ועוד. להלן עמ' כ"ז.

ובחזיתיה, ותכליתיה ואודותיה, ויעמוד לפניו, בנעם הגיוניו, ויאמר: כבר למדתנו רבנו ולא מחכמתנו, כי לנפש עשרה כחות נפשיים¹...

ויהי כאשר שמע החכם דברי התלמיד, תמה תמיהה על צחות לשונו אשר על הנפש העמיר, וינשאהו ויגדל מעלתו מעל כל התלמידים אשר אתו, והוסיף על הספקתו, וקרב ספסלו לעומתו... ואני המתנתי מעט עד אשר רמז החכם לתלמידיו לעמוד, ופסק על כל אחר משנה ללמד, וילכו לדרכם, התלמידים והחכם.

כא. אלה הדברים² אשר דבר משה איש האלהי הרמ"ק זלה"ה
(= ר' משה קורדובירו זכרנו לחיי העולם הבא) אשר
יעשה אותם האדם וחי בהם, ויש בו ל"ו דברים.

1. לעסוק בכל יום במקרא, משנה, תלמוד, קבלה, פסק.
2. ללמוד כל התלמוד שלש פעמים כנגד 3 שנים עשר חדש.
3. לדבר בלשון הקודש עם החברים בכל זמן.
4. לחזור בכל שבוע כל המשניות שיודע.
5. לידע בכל שבוע שני פרקים משניות על פה לפחות.

כב. אלה הם חסדיות אחרות⁴ נוהגים בצפת תוב"ב, ויש מהם
שנכתבו גם כן למעלה, ואלו באו מן החסידי העליון כמ'
אברהם הלוי⁵ תושב צפת תוב"ב יצ"ו.

ה. רוב בעלי תורה לומדים משנה על פה, ויש מהם שני סדרים ויש שלשה וכו'.

יז. יש מלמדים סוככים במדינה ללמד נשים וקטנים תפלה וברכות⁶.

כג. מנדלים יתומים ויתומות בתוך בתיהם ומשיאים אותם לפרקם.

1 כאן בא דרוש ארוך על כחות הנפש.

2 גרסו ע"י רש"י שכתב בספרו Studies in Judaism, Second Series, 294

3 בזמן של י"ב חדש בקירוב.

4 הוא ר"א הלוי ברוכים, מתלמידי האריז"ל, והרבה ספורים מחסידותו מסופרים בס' חמדת הימים
ובס' קב הישר פרק מ"ח.

5 גרסו ע"י ש"ס שם עמ' 297-298.

6 באותו זמן היה בצפת ר' יעקב גוילי - חכם וחסיד גדול והיה מחזר בכפרים של סביבות
צפת והיה מל התינוקות ומזהיר את הנשים על ענין גדתן וסבילתן ומלמד את בני הכפרים ומדריכם בעבודת
הש"ת ובמצותיו (קורא הדורות לר' דוד קונפורטו הוצ' קאסיל דף מ"ב א'). ובכפרים שבסביבות צפת
היו ישובים יהודיים עתיקים.

כנ. קטעים ממכתבי ר' שלמה שלומל ב"ר חיים מיינשטריל
שעלה ממדינת מיהרין לא"י בשנת ס"ג. המכתבים נכתבו
בשנות ס"ז-ש"ט, ונדפסו ראשונה בס' נובלות חכמה להיש"ר
מקנדיא וכמה פעמים בס' שבחי האר"י, ונדפסו שוב ע"י ר"א
כהנא ב"ספרות ההסטוריא הישראלית" ח"ב עמ' 209-236 ובקצור
ב"המעמר" לרא"מ לונץ ח"ג עמ' 289-298. תכליתם של המכתבים
היא לספר את שבחי הארז"ל, ודרך אגב הוא מספר גם על
עניני א"י בכלל ודרכי החיים בצפת בפרט.

א. ... ובאתי לארץ הקדושה פה צפת תוב"ב שבגליל העליון חול המועד של
סוכות ס"ג לפ"ק לשלום, ומצאתי קהלה קדושה פה צפת כי היא עיר גדולה לאלהים,
עיר מלאה תושיה, קרוב לשלש מאות רבנים גדולים, כולם חסידים ואנשי מעשה,
ויו"ח ישיבות מצאתי בצפת תוב"ב, וכ"א בתי כנסיות, ובית מדרש גדול, ובתוכו קרוב
לארבע מאות ילדים ונערים, ועליהם עשרים מלמדים שמלמדים אותם בחנם מבלי
קבלת פרס מתלמידים, שנמצאים עשירים בקושטנטינא שפורעים שכירות המלמדים,
וגם מלבושים עושים מדי שנה בשנה. ובכל בתי כנסיות תיכף אחרי תפלת ערבית
ושחרית מתקבצים כל הקהל ויושבים לפני רבנים בכל בתי הכנסיות ה' ו' כתות,
כל כת וכת לומדים קודם שיוצאים מבית הכנסת, כת זו לומדים בקביעות בהרמב"ם,
וכת זו לומדים בקביעות בעין יעקב, וכת זו לומדים בקביעות בברכות, וכת זו לומדים
בקביעות פרק אחד משניות עם פירוש, וכת אחת לומדים הלכה עם פירוש רש"י
ותוספות, וכת אחת לומדים קביעות מס' הוזהר, וכת אחת לומדים בקביעות מקרא
בתורה נביאים כתובים. באופן שלא נמצא אחד שיוצא בבוקר למלאכתו או לעסקו
אם לא ילמד קודם לבן קביעות בתורה. וכמו כן עושים כל ישראל בערב אחר
תפלת ערבית. וביום השבת הולכים כל העם לשמוע הדרשה מפי החכמים.
ב. ... ולא יסמוך מעלת כבוד תורתו³ שימצא פה תלמידים שילמד עמהם
בשכר⁴, יען כי התלמידים כולם מדברים בלשון ספרד⁵, והם לומדים בחבורה של
ת"ת ששם יושבים י"ח מלמדים המלמדים לכל הנערים בלי קבלת פרס, יען כי יש
עשירים בקושטא שפורעים שכר המלמדים משנה לשנה.

- 1 ויש גירסא: לשלש מאות.
- 2 ע"י גם לקוטים מפרוש עה"ת לרמ"מ מלבי עמ' 20: "ומחוץ לארץ, שלוניקי וקושטנדינא
שולחים הלבשת עניים לתלמידים דוקא, ודבר מועט הוא..." נראה שבזמנו של רמ"מ מלבי נתמעטה
התמיכה למלושים.
- 3 המכתב הזה נשלח להמקובל המפורסם ר' ישכר ב"ר ב"ר פתחיה מקריימניץ, שחבר
כמה ספרים בקבלה.
- 4 גם הנוסע ר' משה האיטלקי שבקר את ארץ ישראל בשנת רפ"ב (-שבחי ירושלם) כותב:
"אפס לא ימצא אדם להשכיר עצמו למלמד".
- 5 בצפת היתה אז גם קהלה אשכנזית, כמו שיוצא גם ממכתבו של ר' שלומל, אבל מספר אנשיה
היה קטן ביחס למספר הספרדים ובטלו ברוב.

כד. מתוך מכתב שנשלח מירושלם בשנת שפ"ה ע"י חכם איטלקי
אחד — שמו לא נודע — לבנו היושב בקפרי אשר באיטליא.
המכתב נדפס ע"י ר' דוד קויפמן בירושלם הוצ' לונגן
כרך ה' עמ' 70—88.

... עוד נצטרך... לתת ליד מעלת הפרנסים הק' ליטרי כולם שיוציאו אותם
לספק התלמידים מתית, כי אמנם יש בת"ת תקנות יפות: ראשונה, יש רשות לכל
אדם ליכנס שם ללמוד הלכות כל היום מבלי שיפרע מלמד, כי שבעה מלמדי קטנים
נמצאים שם תמיד ולכל אחד מהם עשרים תלמידים בקירוב. ונוסף להם נמצא רב
אחד מלמד הלכות לאנשים, ואם שמקבלים הספקה ממעלת הפרנסים ומתנת יד
מאביהם של התלמידים, אין הקומץ משביע, ומה גם שלרוב ההוצאות המוטלות על
הצבור אינן יכולים לתת להם שכרם בזמנם" (שם עמ' 88).

כה. בכת"י אחר, הכולל תעודות רבות וחשובות לתולדות ירושלם
בסוף המאה הרביעית לאלף זה¹, אשר בבית הספרים הלאומי
בירושלם (מסומן 61 82 Hebr.), מצאתי בעמ' 144 "כתב מצד
ת"ת כי רבו התלמידים". בכתב זה אנו מוצאים פרטים אחרים
מעניינים ע"ד החנוך בירושלם באותו זמן, ועל המצב בכלל,
ועל כן העתקתי בשלמות.

אחרי עתרת שלום ואמת, אמת מארץ תצמח צמח צדקה זאת חוקת התורה
היא העולה על כל ברכה ותהלה, תהלה לאלדינו כי הרחיב את גבולנו בתלמידים
עשר מעלות שלחנות, שם יתנו צדקות ה' לקיים כל העולם בהבל פיהם אשר עולה
דרך ישר מול שער השמים כפלים לתושיה. ונפשנו הומיה היא וסוערת על כי אין
לא לידנו לתת לכסף מוצא לתת פרס לעשרה מלמדים² חמשה ועשרים גרו'³ לשנה
לכל אחד ואחד מהם, בין הכל מאתים וחמשים גרו' לשנה. פנה לבבנו ורוחנו נפעם
בראותנו⁴ שלשה תלמידים דוחקים עצמם ללמוד בספר אחד, מדלית איסר⁴ לקנות
ספרים הרבה להגדיל תורה, אשר על כן גלינו אוני כתיר אם יש את נפשם להקים
דגל התורה בתוככי ירושלים, אין זה כי אם בית אלהים, יחפשו עילות כל נדיב לב
אשר ידבנו לכו להפריש מממונו החביב לתת ספק לצורך הספקת מלמד אחד, כ"ה⁵
תברכו את בני ישראל, הנה שכרו אתו ופעולתו את אלהים, ואם אין כח לאחד לחזק
בדק שלחן אחד וארח לחברה עם פועלי צדק עם איש אחר, כי טובים השנים וכו'

1 ע"י עליו במאמרו של ר"ד ילין בירושלם, קובץ לזכרו של לונגן, ע"מ ע"ה ואילך.

2 בכמה מכתבים אשר בכת"י זה נאמר שנספר המלמדים בת"ת אשר בירושלם עלה לעשרה או
לאחד עשר.

3 גרושיכ. והגרוש הוא בערך רבע לירה בזהב.

4 בבא בתרא צ"א ב'. 5 כוונתו שיגדלו כ"ה גרושים לשנה.

והחוט המשולש לא במהרה ינתק. גם יתנו לב לקנות קצת ספרים חומשים וכיד ספרים וסדורים של תפלה וכוה יהיו סבה להגדיל תורה ולהאדירה. גם יודע למע"ת כי נהרסו שלשה בתי מדרשות מרוב ימים, ופיזור הבנין הוא רב ועצום, כי אין אנו רשאים לבנות אפילו אבן אחת בלתי רשות השר והשופט וראש הבנאים הממונה על ככה מאת המלך, מה שאין בן בכל גלילות הגולה, ועל זאת אוכלים אותנו בכל פה, ובפרט כשהבנין היא במקום קדוש קבר פתוח גרום, ומלבד צורך בנין המדרשות הגו' אין יום שאין אנו צריכים לחזק כמה בדקי סדקי כותלי רעועים אשר בת"ת, לכן נא לשון בקשה כל אחד ואחד מנדיבי עם יאחו צדיק דרכו להחזיק במצוה הגו' איש לפי מהללו, ומלכי צדק מלך שלם נאמן לשלם שכר טוב בעמלו של כל אחד ואחד המישרים אורחותם לרומם בית אלהינו, ואנחנו לא נחשה מהעתיד לפני שוכן ציון ישלח עורם מקדש וכו'.

כו. מתוך כתב המינוי ששלחו חכמי צפת בשנת שפ"א להגאון ר' ישישכר בער איילינבורג, בעל "באר שבע". הומינוהו לראש ישיבה ע"פ המלצתו וצוואתו של מהר"ם גלאנטי, שהתפלא על רוב החריפות והבקואות שהראה בספרו הנזכר. אך מרוב ענותו לא רצה לקבל עליו, להיות ראש לאריות". הכתב נדפס בראש ספרו "צדה לדרך" (פראג שפ"ט). חכמי צפת מודיעים לו על השיעורים שעלו להגיד.

.... לרוב מעלתו יאתה המלוכה להיות לראש ולריש מתיבתא... וירבץ תורה בנינו... ע"פ הסדר שלמרנו מעידנו עד היום הזה, תמיד של שחר בעיון נמרץ בפלפול חברים בידו הטובה עלינו עם התוספות, ותמיד של בין הערבים בהסגרי הלכה של בקיאות בלתי תוספות, ופרק אחד מהרמב"ם ז"ל. והתחלנו ללמוד התלמוד, והי טוב ינמור בעדנו שנסיים אותו, ונמנו ונמנו כל בני החבורה הקדושה ליתן לרוב מב"ת³ הבנסה מרווחת מלאה וגדושה, כדי שלא יהיה לו שום דאגה וטרדה רק ללמוד וללמד עמנו... ויורה דעה לכל העולם, כי צפת תוכ"ב היא אם המדינות ומקור החכמה, ומשם תצא תורה לכל העולם... וגם פה יזכה לחכמת הקבלה מהמקובל הגדול האלתי מקור החכמה מהר"ר יצחק לוריא ע"ה, ובפרט שקרוב לנו המקובל הגדול מהר"ר הוי"ט⁴ הדר בדמשק, לכל זאת עצתנו שאל יאחר פעמי מרכבותיו ואל ידחה השעה...

1 הסגרי - קלויז.

2 על הסדר מתחלה עד הסוף.

3 מעלת כבוד תורתו.

4 ר' חיים וויסאלי.

כז. יסוד ישיבה ותלמוד תורה בצפת בסוף המאה הרביעית לאלף
זה ע"י הנביר ר' אברהם אבואב. את כתב היה המכיל דף
אחר בתבנית פאליא, הואיל בטובו לשלוח לי הד"ר בצלאל
רות מלונדון, וכיון שלא נתפרסם עד היום חשבתי לנכון להדפיסו
כולו בלי השמטות וקצורים.

ויהי נועם ה' אלהינו עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו ומעשה ידינו כוננהו.
בלי"ה. עמ"י עש"י. יחלצית' ו'.

בסימן טוב ובשעת ברכה והצלחה ובמזל צומח היום ר"ח אייר שנת וישכנו 2
לער עליה ליצירה נתיסדה עבודת הקודש פה צפת תוב"ב אשר און וחקר ותקן
ותכן הנביר נשא ורם, איש חיל רב פעלים, נבון ומעולה, כהה"ר אברהם אבואב 3
נר"י, למנוחת נפש אחיו זקן ונשוא פנים, הנביר נבון ומעולה כהר' יעקב אבואב
נ"ע, להגדיל תורה ולהאדיר ולהרבנות ולקבץ פעלים לתורה, ה' יאריך ימיו וימי בניו
ותנוה נפש המנוח אחיו בעדן גן אלהים, ותתענג בדרשן נפשו כי"ד 4.

ובראשונה נשאנו תפלה בעד המקום הזה ובעד המחזיקים בו, אחר תפלתנו
והעתר אל אלהינו, ביום הצום ערב ר"ח כמנהגנו, גם עתה בזה היום תחלת מעשנו קודם
הלמוד נשאנו עינינו אל ה' אלהינו ואמרנו:

רבון העולמים ואדוני האדונים אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו תורת אמת
וחיי עולם נטע בתוכנו לך ה' הצדקה ולנו ביטת הפנים כי חטאנו לך ופרקנו עול
תורתך ומצותיך, וע"כ באו עלינו כל הקללות ורדפונו והשיגונו וצרות רבות סבבונו,
עד שעובנו עסק תורתך וארחות חוקיך, ועבדנו את אויבינו ונתנו עולם עלינו, ועבדים
משלו בנו פורק אין מידם, על כי פרקנו עול מעלינו, כאשר כתוב בתורתך: תחת
אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב מרוב כל ועבדת את אויביך אשר
ישלחנו ה' בך ברעב ובצמא ובעירם ובחסר כל, ונתן עול ברזל על צואריך. ובכל
זאת לא עזבתנו ה' אלהינו להשאיר לנו פליטה בעסק תורתך ולתת לנו יתד במקום

1 = בעזרת יי' נעשה ונצליה. עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ. יי' חפץ למען צדקו יגדיל
תורה ויאדיר.

2 שצ"ב (1632).

3 נדבן ידוע מהמבורג, שתמך בכספו את הישיבות בארץ ישראל ובאיטליא. בשנת שפ"ח בנה
בהמבורג את ביהמ"ד "כתר תורה". בנו היה הגאון ר' שמואל אבואב, בעל ספר "דבר שמואל".
ואולם עלי להוסיף שבשנת שצ"א נמצא במנטובה שני קצינים בשמות אלו, כמו שנראה מרשימה זו:
"בליל ש"ק ז' לחדש אדר ראשון שצ"א נקראו כל הקקדי ע"פ השמש בבית הכנסת נורצי
ואיטליסי יצאו ונועצו יחד בבית הכנסת נורצי ושם הסכימו... לשעבד עצמם להקצינים כמורה יעקב
וכמורה אברהם אבואב. בעד סך ששים דוקאטיני שילוח אותם מע' האבואב הנ"ל למ' הקקדי הנ"ל
לפרוע למע' הדוכס מלירנדולה ממה שיש לו לקבל בעד דירת היהודים שם". (פנקס מנטובה, כת"י
קויפמן 336, דף ב' עמ' ב').

ר' אברהם מת בשנת ת"ב ובעל בינה לעמים הספידו (ע"י) בספר זה סי' ע"ה). ומספר בין שאר
סכתיו שהעמיד ישיבות בארץ הצבי.

4 = כן יהי רצון.

קדשך להאיר עינינו אלהינו ולתתנו מחיה מעט בעבודתנו, כאשר הבטחתנו בתורתך: כי לא תשבה מפי זרעו, וברחמיך הרבים נתת לנו מושיעים נדיבים ושויעים להשיבנו אל תורתך, כי נתת בלבם להפריש ממנו נדבה ליישב ישיבות ולהעמיד תלמידים, וכאשר היו עינותינו הולכים הלוך ורב למעלה בן מי נשמי רצון נדבתם היו הולכים הלוך והכור ונתמעטו הלבבות מהנדבות והצדקות, וחטאתינו מעו הטוב ממנו, והוסג אחר משפט וצדקה מרחיק תעמוד, ובשלה ברחוב אמת ותהי נעדרת. ועתה כמעט רגע היתה תחנה מאת ה' אלהינו לתת בלב איש נדיב ושוע להחזיק במעו תורתך, וילבש צדקה כשריון וכובע ישועה בראשו, ויעם כמעיל קנאת תורתך העוובה והשכוחה, כל לבבו הכין לדרוש האלדים בכל מאמצי כח ולהיות זוכה ומוכה את הרבים על זאת, והתחיל במצוה להחזיק בירינו במקום הזה בתלמוד תורתך, והגנו אתאנו לך בתשובת שלמה בלב א', [וכאהבה] ואחיה שלים ורעות, ונועדה יחד לעבדך שבם אחר ולעסוק בתורתך לשמה ולשמן, ולשם הנדיב שהעיר את רוחו להחזיק בירינו [למנוח] נפש אחיו ולשם כל ישראל. אנא ה' האל הגדול הגבור והנורא, יהי רצון מלפניך לקבל תשובתנו ותבון עבודתנו קשורת [לפניך], ויהיה חשוב ומקובל עסקנו בתורתך ולרצון לנו ולכל עוזרנו ותומכינו ולכל עמך ישראל, ולרית נוחה לפני בסא כבודך, ותשיב שבות שבינתך אל הר קדשך, הושיעה ימינך ועננו, אנא ה' הושיעה, אנא ה' הצליחה נא בירינו, ותן בלבנו בינה להבין ולהשכיל לשמוע ללמוד וללמד ולשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך באהבה, והאר עינינו בתורתך ודבק לבנו במצותיך, ויחד לבבנו לאהבה וליראה את שמך, ולא נבוש ולא נכלם ולא נכשל בדבר הלכה, לומר על שהור טמא ועל טמא טהור, על מותר אסור ועל אסור מותר, על כשר פסול ועל פסול כשר, על פטור חייב ועל חייב פטור, ולא יארע דבר תקלה על ידינו וטהר לבנו לעבדך באמת, ופתח לבנו בתורתך ובאהבתך וביראתך לעשות רצונך ולעבדך בלבב שלם ונשמור הוקך ומצותיך בעוהו ונזכה ונחיה ונראה טובה וברכה לחיי עוה"ב אנו וכל עוזרנו ותומכינו, והערב נא ה' אלהינו את דברי תורתך בפנינו וכו'. אנה ה' אלדים תהי נא אונך קשבת אל תפלת עבדיך החפצים ליראה את שמך והצליחה נא לעבדך אשר התעורר להחזיק במצוה זו, ותנהו לרחמים לפניך וזכרו להגות בתורה ולהאדיר כאשר בלבבו הטוב, עזרנו אלהי ישענו ע"ד כבוד שמך והצילנו וכפר על חטאתינו למען שמך.

התפלה הזאת יסדנוה על יסוד תפלת הנביר הנ"ל שהתפלל לפני ה' טרם שסדר ותקן במכתבו סדר עבודת הקדש אשר שלחו אלינו. אחר כך למדנו הלכה א' ממי קדושין והתהלנו בס"ט מראש המסכתא, ונשאנו ונתנו בה כיד ה' הטובה עלינו, כל החברים יחד עם כל התלמידים, ואח"כ אמרנו, השכבה לנחוי נפש אשר המחזיקים במצוה זו מחזיקים למנוחתם, ובפרט הזקן ונשוא פנים כהר' יעקב

אבואב נ"ע, ואח"כ מי שכרך לגביר ונכון כהר' אברהם אבואב יצ"ו ובניו יצ"ו, ואח"כ קדיש על ישראל, אח"כ למדנו פרק א' של משנה עם פ"ו וקדיש. אח"כ בא כל אחד ללשכתו עם תלמידיו, והמה מעיינים לפניו הלכה של קדושין ומשמיעין אותה לפני רבן, ומאריך הרב עם תלמידיו לחדר שכלם לבל א' לפי כהו. אח"כ מעיינים הלכה א' של מ' שבת עם תוס' ומשמיעים אותה לפני רבן, וכמו כן פרק א' של משנה עם פ"ו. ובהגיע עת כ"ב שעות נלמוד יחד מעט מספר ראשית חכמה¹, למען ישמעו ולמען ילמדו התלמידים ויראו את ה' אלהיהם, כי ראשית חכמה יראת ה', ואח"כ השכבה ומי שכרך וקדיש על ישראל, כאשר עשינו בבקר, ואח"כ נלמוד הבקיות שהיא ההלכה של שבת וקדיש ע"י². ומתפללים מנחה, ומיד יגיע עת תפלת ערבית, והתלמידים יאמרו קצת מזמורים בנעימה, ומתפללים ערבית, ואח"כ מעט הגדה "מעין יעקב" וקדיש והולכים לבתיהם לשלום. והת"ח שיושב עם התלמידים כל היום קבוע עמם כל א' בלשכתו, ואינו זו מעמם כל היום אפי' לאכילה, כי שמש אחד יביא לכל אחד סעודתו בצהרים. והו' סדר התמיד לעבודת ה' אלהינו כן יהיה תמיד הולך ואור כירח יכון עולם וכירח יקר הולך, וה' יעזרנו על דבר בביד שמו ותפץ ה' בירינו יצליח כו"ר.

ועל כל זאת אנהנו כורתים אמנה וכותבים עשר תקנות לחזק העבודה לה' אלהינו להפיץ אותה ולסערה, קצתם תקנס המתקן, וכן ונשוא פנים הוא הראש הגביר כהר' אברהם הנ"ל יצ"ו, וקצתם הוספנו מאלינו, תוספת על עקר תקנותיו, בהסכמה נמורה ככל תוקף ההסכמות שרירות וקיימות בתנאיהן ובמשפטיהן. עשר קדושות הן, ואלו הן:

א. להיות בולטו יחד באהבה ואהיה וכלם שלם זה עם זה, ואם מחמת הויכות או סבה אחרת יהיה דבר של קפידא ח"ו שלא יעבור הלילה עד שיוכחו זה את זה ויפייסו זה לזה.

ב. שסדר מעלת הת"ח תהיה כפי השנים, לא כפי החכמה, אם בשיבתן ואם בהליכתן ואם בחתימתן.

ג. שלא לקרוא לס"ת לשום בחור שם "חכם" עד שיהיה ראוי לכך, [ויהא] זה לפי ראות הת"ח שבישיבה.

ד. שם "שלם" לא יזכר אעפ"י שיהיה ראוי כפי מנהג העולם לא יקרא לס"ת בבית מדרשו בשם זה, כי אין השם שלם, ואין הכסא שלם, ואיך שם חכם יהיה שלם. ה. שלא לדבר אפי' בעניני קדש בתפלת שחרית, מנחה וערבית עד עלינו לשבת.

1 שתי שעות קודם שקיעת החמה.

2 = על ישראל.

3 ספר לי הרב ר' יעקב משה חרל"פ ששמע מרבו הגאון החסיד ר' צבי מיכל, שכשהספידו את מהר"י קארו בצפת תארוהו בתפלת אל מלא רחמים בתאר: החכם השלם או מיתח מהר"י טראני, נגד זה ואמר: אין השם שלם וכי.

ג. שלא לדבר בעניני חול משנתחיל בקביעות הגיל יהודי עד קדוש ע"י.
 ד. להיות עיני הרב משוטטות בתלמידים בתפלה ובעת הישיבה, שלא ידברו זה עם זה, ואין צריך לומר שאר כל היום.
 ה. שלא להניח בית המדרש פנוי מת"ת בשום זמן, אפילו בזמן המשמרה שהולכים בולם, אלא ישאר ת"ת א' עם התלמידים, ובערב שבת שמוכרחים) ללכת בולם לצרכי שבת יהיה סגור, והמפתח יהיה ביד א' מהת"ת באופן שיהיה נשמר המקום קדוש מכל דבר רע.
 ו. כל מה שיעשה בזה בית המדרש, אם בענין הלמוד ואם בענין הנהגת בית המדרש בכל צרכיו, יהיה ע"פ ת"ת הרשומים¹ אשר בו וע"פ רוב סברתם.
 ז. בעה"צ בסוף כל שנה ושנה ת"ת הרשומים יבדקו התלמידים לדעת מי הצליח ומי לא הצליח, שכל תלמודי שלא יהיה בו הצלחה ח"ו, אם בעיון ואם ביראת ה', להוציא מביה עד ישוב ששה חדשים² ויבוע לבבו ויבוא מאליו, ויקבל עליו לשקוד על למודו ולעסוק בעיון בחשק רב, ולהיות יראת ה' על פניו, ואז ישוב ללמוד עם רבו בהסבמת ת"ת הנו, וכמוכן התלמידים שהצליחו בעיון ובחשק ובענוה וביראת ה' יוסיפו לו הספקה כפי ראות עיניהם.
 ח. הספרים³ שנקנה לב"ה הזה שיהיו מופקדים בלשכה אחת מלשכות הקדש סגורים במפתח, והמפתח יהיה ביד א' מהת"ת, ובכל שנה ושנה נמנה פקיד א' על זה, והפקיד שעובר יתן השכון הספרים שהפקידו על ידו לפקיד הנכנס, ושום ת"ת לא יהיה רשאי להוציא שום ספר א' מפתח ב"ה.

בח. מתוך שו"ת, משפטי שמואל⁴ לר"י שמואל קלעי (חי במחצית ה הראשונה של המאה ה-15) ס"י סי'ג. השאלה באה מקהלת פטרק אשר ביון.

מימים רבים חלפו למו תקני הקהלות יצאו קבילא⁵, ממשי וקוצא, להיותם נכונים לת"ת של מלמדי תינוקות, ועתה הממונים רצו לשנותם לתתם לרב... ועד עתה היה נפרע מיחידים⁶, האם יוכלו לכיף כל הקהל...

תשובה. לעניות דעתי נראה, דהקבילא הזאת אשר מימי קדם, קודם בא שם הרב, תקנתם כלבם להיותה נבית לת"ת למלמדי תינוקות, אשר בהכל פיהם העולם מתקיים, אינם יכולים לשנותה להיות לפרס לרב... ולעניות דעתי מצות למוד

1 = החשובים.

2 = בעזרת השם יתברך.

3 העבירו קו על שתי מלים אלו ולמעלה כתוב בדיו אחר: שנה א'.

4 מכאן ואילך כתוב בדיו אחר ונראה שזוהי הוספה מאוחרת.

5 = גאבילה, מכס.

6 יחיד הקהל, בעלי הבתים.

תנוקות, היא יותר חשובה מהרב שמורה הוראות, ואפילו שילמד
תלמידים גדולים...

כמו. מתוך שו"ת הרב ר' אליהו ן' היים (הראניח). הספר נדפס
בקושטא בלי ציון שנת הדפוס. הקטע מענין בשביל תולדות
הת"ת בקושטא בזמן הראשון לאחר בוא יהודי ספרד לשם.
הראניח היה בן זמנם של מהר"י קארו והרשד"ם.

הנה נא העיר הזאת קושטא נדינא יש בה הקדשות מיוחדות: הקדש לתלמוד
תורה ללמד את בני העניים תורה, והקדש לעניים להכנסת אורחים ובקור חולים.
ולכל הקדש מהנז' אנשי שם מיוחדים מפקחים על קיום ההקדש וסדור עניניו, ונבאים
מחורים תדיר בארץ צדקה, יושטו לבקש מעות לצורך המצוה בימים מיוחדים, איש
יומו, קראו בשמותם איש על שמו, וכרוזא קרי בשם איש על שמו לתלמוד תורה או
לבקור חולים, לגזברים מיוחדים לכל הקדש, ואין כים אחד לבלם. ולהקדש ת"ת
בתים מיוחדים לבית המדרש שמה ישובו המלמדים, ועוד להם בתים אחרים נשכרים
לבעלי בתים והפירות מתפורים לצורך תלמוד תורה, שהוצאה יתרה. ויש בית הקדש
אחד בעיר שהיה בנוי תחתיים, שניים ושלישים מימי עולם ושנים קדמוניות. והבית
הנז' במדור התחתון ממנו היה דר השמש המפקח על ענין הכנסת האורחים ובקור
החולים. והמדור האמצעי היה מיוחד להכנסת האורחים, תמיד לא יסודו ממנו ארחי
ופרחי, והבית העליון היה יושב שם מלמד בני העניים מצד חברת ת"ת. ואחר השרפה
אשר נשרפה העיר זה עשרים שנה חזר ונבנה הבית כאשר בתחלה, ו' בתים זה על
גב זה. והבית בהבנות, התחתון והאמצעי נכנס מכיס הקדש העניים, והעליון עשו
פשר דבר עם אנשי קהל אחד והוציאו מעות ובנו אותו על דעת שיהא נשכר להם
להתפלל שם עד יבנו מעות ההוצאה שהוציאו... ופשר הדבר הנז' נעשה ע"י ממוני
הקדש ת"ת... והנה עתה אחר השרפה שנשרפה העיר ונשרף הבית הנז' באו לבנות
הבית הנז', ואנשי החרבות הנז' נפל חלוק ביניהם: זה אומר כולה שלי וזה אומר
חציה שלי, שאנשי הקדש ת"ת טוענים שיש להם לזכות באויר העליון ולבנות הם
לצורך ת"ת כאשר בתחלה... ואנשי הקדש עניים טוענים שהכל שלהם... כי הבית
כשהוקדש מתחלה לא הוקדש אלא לצורך עניי עולם, כי כן כתוב בשטר העולה
בערכאות הגוים... אלא שאז לא היו עניי עולם אלא מתי מעט, ומן אז לא היה הקדש
ת"ת בעיר כלל, אלא שאחר זמן החלו לעשות ת"ת בעיר והושיבו מלמד אחד לבת.
ויען לא היה להם עדין אז מקום לת"ת והבית הזה היה פנוי, כי לא היו אז עניי
עולם אלא מתי מעט, הושיבו שם את המלמד ישיבת עראי, וגם אחרי כן, אשר
הגדילו תורה והוסיפו מלמדים וקבעו מקום לת"ת והועתק משם המלמד, פירות הבית

ההוא היו נתנים לת"ח מיוחדים... ולכן עתה כאשר צר להם המקום, כי הן רבים עתה עם הארץ, העניים הבאים בשערים האלה, בני טובים ות"ח חולים וברואים... הם רוצים הבית הזה לצורך העניים, כמו שהוקדש מתחלתו, ואינם רוצים להניחו לצורך ת"ת... (ס' פ"ד, דף קכ"ח).

ל. לקטים משו"ת הרב ר' שמואל די מדינה (הרשד"ם, הרש"ה) —

שמ"ט) שהיה מגדולי שלונקי בעת פריחתה. קובץ תשובותיו הוא

מן היותר חשובים בין שו"ת הספרדים שאתרי הגירוש.

א. ידועו רבותינו. בוצאת העיר... בני העיר היהודים הדרים בה הם קרוב לת"ק בעלי בתים, והם עשירים, ואין להם בית אכסניא לארחי ופרחי העוברים ושבים כדי שיתאכסנו שם... ויהי היום קם הבעל מרבין תורה 2 בקהלות 3 ואמר לחברת קרבים 4 של הק"ק הגדול: ידעתי שיש לכם חמשים פרחים מונחים בבית, מה אתם רפים, החזיקו במצוה זו ועשו הקדש בזה האופן שהבנו שלשה בתים, בית אכסניא לעוברים ושבים עניים ובעלי תורה, ועליה גדולה על גבי הבתים שיתקבצו שם תלמידי חכמים מלמדים שלומדים עמהם בני העניים והתומים, דהיינו המלמדים של ת"ת, ובה תוכו לשתי מצוות, האחת במצות האכסניא והשנית במצות ת"ת שתהיה כהוגן. שער היום והיום בכלל יש לק"ק ת"ת לעניים ולתימים, וכל מלמד ומלמד לומד בביתו ואין דורש ואין מבקש אופן למודם כיצד הוא, והסבה לפי שאינם מקובצים יחד. המלמדים כמו שהם בשלונקי ובשאר ארצות, ועתה בהיותם גם פה יחד נשים ונסדר עליהם דורשים וחוקרים על למודם. גם ימשכו שאר תועלות הרבה בהיות המלמדים יחד, ובשמייע בני החברה דברי החכם מיד הלכו ובקשו מקום לבנות... ומצאו ג' בתים כמעט הרוסים, ועמדו ונתצו אותם ובנו ג' בתים, רצוני החומות לבה, בנין נאה וחזק, וכלו השלשת אלפים עם שלשת אלפים אחרים שלקחו ברבית החכם ושני יחידים, ועתה העיקר הסר לקרות הבתים ולתקן העליה וצריכים עוד שלשת אלפים אחרים כדי לתקן הכל, והנה קהלות העיר הן ארבע וחובם מסכימים לפרוע ולסייע בכל מכל, ובני קהל א' אימרים מה לנו לסייע בזה, לפי שנבנו הבתים... ברשות בית דכנסת אחד ולא יקרא שמו על זה הבנין. —

הרשד"ם מהלל ומשבח את החכם ובני הקהלה שהתעוררו לקיים את מצות הכנסת אורחים ותלמוד תורה, ומוסיף ש"מקום למוד התינוקות צריך שיהיה טוב ויפה כל האפשר, כדי שלא יבואו התינוקות לידי צער וחולי, וגם משום שעל כיוצא בזה נאמר (בבבא קמא ט' ב') התנאה לפניו במצות 5.

- 1 שם העיר לא פורש.
- 2 כך קוראים הספרדים לרב הקהלה.
- 3 בעיר זו היו ארבע קהלות נפרדות, כנהוג אצל גולי ספרד באותו זמן.
- 4 הברה קדושה של גמילות חסד של אמת, ועי' ח"ב עמ' ע"ד.
- 5 חלק אר"ח ס' כ"י.

ובזמן הזה לא נשמע מקום מקודש ממנו מרוב יתומים ובני עניים... בכמות ובאיכות קדושת הבית הנזכר אין למעלה... ובכל שעה הוא עובר על נולת העניים התינוקות האלו, ועתיד ליתן את הדין על סרבנותו...¹.

ה. חברת ת"ת אשר פה שאלוניקי יש לה חצרות והקדשות להיות פירותיהם לפרנסת ההכרה...²

ה. חברת ת"ת בשאלוניקי מיסדת בית-מלאכה לבגדים כדי להלביש את התלמידים.

הר"י משה אלישיב יצ"ו נשכר לסופר לחברת ת"ת [בשאלוניקי], ומאז נכנס בשורותיה. מלאכת החברה הלכה הלך וגדול עד אשר הבגדים הנעשים מהצמר הבא בגדבה לא הספיקו למלבושי הנכה³, והפרנסים היו קונים בכל שנה בגדים יותר מחמשת אלפים לבנים, ומהדבר נמשך נזק לחברה והסבימו לעשות נזוה ובגדים. ובקשו מר' משה הנ"י שירצה לעשות גם אותם בגדים שהיו רגילים החברה לקנות, ונתרצה ונתפשרו עמו על מעשה אותם בגדים. ובאותה פשרה נתחייבו הפרנסים לשכור מדמי החברה איש לרצונו של ר' משה הנ"י לצאת ולבא ולשרתו בכל עניני החברה אשר הוא יצוה עליו, כמו שהכל כתוב וחתום בפנקס החברה בשנת השכ"ד ליצורה, ובוה נטפל ר' משה בעשיית אותן בגדים... והוא כאשר חפץ להועיל לחברה, ולגבות נדבות כמה דברים הנלוים למלאכת הבגדים, הקצבה בעשיית בגדים מיותרים על הצרכים למלאכה, ועשה בגדים למכור בכל שנה ושנה והיה מוסיף בכל שנה עד אשר בזאת השנה מכר בגדים עולים י"ב אלפים לבנים, ומהם הגיע תמיד שבח גדול לחברה וגם ריוח גדול⁴, ור' משה בקש חלק מן הריוח לעצמו ופנו בשאלה להרשד"ם אם יש לו רשות לזה או לא⁴.

לא. מתוך פנקס הת"ת המפואר אשר בשאלוניקי.

הפנקס נשרף בשרפה שפרצה בשאלוניקי בשנת התרנ"א, אבל

פרטים מועטים עליו אפשר למצא בס' "מכתבי הודים מיון" לר'

יהודה יעקב נחמה (שאלוניקי תרנ"ט) עמ' 98-99. הפנקס היה למראה

עיניו של החכם הנז', אדם משכיל שעמד בחליפת מכתבים עם

1 שם סי' קצ"ד.

2 שם סי' קצ"ה. להת"ת בשאלוניקי היו הרבה הקדשות בנכסי דלא ניידי, עי' גם שם סי' קצ"ב וקצ"ג. לת"ת זה היה גם בית-דפוס חשוב שנדפסו בו ספרים הרבה, וביניהם גמרות וספרים לצורך תלמידי הת"ת. הדפוס נוסד בשנת תנ"ד (עי' רזאנס דר"י בתיגרמה ח"ד עמ' 392).

3 בבתי הת"ת של הספרדים נהגו להלביש בכל שנה, בחנכה, את התלמידים בגדים חדשים שנקנו מנדבות שנאספו לשם זה. בספרי הדרוש כל הספרדים אני מוצאים דרשות רבות ל-הלכשה", שנדרשו כדי לעורר את המנדבים שינדבו ביד רחבה. בשאלוניקי, מרכז גדול לתעסית הארג, והבגדים באותו זמן, נדבו רבים צמר, והת"ת היה מוטר את הצמר לאורגים. אח"כ החליטו הפרנסים שהת"ת עצמו יעסוק בתעסית הבגדים הנחוצים לתלמידים הרבים. היו מקומות שבהם דאגו גם להלבשת התלמידים.

4 חלק חור"מ סי' שצ"ב.

שר"ל וצונץ, ומכל מקום לא עמד על יקרת ערכו ולא החשיב אותו ביותר, מפני שאין בו רק איזה הסכמות על הנהגת ת"ת עצמו והמלמדים, ואיזה הסכמות על חוקות, ורשומים שונים על הקדשות מנדבים שונים" שנדבו לטובת הת"ת. הכתיבה היותר קדומה בו היא משנת שע"ג והמאוחרת משנת תקי"ד. רק תקנה אחת הוא מעתיק ממנו, ואף כי אין לה ענין ישר לסדרו החנוך עצמו מכל מקום כדאי לתת לשריד זה מקום בספר, וביחוד אחריו שספרו של נחמה אינו מצוי ביותר.

«בת"ת הגדול – מספר נחמה – היו נמנים פרנסים בכל שנה מעורבים מבני הקהלות, והכל היו מתאווים להיות נמנים על השירות הזה והיו הולכים ומבקשים על זה עד כי הוכרחו לתקן את התקנה הבאה:

ראה ראינו פרנסי ומנהיגי חברת תלמוד תורה אשר פה שאלוניקי יע"א, המשרתים היום בחברת ת"ת, הבלבולים שיש בשעת ברירת הפרנסים בחברת ת"ת הנז', אנשים שהולכים בבתי החכמים השלמים נר"ו² או לבתי גדולי העיר (ומבקשים) שידברו על לב פרנסי החברה הנז' שיעמידו אותם לפרנס החברה, ועל זה הדבר נמשך היוזק גדול ובהלה עצומה לחברת ת"ת יע"א³ לסבות ידועות אצלנו, לכן אנו פרנסי החברה המשרתים היום, החתומים למטה, הסכמנו בהסכמה גמורה עם כל חומרות התורה דלא למהדר בה להשנאה לעלם, שלא יוכל שום פרנס מפרנסי החברה הבאים אחרינו לקבל תחנה משום חכם הבא לדבר על לב פרנסי החברה הנז' על ענין מנוי שום פרנס, ולא תחנת שום יחיד מגדולי העיר, שיעמידו יחיד לפרנס החברה, רק הפרנסים היוצאים מהחברה הם לברם יבררו הפרנסים ויעמידו אותם כאשר ישר בעיניהם עפ"י הסכמתם. והסכמנו לזה: איש אשר ידבר שימנו אותו לפרנס החברה או שישלח אנשים שידברו בעדו – שלא יוכלו הפרנסים למנות איתו לפרנס החברה באותה השנה..., עוד: שאף הפרנסים המשרתים בחברה הנז' לא יוכלו ולא יורשו לדבר בענין מינוי הפרנסים הבאים אחריהם אם לא בחול המועד של פסח, ואף גם זו לא יוכלו לדבר מינוי מהפרנסים ה"י⁴ בקבוצת כל הפרנסים אלא שנים שלשה לבר, וזה עד יום האחרון של פסח שאז יוכלו להתקבץ כלם יחד ולהתווכח בענין מינוי הפרנסים כפי ההסכמות הכתובות וחתומות בחברת הת"ת הנז'... ולראיה התמנו

1 ומכאן נראה שאין זה הפנקס הקדום ביותר, כי לציל עמ' ל"ז ראינו שכבר בשנת שכ"ד היה פנקס לת"ת.

2 = גטרס רחמנא ופרקסי.

3 = יכונגה עליון אמין.

4 = השם ישמרבי.

שמותינו פה שאלוניקי ביום ז', עשרה למבי'1 משנת חמשת אלפים ושלש מאות ושמונים² ושלש ליצירה. התומים על התקנה: משה בדרש, שלמה ין מאיוור, משה ין ברוך, שלמה הננאל. והתקנה נתאשרה שנית בכ"ה ניסן שפ"ג.

לב. מתוך שו"ת, דברי ריבנותי לר' יצחק אדרב"י, מהטובי החכמים בשאלוניקי, והיה מתלמידיו של ר' יוסף טייטצק ובן זמנם של מהר"י קארו ור' שמואל די מדינה. השתמשתי בהוצאה שניה של סי' זה, וזיניציא שמי'. מדבריו נעמוד על חשיבות הת"ת בשאלוניקי, שגם יהודי ערים אחרות היו תומכים בה.

... וכיון שכן אין לך עיר קרובה וחשובה בשאלוניקי, שהרי אפילו הדרים בארץ רחוקה עיניהם ולבם שם בחברת ת"ת, שהוא תל שהכל פונים בו, דהפוך בה דבלה בה: עניי העיר ועניי העולם, ותלמוד תורה כנגד כלם. ולכך כל אחד מקדיש חלקו אפילו בהיותו בקצוי העולם להיות לו חלק וגורל בקהל ה', כל שכן זה הנפטר נ"ע שהיה תושב שאלוניקי, וכל ימיו עיניו ולבו כאן כל הימים, דפשיטא ופשיטא דאמדינן דעתיה שעיקר הפרשתו לצדקה היתה לחברת ת"ת שהיה רגיל בה... (סי' רכ"ג)

לג. משו"ת ר' בצלאל אשכנזי סי' י"ד. ר' בצלאל בעל "שטה מקובצת" על כמה מסכתות, חי בערך ה"א ר"ע-שמ"ח ונפטר בירושלים.

... בתים תחתיים שניים ושלישים. התחתונים והשניים היו הקדש למקום דירה לעניים, אנשים ונשים, והיו מפרנסים אותם הגבאים המיוחדים מהק"ק כפי הסכמת הקהלות. והשלישים זה חמשים או ששים שנה היו לומדים שם מלמדי בני ישראל העניים מקרא ומשנה וגמרא, והיו פורעים למלמדים האלה חברים נזכרים מיוחדים לת"ת, וכן היו מלבישים ומנעילים לתלמידים החברים הנז', מגבייתם שהיו טובים לצורך ת"ת, ולמדו שם שיעור מהשנים עד שיעור האל ובנו הק"ק מדרש גדול הנקרא מדרש חברת ת"ת, ואחר שנבנה היו משבירין הבית ההוא חברי חברת ת"ת עד זמן השריפה שהיה מושבר לק"ק בודון³, על ידי חברי הת"ת, והפירות היו מקבלים החברים לצורך הת"ת....

1 = למספר בני ישראל, היינו י' לעומר.

2 נראה, שצ"ל: ושבעים, כי אנו רואים שהתקנה מתאשרת שנית בכ"ה ניסן שפ"ג. ואולי נכתב גם האשור באותה שנה עצמה ביום המחרת לעשית התקנה.

3 Buda, היא עיר איבן (Ofen) על יד בודפשט. יהודי אינגריא סגלו מארצם בשנת קל"ו (1376) התיישבו ברובם בארצות הבלקנים ויסדו להם קהלות מיוחדות. שנקראו בשמות הערים שיצאו מסם, ועל כן אנו מוצאים את ק"ק בודון בניקופולי, פליוונא, אדרינופול ועוד. ועי' גם ר"ז א"ס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, ח"א עמ' 147-150.

לד. מתוך שו"ת ר' שלמה הכהן (=מהרש"ך) ח"ב סי' פ"ט (שאלוניקי

שניב). המחבר היה מגדולי שאלוניקי.

עיר שהיו בה שתי קהלות וכל אחת מהם להם תלמוד תורה בפני עצמו, אחד כך העיר ה' את רוחם לחבר התלמוד תורה להיות אחד, ובררו שמנה אנשים, ונתנו להם שתי הקהלות כח לעשות תקונים הגונים לקיום התלמוד תורה, וקבלו חרם חמור לעשות ולנמור ככל אשר יגזרו ויסדרו. והשמנה אנשים עשו הסכמה זה לשונה: עוד הסכימו ק' נינון חבר נ' חברים פואידה פוניר מלמד מחדש שין ליסינשיאה דילוש אוניו חברים¹. עתה הרוכ מהם רוצים לשום מלמד א' בתלמוד תורה והמיעוט (מוחה)...

לה. מתוך שו"ת. לחם רבי לר' אברהם די בוטון, בעל. לחם

משנה: על הרמב"ם. הוא היה מגדולי תלמידיו של מהרש"ם

(ר' שמואל די מדינה) ושמש ברבנות בשאלוניקי באמצע המאה

הרביעית לאלף זה. הספר נדפס ראשונה בשנת ת"ך ע"י נכד

המחבר.

ילמדנו רבינו: קהל אחד שנתפשרו עם מלמד אחד ללמוד את בני הקהל בעד שנה אחת תמימה, בתנאי שלא יוכלו הקהל להניח אותו, ואם יניחוהו שיתנו לו שכר כל השנה משלם, וכן גם הוא להם, והכל בגורת נח"ש²... ועתה הקהל אינם רוצים שילמוד את בני הקהל, יורנו מורנו אם חייבים לפרוע [שכר] כל השנה... תשובה... אני אומר אם התנו מתחלה בכך שאם יחזרו בהם שישלמו לו הכל משלם – פשיטא שחייבים הקהל...

עוד שאל השואל: אם מלמד זה נשוי אשה ואשתו בעיר אחרת אם יכול ללמד תינוקות בעיר ההוא, כיון שאין אשתו עמו באותה העיר, ואם יכולים הקהל לסלקו בשביל כך... – כלל העולה בדינו, שראוי למנות לכתחלה מי שהוא נשוי אשה ללמד תינוקות אע"פ שאשתו בעיר אחרת, כל שכן בנידון דידן שמינהו שאין ראוי לסלקו בשביל כך, ואפילו בשאינו נשוי כלל ראיתי שעושים העלמת עין בקצת מקומות, אע"פ שאין הדין כך... (סי' ד').

לו. לקוטים מס' עומר השכחה לר' אברהם ב"ר יעקב גבישון.

והוא פירוש על משלי מוסד על פירוש הרלב"ג והמאירי ואחרים

ובאו בו הוספות מבני ר' יעקב, ובסופו באו שירים ומליצות

וספורי מעשיות (ליורנו תק"ח). המחבר הוא בן למשפחה מיוחסת

1 = עוד הסכימו ששים חבר או חברים אינם רשאים להעמיד מלמד מחדש בלי הסכמת ורשות שמונת החברים.

2 = גדוי, חרם, שממא.

שמוצאה משיביליה ועברה אחר כך לנראנאדה, וכמעט
כל בני המשפחה מתו על קדוש השם מות קדושים. ר' אברהם
בא מנראנאדה לתלמסאן ומשם נקרא ע"י המלך לאלניה,
כי רופא מובהק היה וברפואה עסק כל ימי חייו (נפטר בשנת שס"ה—
1605). ואע"פ שהיה המחבר רופא מטכיל ובקי בספרות הערבית
בקאות מופלגת הוא מזהיר בעיקר על למוד התורה והתלמוד.
א. חכמות נשים בנתה ביתה (משלי י"ד א')... וכמו שאנו רואים היום שכמה
נשים פורעות על בניהן לת"ת ומהירות אותם להשכים לבית הכנסת ולהעריב, ואביהם
כל רוח אין בקרבן. וכמה מהן מרחיקות בניהן ובעליהן מן הנול ומן הנבחה.
ב. עושק דל חרף עושהו (משלי י"ד ל"א)... ותהיה גם כן אוהרה למנהיג
ולעם שיהיו להם מלמדי תעוקות וחכמים מזומנים למי שהוא דל... וכל המתרשל
בהם עושקם מנחלת אבותם...²
ג. אמר יעקב (נבישון) אכתוב בכאן דברים אף על פי שאינם מן הענין,
אבל הכונה להניד מעלת התלמוד ונבחותו ורוממותו על כל החכמות... והשירה הזאת
דבריו 8 הר"ר אברהם סמרה ז"ל:

תלמוד בני תלמוד ובו תדבק כי בו תעשה הדר והוד ועטרת

.

מה לך בני לשנות בורה ולחבק חיק לנכריה ומתנכרת

נופת שפתיה ואחריתה כמו לענה ופורשת לך מכמורת

.

זכרות לברייטא ברית ואמור לתוספתא אחותי היא ולי תפארת.

ד. יען שזאת השירה גם כן מדברת במעלת התלמוד הוספתיה כאן.

מה לך אל שיר או אל צחות

נער מתחיל בלמודים

תקרא מקרא או לא תירא

אם דקדוקים בם נוסדים

אך דע כי כל להם חכמות

הן יבש היה נקודים

בלתי תלמוד הוא העמוד

כל בינות עליו נועדים

הוא השורש הוא העקר

חכמות בלתי הם רק בדים

1 דף מ"ב עמ' א'

2 דף מ"ו עמ' ב'

3 אולי צ"ל: חברה

בו יראו אישים אור עליון
 בו יהיו עם אל נצמדים

 אחר תחקור ספרי דקדוק
 המה ככפרים ונרדים
 לוית חן 1 או ספר מכלול 2 אפור 3
 חכמות בו נאפדים
 או אם תחפוץ ללקוט מגן
 שירים שושנים ומנדים
 דרכי נועם 4 בו טוב טעם
 תמצא גם בלשון למודים 5
 6

ל. תקנה על דבר יסוד ת"ת באי כ"א או (chios או נ"א)
 (Ghio) אשר בים התיכון. התקנה נעשתה בשנת ש"ג (1613),
 והובאה בשו"ת "עין משפט" לר' אברהם ב"ר יוסף לבית
 הלוי (שאלוניקי תרס"ב) חלק יו"ד סי' ד' ובשו"ת "תורת חיים",
 לר' חיים שבת, מנדולי הרבנים בשאלוניקי, ח"ג סי' כ"ט. אני
 מעתיק מזה האחרון.

שאלה. קהל שאין להם רב והולכים כצאן אשר אין להם רועה, וקצתם
 העיר ה' את רוחם לשכור להם רב להורות להם את הדרך הנכונה, אם יש כח
 בידם לכופף לקצתם המוחים אם לא. עוד נסתפקנו בלשון ההסבמה שעשינו לקיום
 הת"ת, וזה לשונה: "וען וכיען ראה ראינו אנחנו צעירי הצאן, צאן קדשים אשר בק"ק
 כ"א יו"ק, שהתנוקות, שהעולם מתקיים בהבל פיהם, להיותם בלתי מסודרים היו
 הולכים כצאן אשר אין להם רועה, וכמעט שהיתה נעשית מלאכת ה' רמיה ח"ו, עד
 שהעיר ה' את רוחנו ואמרנו עת לעשות לה' לכן קמנו ונתעודד, וסדרנו התלמידים

1 לר' צמנואל כינוינסקי על דקדוק לה"ק, מנוסח ש"ז.

2 להרד"ק, נדפס כמה פעמים.

3 מעשה אפור לר' סרופיאס דוראן, עי' ח"ב עמ' ס"ז—ע"ג.

4 לר' משה ב"ר ש"ס ק' חביב, ויניציא ש"ו.

5 לר' דוד ק' יחיא, קושטא רס"ו.

6 דף קכ"ב עמ' ב', ברוח זה הוא מדבר גם בוף פ"ו ע"א, והוא מיעץ שבעקר יעסוק אדם במקרא
 משנה תלמוד אגדות ופוסקים. ועל אלה המתעסקים בקבלה ובזוהר הזהיר הכתוב: דבש מצאת אכול דייך,
 שלא תכנס לפרוץ גדר שלא על פי האמת פן תציץ ותפגע... ועל המתעסקים בפילוסופיא כמורה הנבוכים
 וחכמת ההגיון וכדומה, עליהם אמר: אכול דבש לא הרבה לא טוב. והוא מביא גם את דברי ר' יוסף יעבץ
 בספרו אור החיים (עי' כרך ב' עמ' ס"ט).

7 השאלה ישנה גם בשו"ת בית שלמה לר' שלמה חסון, שאלוניקי ת"פ, סי' י"ז.

יצאו מדרגות מדרגות, באופן שיעלו ממדרגה למדרגה ויגדילו תורה ויאדירו, וכדי להחזיק ביד המלמדים להטריף להם לחם חקם, כדי שיתעסקו במלאכתם מלאכת שמים באמונה, התנדבנו אנחנו הבאים על התתום לקיום המצוה הזאת כי רבה היא לתת תמיד וכו'. עתה נפל הפרש בינינו במשמעות לשון ההסכמה, במה שכתוב עד "שיעלו ממדרגה למדרגה" כו', יש אומרים שהכוונה לימד שישימו להם [גם] מלמד ללמוד התלמידים אשר הם במדרגת העיון, וללכת עמהם בבקר בבקר לקבוע ישיבה, ולשאת ולתת בדבר הלכה יחד עם חכמי הישיבה יצ"ו, כי בזה יחודר שכלם, וראיה לדבר כי מיום הוסד ההסכמה ועד עתה היינו מתנהגים בזה הסדר השלם. וי"א שאין מחייב לשון ההסכמה רק להוסיף מלמדים עד מדרגת העיון. עוד נסתפקנו: יחיד שהתנדב לתת יותר מערכו כפלים, וכפלי כפלים, והגדיל לעשות משאר המתנדבים, ועתה טוען שלא התנדב אלא על מנת שיקחו מלמד למתחילי העיון כדי שיתקיים ת"ת כהונתו במנהג בכל גלילות ישראל, אבל על דעת שלא יקחו חכם למתחילי העיון לא התנדב, ואינו רוצה לתת כי אם כפי ערכו כשאר העם, האם כפי הדין נאמן אם לאו?

שולח השאלה לר' חיים שבת, יצחק ב"ר אליהו בארקוי, שנתקבל כנראה לרב בכיאו, כותב: "מיום עברי שמה (לביאו) ראיתי בהודו המד הגונים לעלות להניע לעיון כתקנו, והנה הנם יושבים לבדם ולומדים פשטא דשמעתתא בלי פלפולא", ויש איפוא צורך במלמד בשביל התלמידים שהם במדרגת העיון. החכם המשיב כותב לו: "בענין לקיחת הרב מסתבר לי שכופין אלו את אלו, שאם לצורך הגוף וחיי שעה אמרו שכופין, וכמו ששינו (כ"ב ז' ב'): כופין לבנות לעיר חומה דלתים וברית... כל שכן בדברים שהם צורך שלמות הנפש וחיי עולם...". ובענין לקיחת המלמד הוא נושא ונותן בלשון התקנה, שיש בה פנים לבאן ולכאן, אבל אומדן דעת הוא שאלו הנבירים אשר מעולם אנשי שם קהלא קדישא שבעיר כיא"ו... לא נופלים הם משאר קהלות הקודש אשר בכל גלילות ישראל, שכל שיש ספק בידם משתדלין בקיום חברת ת"ת בהעמדת מלמד ממדרגת העיון, והוא מחייב אותם לקחת מלמד מתאים.

לח. מתוך טו"ת "לב שמה" לר' אברהם אליגרי (שאלוניקי תקנ"ב)

חלק י"ד סי' ה. המחבר חי ופעל בשנות ש"ס—ת"י והיה אחד

מן הרבנים החשובים בקונסטנטינופול.

"באשר הרחיב ה' לנו והביא אותנו אל הארץ הזאת, זה דרכנו מדי שנה בשנה להלביש את התלמידים בשמחה ובטוב לבב, ובאיתו פרק הפרנסים הוקרים ודורשים לבל תלמיד ותלמיד היאך הוא בלמוד, ואם רואים בו יתר שאת ממדרגתו הקודמת

1 השאלה באה מקהלה חדשה שהאנוסים נתישבו בה לא מזמן רב, ואולם קשה לקבוע מסמרות בדבר הארץ שבה נמצאה קהלה זו, ונראין הדברים שהיתה באיטליא.

נותנים לו במתנה ספר מזהב, כפי היחס הראוי לו באותה המדרגה שהוא עומד. וכדי לעורר לב התלמידים, שישימו מעיניהם על התורה ועל העבודה, בתוך וכנור יזמרו להם, וכל העם מחללים בחלילים מפוזים ומרקדים לפניהם ומתעטפים בבגדים משונים אנשים כנשים, להוסיף השמחה ולהרבות הניל. ויהי היום יום שמחת התורה, שמחת הזקנים ושמחת התלמידים, ולא עזבנו דרכנו בכל שנה, כי הימים הראשונים לא יפלו, מאחר שהיה תפוס המנהג בידנו מיום הוסד הארץ הזאת ועד עתה, והנה יצאו אנשים חפצים בהשחתת עולם ומיחו בידנו על הדבר הזה, באמרם שאנחנו עוברים על לא ילבש גבר שמלת אשה¹... ואנחנו לא השנהנו לדבריהם יען היה הדבר להקים סבת התורה ולעורר לבות התלמידים. והנך הונד לנו כי בויניציאה נוהגים כך מימי עולם ושנים קדמוניות, וכן בכל איטליא ואשכנז², ומה נס בעיר גדולה של חכמים ושל סופרים, קושטנדינא, נוהגים כך בכל שמחות חתן וכלה ואין פוצה פה למחות בידם מהחכמים והרבנים אשר בארץ. יורנו המורה לצדקה דרך ישכון אור. —

תשובה. אף שרוב חכמי העיר כחא דהיתרא עדיף להו בענין זה עם כל זה לא אמנע מהעלות על ספר הנראה לקוצר שכלי. השומע ישמע והחדל יחדל³. ואחרי פלפול ארוך מסיום הרב המשיב: אמנם מה שבא בשאלה לאחזוקי היתרא מטעם המנהג... איברא שהראיה ממנהג קושטנדינה וכיוצא איכא למשדא בה נרנא. כי אין החכמים ומקיימי המנהג נמצאים או בעת זה השחוק וקלות ראש בבתי המשתאות עד שנאמר: סברו וקבלו, ואע"פ שאזנם שומעת — מי יאמר שמתחלה לא מיחו ולא נתקבלה מהאתם... כאן נתברר כי ישיבת העיר קרובה משומרי דת יהודית בפרהסיא, והבאים שעריה הדרשים מקרוב באו לשמור משמרת הקודש, וחכמים מפורסמים לא היו בה כי אם בקרב שנים מעט מועיר לא כביר, ואם כן מה שכתוב בשאלה: לא עזבנו דרכנו מאחר שהיה המנהג תפוס בידנו מיום הוסדה הארץ הזאת וכו' אדרבא נרעוּתא הוא, כיון שלא היו ביום הוסדה חכמים ראויים לחדש או לקיים מנהג...⁴

למ. מתוך שו"ת תורת חיים להרב ר' חיים שבתאי ז"ל (חי בערך
שי"מ—ת"ז) הידוע בשם מהר"ש, חלק ג' סי' ה'. מהרח"ש היה
מנהולי חכמי שאלוניקי.

א. עיר אחת שהיו בה ר' בתי כנסיות... ובהם שלשה חכמים מרביצים תורה,
והנה קם חכם אחד מאנשי הארץ, וגבנס הוא ואנשים אשר אתו להתפלל בתוך

1 בשאלה זו עסקו חכמים שונים בקשר עם החגיגות שהיו נערכות בחג הפורים, עי' ספר יריאים
סי' צ"ז; שו"ת מהר"י מינץ סי' ס"ז (והוא מתיר ומעיד שכמה חסידי עולם ראו בניהם ובנותיהם לובשים
אותן סרצופין ולא מיחו בידן); בי"ח לטור יו"ד סי' קפ"ב; הגהת הרמ"א לשו"ע אורח סי' תרצ"ו.
2 ביחס לאשכנז ברור שהמניד לא הויד נכונה.

חברת תלמוד תורה אשר בעיר... וכל אנשי העיר היו מתלוננים ודוברים איש זה לזה על המאורע, איך נכנס להתפלל דרך קבע בתוך החברת ת"ת לבטל התלמידים מלמודם... שהרי חברת ת"ת הזאת אינה גדולה בכל החברות הקדושות אשר בכל מדינות ישראל, שיש מקום ללמוד התלמידים ויש מקום להתפלל, כי החברה הזאת קטנה מהכיל, אשר לומדים בתוכה מ' תלמידים בני זמננו, אשר כמעט לא ישמע איש שפת רעהו, באופן שלא יש מקום פנוי להתפלל בה, ומנהג העיר מימי קדם שהפרנסים והתלמידים היו מתפללים שמה בכל יום עם התלמידים, והיו נאספים בבקר להתפלל, באופן שהיו בה תרתי לטיבותא שהיו מתפללים התלמידים כולם יחד ומורא רבם עליהם, ותכף אחר תפלה היו לומדים ומצליחים בלמודם, מה שעתה אפשר שהתלמידים לא ילכו להתפלל, כי מי הוא ומי יודעם, וגם כן יתבטלו מלמוד הבקר, כי יאריך הזמן עד שיתקבצו אחר תפלתם לבא ללמודם, והרי תרתי לדיעותא, ומלבד כל זה יש מקום אחרים, כי ביום שבת קודש היו התלמידים באים ללמוד תיכף אחר אכילתם, וכימי החורף היו לומדים עד קרוב לערבית, והיו מתפללים שמה תפלת מנחה ואחר כך היו קוראים עד הלילה ואומרים שם מזמורים והאלפא ביתא, ועתה הם ריקים מכל זה, כי ביום שבת לפעמים יארע להם שמחה בבית תפלתם, ויאריכו שמה עד הצות, ואח"כ באים להתפלל מנחה, ומוכרחים הם התלמידים לצאת משם וללכת לביתם, באופן שיש כמה פסידות, ומלבד כל זה אפילו בימי השבוע לפעמים יתבטלו מלמודם זמן קטן, כי אפשר שיאריכו לשבת שם לראות בגבייתם וחלוקם ולעשות שמה מעמדם, והתלמידים ילכו נעים ונדים...¹.

מ. מתוך שו"ת, משפט צדקי לר' מאיר ב"ר שם טוב מלמד.

המתבאר היה תלמידו של ר' יוסף בן עזרא, בעל "עצמות יוסף".

והי במחציתה השנייה של המאה הרביעית לאלף זה.

שטר התקשרות בין המלמד והלומד התלמידים.

בראותנו שאין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות על זה הוזקקנו אנו החומים מטה ונתפטרנו עם החכם כהח"ר פלוני להרביץ תורה בלב ובנפש בנאמנות, ובעד חלף עבודתו להיות כל תלמיד ותלמיד חייב לתת ולפרוע לחכם הגו'... בעד שנה אחת תמימה סכום המש מאות לבנים, באין אומר ודברים כלל, וכמו כן קבל עליו החכם הגו' בקנין גמור ושבעה המורה דאורייתא לעשות שקידה וללמוד, ללמוד את התלמידים עד שנה אחת תמימה בלב ובנפש, בלתי שום ערמה, רק הכל בנאמנות וביושר כל עבודת הקדש, וכמו כן בכלל השבעה הגו' קבל עליו החכם הגו', שלא יהיה רשאי לקחת עוד תלמיד אחר וזלת ששה תלמידים ולא יותר.

1 אגב אעיר, שלחשובה זאת — שלא העתקתי ממנה רק את הקטע הנוגע לענינו — יש ערך היסטורי חשובי השאלה באה, כנראה, מאחת הטהלות בתורכיה.

2 מיאסטר, מטבע טורכית.

אפילו שיתנו לו אלף לבנים בחדש. ואם יעבור על כל מה שכתוב לעיל יהיה חייב החכם הנז' לתת קנס בתלמוד תורה של מזיתרה¹ שנים אלפים לבנים באין אומר ודברים כלל. ואלו הם התלמידים הנז': בן הנעלה ומשכיל הר' דניאל שאקי יצ"ה, ובן ז"ל, ונתחייב לתת ולפרוע לחכם כנז', ועוד הבן מהנעלה ובן כה"ר מתתיהו עבדון יצ"ו ונתחייב לתת ולפרוע לחכם בעד תלמיד אחר, ועוד השני בנים של הנעלה ומשכיל כה"ר יצחק עבדון יצ"ו ונתחייב לפרוע לחכם כנז', ועוד הבן של סימן טוב כהן יצ"ה, ונתחייב לפרוע לחכם הנזכר כנז'. היה זה יום ה' ר"ח אייר השע"א (1611) ליצירה פת מזיתרה והכל שריר ובריר וקים. מודה אני פ' כל הכתוב לעיל שמואל אלונילסי.

מודה אני דניאל שאקי לפרוע לחכם הנז' בעד שנים תלמידים כנ"ל. מודה אני סימן טוב כהן בעד תלמיד אחר כנז'. מודה אני יצחק כל הכתוב לעיל בעד שני בני יצ"ו ובעד בן אחי יצ"ה, לפרוע לחכם הנז' בעד השלשה תלמידים יצ"ה. המלמד עבר אחר כך על התנאי והוסיף על מספר התלמידים נגד רצון ההורים. הוא יצא חייב בדנו לשלם את הקנס בסך אלפים לבנים לקיפת התית (שם ח"א סי' ל"ה).

מא. משו"ת "מגן גבורים" (שאלוניקי תקי"ד) לר' דניאל אי שטרנאו.

המחבר היה מגדולי חכמי שאלוניקי ורבו של ר"ר קונפורטי

בעל "קורא הרורות". נולד לערך שנת ש"נ ונפטר בשנת ת"ך.

ילמדנו רבינו על ענין שקמו בני העיר מוניס טיריו² יצ"ה והסכימו, שכל מי שהיה פטור מלפרוע מס, כגון מלמדים וחזנים, שיפרעוה עתה. ולהיות שהדבר קשה עד מאד בעיני, שהוא גבול אשר נבלו ראשונים, שמנהג העיר מיום הוסדה ועד עתה שכל המלמדים... היו עושים שירותם על סמך מנהג ותנאי העיר שלא לפרוע מס כלל, ובכל יום ויום עושים בני העיר תנאי עם כל מלמד, שרוצה ללמד, שכל ההוצאות שנעשו קודם הכנסם ללמד שיפרעו וכל הבאות אחרי כן הם פטורים מהם, ועתה אנדר למעלת כבוד תורתנו הענין כמו שעבר, והוא שבזאת חג הפסח שעבר עלינו לשלום, ביום האחרון, באו כאן הג' ניצארוש³ לנכות מאנשי העיר המס, ולהיות שלא נמצאו בידם המעות מזומנות שחדו לג' ניצארוש בממונם בעדם והלכו לחם. ואחר החג הנז' כמו עשרים יום קמו להסכים הסכמה והסכימו שכל הפטורים [עד עתה] יפרעו מס, וכשבאים עתה לנכות המס בני העיר שואלים מן המלמדים... ר' דניאל משיב לשואליו שעל מה שעבר פטורים המלמדים, אבל מכאן ולהבא יכולים הם להטיל מס עליהם, אך "בטחתי באנשי קרטי... ובחסדם שכאשר עד עתה

1 סמוכה לפסד קי, בארץ יוון.

2 מונסטיר, קהלה חשונה בקרביה.

3 יניצ'רים, חיילות תורכיים.

משכו חוט של חסר על העוסקים במלאכת שמים, המלמדים ה' ישמרם, לפוטרים ממנו מים וארנוניות. גם עתה לא ישנו את תפקידם לעשות רצון יוצרם, אחר שכבר נהנו בן מימי עולם, שאפילו עירנו זאת עמדת התלמות, כאשר עינו כל ישראל יודעים, כל מלמדי הברית תית יעיא פטורים, ממנהגם הטוב, וגם אנשי עיר קדש מוניטיריו יעיא נכון להם ללכת אחריהם" (ח"א סי' מ').²

מב. מתוך שו"ת, ראש יוסף, לה' יוסף אשקאפה (ש"מ בע' תכ"ב).

חלק חו"מ, דפוס פרנקפורט דאדער תס"ט, דף י" ב', רי"א היה

מחבמי אומיר, ושבתו צבי היה אחד מתלמידיו.

ראובן היה מלמד תינוקות בכפר אחד. יום אחד נתקוטט עמו שמעון על ענין הלימוד בתוך קהל ועדה, והורף וגידף לראובן המלמד, ואמר שהיה עושה מלאכת ה' ברמי, ולשמעון היה לו בן שלמד עם ראובן, וכיון ששמעון ראובן בן חרה אפו וקפץ וקובל עליו נזירות שמעון שלא ילמד בנו של שמעון, וכך אמר בקבלתו בלשון לעו, נעתק ללשון אשכנז: איך נעם נזירות שמעון איך מיר נימר צו לערנין מיט שמעון וון, וכששמעון שמעון נתחרט ונפל על אפיו ארצה וכיקש מחילה ממנו, ויחלה פניו שיבקש התרה על הנזירות, לפי שלא היה שם מלמד אחר, ואף אם נאמר שימצאו מלמד אחר עם כל זה כל יחיד הכפר אינן הפצים כי אם בראובן המלמד, לפי שהורגלו התלמידים עמו זה זמן רב. גם בן שכר הלימוד שהיה נותן שמעון לשנה אחת הוא כמו עשרה טאליר, ואין מקום אחר להשלים סיכום התנאי³ הקצוב לראובן. ואף אם נאמר שראובן ירצה בזה ויקח פחות מהתנאי הקצוב, יחיד הכפר אינן רוצים שיתבטל אותו התלמיד מלימודו, ואין רוצים שילכו בניהם לבית הספר, וכשראה המלמד כך גם הוא נתחרט ממה שעשה, לפי שאין לו פרנסה אחרת...

מג. מתוך שו"ת, מעשה חו"א לה' חו"א רופא (ויניציא ת"ב) סי' ה'.

ראש הישיבה הוצרך למעות לצורך הישיבה ולצורך המקום אשר הם חונים שם, ואמר לאחר מבני הישיבה אם היה רוצה ללכת לסכך בעיירות בבתים אשר יתן לו יבוא מעות לפקד צרכיהם, גם יתן לו טורה הדרך חלק אחד מהמעות אשר יתנו לו, וההוצאה יקח מהאמצע, הלך ונתקל באמצע הדרך והוצרך להוציא הוצאות להתרפא לעשות שליחות, ונטל אותן ההוצאות מאמצע כשאר ההוצאות, וכשבא והביא המעות טוען ראש הישיבה שאינו רוצה ליתן כלל מאותם ההוצאות, כי אינו חייב בהם ומולו גרם..."

1. שאלוניקי.

2. ע"ד פטורי מלמדים מים ע"י גם שו"ת ההשב"ץ ח"ג קנ"ג; שו"ת מהר"ם אלשקר סי' י"ס; שו"ת מהר"ם מרוסנבורג, ד' לבוב סי' קל"א; נימוקי מהר"ם מירזבורג; שו"ת תרומת הדשן סי' שמ"ב.

3. השכירות הקצובה.

מד. מתוך שו"ת. פרח מטה אהרן לר' אהרן הכהן פרחיא
(אמסטרדם תס"ז) שהיה רב בטאלוניקי, ולדברי הרב חיד"א בשם
הגדולים: היתה בו תורה וגדולה במקום אחר.

א. שני ק"ק יש בעירנו, ק"ק בית אהרן וק"ק בית יעקב הי"ז, וכל קהל
וקהל מתפללים בפני עצמו בביתם³ שלו מימי עולם ומשנים קדמוניות, וכשיש להם
קטנות ומריבות יוצאים מקהל זה והולכים לקהל אחר, ועתה נפלו ביניהם דברי
ריבות והפרשים וכשל כח הסבלנות, ויצאו מק"ק זה בית יעקב והלכו לק"ק בית
אהרן יע"א⁴ כשנים עשר נבירים, ונתחברו יחד עם יחידים מקהל קדוש בית אהרן
הנז', וזה כמו ששה שנים נפלו דברי ריבות ויצאו מק"ק בית יעקב קרוב לכו' יחידים
והלכו לק"ק בית אהרן, ובעזרה של ק"ק בית יעקב שם הוא בנין הת"ת, ויש בתוכו
ששה שלחנות לששה מלמדי תינוקות מן השתי קהלות קודש הנז"ל, וכשהם ביחד
התינוקות עולים ממדרגה למדרגה, ועתה באו יחידיו ק"ק בית יעקב וגירשו את
המלמדים עם התינוקות מהת"ת, בטענה שאומרים אין לכם חלק ונחלה בת"ת
שאבותינו בנו אותה וק"ק בית אהרן שעה, שמן קדמת דנא שם הוא הת"ת לשתי
הק"ק, וראיה שהששה שלחנות המה לששה מלמדים של שתי הק"ק הנז"ל... ובנידון
דין כמה וכמה תינוקות עניים ויתומים יש, וגם העשירים לענין זה נקראים עניים,
כי אי אפשר בזמן הזה לבנות ת"ת מחדש, ובעונותינו הרבים כמה זמן שהתינוקות
בטלים מתלמוד תורה, לפי שכבתי המלמדים כמה ביטול יש מה שאין כן בת"ת,
וזה עון פלילי בביטול התורה...".

והרב כותב בתשובתו בין יתר הדברים: "ודאי המנהג הישר שכל עיר שיש
בה ב' בתי כנסיות שיבנו בית ת"ת משל שניהם, כיון שכולם חייבים בדבר... כלל
העולה, שכל שאין עדים ברורים, שהם מעידים שק"ק בית יעקב הם לבדם בנו הת"ת
ולא יהיו יחידים זוים משתי הקהלות... מלמדי ק"ק בית אהרן יחזרו למקומם ללמד
התלמידים של יחידיו ק"ק בית אהרן בשלום ובמישור, כמאז מקדם ואיש על מקומו
יבוא בשלום". (ח"א סי' ק"ט).

ב. ראובן מת בעיר שאלוניקי והניח שני בנים, האחד מאשתו הראשונה גדול
ונשוי והשני מאשתו השניה קטן כבן ג' שנים, ומינה אביהם אפוטרופוס על נכסיו
היתום הקטן, ואחר שנים שנתאלמנה זאת האשה נשתרבה לשמעון שהוא מעיר
אשקופיא, ומוליכה עמו שם, וזאת האשה אינה רוצה לעזוב בנה הקטן הנז' ורוצה
להוליכו עמה... ואחיו הגדול רוצה שישאר פה הנער כדי לחנכו בתורה ובמצוות,
שעיר שאלוניקי גדולה לאלהים בלימוד התורה ובתלמדי חכמים, ובית ת"ת שאין
כמוהו בארץ...

1 אישקופיא=אוסקיוב, בבולגריא.

2 = השם ישמרם.

3 = בנית המדרש.

4 יכוננהו עליון אמן.

והמתברר מביא את דבריו מהרשד"ם, האומר בתשובותיו ח' הו"מ ס"ו תמ"ה:
 „אני אומר שמשנת שלמה שנתו הכל מעלין לארץ ישראל ואין הכל מוציאין, וכתבו
 הפוסקים² שהוא הדין שמוציאין מעיר שרובה נזים לעיר שרובה ישראל, כמו שהוא
 מאשקופיא לשאלוניקא, וששאלוניקא היא עיר שרובה ישראל, והיא עיר גדולה לאלהים,
 ובה ישיבות וחברת ת"ת שאין כמות בכל העולם שמצוה לצאת מאשקופיא ולדור
 בשאלוניקא, בלי ספק, ואף הוא מורה כמותו (ס"ו ק"י).“

ג. טיפס הסכמה של ק"ק קאס שוריא יע"א: ... ות"ת כנגד כלם, שנתחייבונו
 אנחנו למנות אנשים אנשי חיל יראי אלהים כו' לפקח על עסקי לימוד התלמידים
 והנהגת המלמדים עם התלמידים בדרך ישר לא יכשלו בה, כדת משה וישראל. גם
 נתחייבנו שתנאי היו דברינו עם כל מלמד שיחיה, שלא יוכל למהר לשלוח את
 התלמידים קודם שעה חמישית³, ולא יאחרו לבוא עד אחר הצות, כי אם בהצי היום
 יעלו ויבואו המלמדים עם התלמידים לקרוא בתורת ה' כדת מה לעשות. אמנם יום
 השני יהיו פטורים מחיובם משעה חמישית והלאה. ואם הם ושלום יעבור אחד מן
 המלמדים מחיובם, או יאמרו לנו שני האנשים הנזכרים שאינם מתנהגים כדת, מחיובם
 אנחנו בשבועה חמורה למהר לשלוח מת"ת ולשים אחר תחתיו. ואם לא ימצאו בעיר
 דיקנא כמותו להביא אחר מחוץ לעיר ברצי כסף, כי על דא ודאי קאי עלמא בהבל
 פיהם של תינוקות בית רבן, ושומע לנו ושבון בטה, יום אחר לחדש תמוז משנת
 התמ"ה (1685) ליצירה, והכל שריר ובריר וקום. עד כאן טיפס ההסכמה הנז'. והנה
 אנחנו יחידי הק"ק הנ"ל, להיות שאין הפנאי מסכים להאריך בחלצות ומליצות כדת
 מה לעשות, שואלים אנחנו מאת רבותינו הקדושים... אם יכולים אנחנו למצוא פתח
 וחרטה ולשאול התרה על התנאי השלישי הזקא של זאת ההסכמה, על ענין הלמוד
 מהתלמידים עד שעה החמישית, שהוא שעה אחת קודם הצות היום ושלא יאחרו
 לבא עד אחר הצות, כי הוא דבר שאין יכולים לעמוד בה, לא התלמידים ולא
 המלמדים, כי הם מוכרחים להטפל בצרכי ביתם לפחות כו' שעות, ובפרט כשהוא
 יום המעון שלא יוכלו לשער חומן הזה והם ושלום יש מכשול בשבועה... שהוא דבר
 דלא אפשר שבתוך שעה אחת ילכו לבתיהם וישובו לתלמוד תורה בין התלמידים
 בין המלמדים... (ס"ו ה')

מה. מתוך שו"ת „עדות בעקב" לר' יעקב ב"ר אברהם די
 בוטון (שאלוניקא ת"ס).

1 כתובות ק"י.

2 ע"י שו"ע אה"ע ס"י ע"ה על פי הרי"ף ואחרים מן הראשונים.

3 היא שעה אחת עשרה בקירוב, ובעבור שעה בחצות היום, היו המלמדים והתלמידים צריכים

לשוב לביה"ס.

א. אחד קדש אשה בפני שני עדים¹, ואחד מהם היה מלמד תינוקות ושמו יוסף הכהן, שנזדמן לשם באקראי, כי הלך שם ללמד תינוקת אחת ולא מצאה והיה ממתיין עד שתבא². והנה באו שני עדים והעידו על יוסף הכהן "איך פעם ופעמים השביעו חכם העיר ופרנסי ת"ת ומלמדי חכמת ת"ת שלא ישתה יין ועבר על שבועתו". ואחרים העידו, שפעם אחת בא "פרנס של חכמת ת"ת לפרוע למלמדים שכרם, ובתוכם פרע ליוסף הכהן הנה שהיה מלמד חכמת ת"ת ומחמת הטירדה טעה בחטבונו, ונתן לו יותר ויוסף זה כחש אחר כך וגשבע על שקר" (ס' י"ז).

ב. על דבר אמת שהנה אנחנו בת הצבעים לקחנו מאת פרנסי ומנהיגי של החברה ת"ת הנאבילה³ מצביעת האזורים בעד סך אלף ות"ק אש' לשבוע, גם נתחייבו לצבוע בגדי הסופראמא' המצטרבין לחברה הנז' בחנם בלי כסף ובלא מחיר... והנה אירע שהשנה שעברה לא שאל הג'ואה אימינו⁴ אלו הכגדים כלל באופן שלא הוצרך שום צביעה לת"ת יע"א⁵, והנה עתה פרנסי החברה שואלים מאתנו שנתן להם דמי הצביעה מחבנדים⁶... (ס' ס"ו)

מז. לקומים ע"ד הת"ת המפואר בשאלוניקי מתוך ספר "קורא הדורות" לר' דוד קונפורטי (ש"פ-תמ"ה בערך). ס' קורא הדורות נרפס ראשונה בויניציאה תק"ו ושנית ע"י ר' דוד קאסל ברלין תר"ו. לפני היתה ההוצאה הראשונה.

א. "בשרפה הגדולה אשר שרף ה' את עיר שאלוניקי, שנת שממ"ה (= שפ"ה) ליצירה בליל ט"ב, נשרפו כמה אלפים בתים מיהודים וכ"ה בתי כנסיות, מלבד כמה בתי מדרשות ות"ת הגדול ומשנה תורה⁶..." (דף מ"ה ע"א).

ב. ר' יצחק פאדרו "היה ראש ישיבה בישיבת חכמת ת"ת, והרכיין תורה הרבה והעמיד תלמידים רבים, וגם היה דרשן גדול והיה דורש בחכמת ת"ת מדי שבת בשבתו" (שם ע"ב).

ג. "הרבנים ה"ר דוד לוי מינצי אשכנזי וה"ר יצחק ליאל וה"ר יום טוב גבירול היו מרביצים תורה בחכמת ת"ת של שאלוניקי לתלמידים מעיינים, ומשם היו התלמידים יוצאים לישיבות הרבנים שלחון ת"ת" (שם מ"ו א').

ד. ר' יהודה גיראסי חכם גדול... בנו של החכם כה"ר דוד גיראסי שהיה מרכיין תורה בתלמידים של גמרא בחכמת ת"ת, ואני הכותב למדתי שם עמו מס' מציעא" (מ"ו ע"ב).

1 בשאלוניקי שנת תל"ב. 2 = מס

3 פקיד ממסלתי.

4 ע"י דף ק"ע ע"א: שחברת ת"ת היתה ציבעת ארבעת אלפים אמה.

5 נראה שהמסעה היה בשאלוניקי.

6 זהו בית הת"ת הקטן.

ה. "ה'ר ישראל ואביו... מעיר שאלוניקי, וזכורני בהיותי קטן בן עשר שנים או יותר מעט היוני לומדים עמו אני וחברי חכמת הדקדוק" (שם מ"ט א').
 ג. "מכלל הרבנים הנזכרים היה הרב ר' ברוך אנגיל, ואני למדתי עמו בקטנותי בהיותי בן י"ג שנה, בעיר שהיה ראש ישיבה בחברת ת"ת, והיוני לומדים מבי' בבא קמא. הוא היה רב מובהק ופבקי ודרשן ובקי בשאר החכמות" (דף ט' ע"ב).

מז. מתוך שו"ת "נאמן שמואל" לר' שמואל יצחק, אחד מרבני שאלוניקי. הספר נדפס בשנת תפ"ג בדפוס שהיה קנין הת"ת בשאלוניקי. התשובה הזאת (סי' ל"א) מראה על מצב למוד התורה בעיר זו בסוף המאה ה"ז, בזמן הירידה. היא מעניינת גם מצד אחר: היא מגלה לנו את היחס מצד חוג ידוע של היהודים שישבו בתוגרמה מקדמת דנא אל יהודי ספרד שבאו להתישב שם אחרי הגירוש. בין הספרדים שבאו לשאלוניקי במאה ה"ז וה"ז היו גם אנוסים רבים ובני אנוסים שחזרו ליהדות, ונמצאו קנאים ומקנאים שהיו פוגעים בהם ומזכירים להם מעשיהם הראשונים. מפני זה הרשיתי לי להביא את תמציתה בקצת אריכות.

"ראובן, שהיה בודק ושוחט מוסמך מבודקי שאלוניקי יע"א, גם רבני שאלוניקי סמכו ודיהם עליו", "הודם ממקום מושבו ללכת אל עיר מושבו לעמוד לשרת באומנותו". יום אחד נודמנה לו סורבא והוא הבשירה וחלקו אחרים עליו ואמרו שהיא טרפת. וכשראה שלא הודו לו אמר: תרעו שכך הוא מנהג שאלוניקי להבשיר. אמרו לו: הרוצה לשקר ירחיק עינו. חזר ראובן ואמר: נכתוב לשאלוניקי. ואמר אדם אחד לראובן: "לא תביא ראיה לא מגלחים של גואיטרוס ולא מגלחים של פלאטאמונה ולא מגלחים של מונאסטיריוו". אז השיב ראובן: נזכרתי שיש לי חבור ממנהגי שאלוניקי... והלך ראובן והביא. וכראות זה האומר שלא יביא ראיה מגלחים וכי שהיה כתוב במנהגי שאלוניקי בדברי ראובן אמר: מה בכך, אם בן נקרא לגלחים של אישפאניא וסאלאמנקה³ ויתירו לנו בשר בחלב". ועתה יורונו המורים מה דינו של האיש אשר דבר תועה" על רבני ובודקי שאלוניקי.

המשיב כותב: "מי שמע כזאת מי ראה כאלה... לכנות שם לומדי התורה ככומרים ובית ועדם בשם תפלות הנזירים. תצלנה אונים משמוע. מי שם פה לאדם...

- 1 מתוך התשובה אנו למדים שהמעשה קרה בעיר אומיר היא סמירנא ועל מעשה אחר מעין זה ע"י שו"ת בית שלמה לר"ש חסון סי' י"ד, שאחד קרא לכל הפירסוגיזים גויס.
- 2 הבודקים בשאלוניקי היו כנראה בחלקם מבני רומאניה.
- 3 בפורטוגאלי. באוניברסיטה שבסאלאמנקה הייתה פקולטה תיאולוגית חשובה. באוניברסיטה זו למדו כמה מן האנוסים שעברו אחר כך לקהלות תורכיה. ודברים אלה מכוונים כלפי האנוסים שיצאו מהם רבנים ושוחטים בשאלוניקי.

לבטא בשפתים על עיר ואם בישראל ידוע אף יצירה... דורש הוא מבני העיר לעשות במחנה זה. משפט כתוב בספרי הפוסקים. מתפלא הוא על הרב ר' שלמה הלוי, שבפניו נאמרו הדברים, איך עצר כח להתאפק על דברים כאלה ביודעו ומכירו יופי העיר הזאת הגדולה לאלהים, המלאה מבתי כנסיות ובתי מדרשות ועל הכל החברה הקדושה שאין כמוה בכל תפוצות הנולדה, ויש בה כמה ישיבות מכמה חכמים העוסקים בתורה יומם ולילה ומקיימים אותה מעוני, ויש בה כמה עניים המחזירים על הפתחים, באופן שכל הבעלי בתים עושים צדקה בכל עת, ואין בית שאין בו בכל יום מלמד של אנדה... ולכל בני ישראל אשר אור תורה נגה עליהם מוטל לתבוע עלבון שאלוניקי שכולם שתו מימיה, ואם שבענותינו נשארו מעט מהרבה עדיין שבה לאל תורת ה' בפניה, ולפי מיעוט הדורות אין בשום עיר ישיבות קבועות כשאלוניקי ולומדים ומקיימים את התורה מעוני... ובראש וראשונה דורש הוא מחבמי אומיר שיעשו דין בהשאים.

מח. לקושים מס' חמדת ימים. מחברו אינו ידוע. ויש מיחסים אותו לנתן העזתי, הידוע, מכת ש"צ³. נדפס פעמים אחדות. הספר המונה לפני הוא זה שנדפס (כליוורנו) בשנת תקכ"ב. בפעם שלישית. ספר זה המלא סודות ורוזים, ומכיל גם רמזים על שבתי צבי, כולל בתוכו גם הרבה חומר החשוב מאד לתאור חייו אבותינו במאה ה"ו.

א. והא זהר כל אדם בכל ערב שבת גדל פרע⁴ שבר מלמדו תינוקות... ויום הששי משתלמת שכירותם, וישנו בעשה דביומו תתן שכרו (חלק א' ד' ט"ז ע"א). ב. מנהג הסידים הראשונים לבטל תלמוד תורה בחי ימי הנכה להתעסק בצרכי התלמידים ותינוקות של בית רבן האכזרנים להחזיקם די מחסורם, להם לאכול ובגד ללבוש, לכל יצרכו בשאר הימים להבטל מפתגמי דאורייתא, ולהזהיר על מלמדו תנוקות להתחזק ולהיות נאמני במלאכתם, מלאכת שמים. גם להטיל חלשים (=גורלות) על עשרי עם מי ומי יהיו מהזיקים על שולחנם בחורי חמד תופשי תורה כאחד מבני ביתם...

ומזה הטעם נתפשט המנהג בכמה מקומות שהתינוקות מוליכים מעות לרבן בחנוכה עם יתר מנות (ח"ב ד' ס' ע"ב).

ג. ראוי לנהוג וטוב להביא קטנים וקטנות לבית הבנסת לשמוע מקרא מנילה...

1 מחבר ס' לב שלמה, נפטר א' אלול תנ"ז, ע"י ב"י עניני שבתי צבי עמ' 142.

2 הכונה היא לחכמת תלמוד תורה.

3 אך אין לקבל דעה זו מכמה טעמים וכבר סתר אותה ר' מנחם מנחם היילפרין בספרו "כבוד חכמים" (ירושלם תרנ"ז). וע"י גם בספרי "בתי הדין וסודריהם עמ' 141. וע"י עוד רוזאנס, די"י בתוגרמה ח"ד עמ' 445-450.

4 לשון נופל על לשון.

ומנהגם של ישראל תורה הוא שנהגו להלבושם מחלצות ולתת להם מעות פורים ומינו מתיקה, כי עיקר השמחה תלויה בהב... גדולי ישראל לא היו חוששין למנהג להכות המן ואבירי ישראל יאותה להם למחות אף ביד הפעושים והפעושות, שלא ינהגו קלות ראש בביהיב... להכות המן חוקא בענין מפלתו, לא זולת, ולא כאשר תעלולים עיללו לנו להכות המן כל מקום שנוכחי (ח"ב ד' ע"ד – ע"ז ע"א).

ה. ובט"ז דרכים התורה נקנית: א. יהיה דרך מנהלי החכמים. ב. עם חברים חשובים. ג. לעיין בדברי הראשונים. ד. ללמוד לימודו ג' פעמים. ה. תעשה לך ציונים למח שתלמוד. ו. תקרא תמיד בקובץ א' ולא היום באחד ולמחר בזולתו כי היא מניעה גדולה אל הבקאות. ז. תעיין בספרים שהם יפים בכתובה וביופי הקשירה שמרחיב את הלב. ח. תלמוד בקול רם ובפה מלא כי שמות רבים מצטרפים בה מוצאות הפה. ט. לא תהיה מהיר בהגיון לימודך כי החפזון כזה רע ומה. י. קנה לך חבר הוא הקולמים הנקרא קנה חכמה שתכתוב חידושי התורה יום ויום. הי"א. כל מה שתלמד ותכתוב ל' יום תחזור להגות בו כיום ל"א שלא תשכח דבר אחד ממשנתך ותתחייב בנפשך. הי"ב. צריך אתה להשלים תרי"ג מצות במעשה ובדבור ובמחשבה ולכן החזק ביד הגדולה להרמבים או סמ"ג וסמ"ק שיש בהם כאור התרי"ג הי"ג. לקיים מצות פדיה ורביה בדברי תורה, שלא תהיה עקר בשכלך³, ואזיל⁴ דלא מוסיף יסף, וצריך אתה שתחדש בכל יום מה שלא חידשת מקדמת דנא, ובכך יאירו ימיך לעוה"ב. ט"ו. השנת החכמה למעט בדבור, כמ"ש⁵ סייג להכמה שתוקה, ושורש קניית כל מדות טובות שמנו חכמים הוא ענין ההתבודדות, כי הוא ענין גדול להשגת החכמה והקדושה (ח"ב ד' ליוורגה דף קט"ז ב').

מט. מתוך פירוש על התורה להרב ר' הפאל מרדכי מלכוי רב ורופא בירושלם באמצע המאה החמשית לאלף זה. פרוש זה שמור בכתביו של המחבר בבית הספרים הלאומי בירושלם ולקטים ממנו פורסם מר א. הבלין בשתי חוברות (ירושלם תרפ"ג–תרפ"ד) והוא גם כתב את תולדתו של המחבר. רמ"מ מלכוי היה יליד איטליא, ובה למד את השפה האיטלקית והרומית וגם רפואה ופילוסופיה, ובירושלם התפרנס משכר עבודתו ברפואה. בעיר זו ישב בשנות תל"ב–תס"ה. שני התנו

1 בולטת השפעת האפודי בהקדמת ספרו מעשה אפודי וע"י כרך ב' עמ' ס"ט–ע"ג ושם עמ' ע"ב

הערה 2.

2 = ספר מצות גדול וספר מצות קטן.

3 מלה במלה בס' אור הישר לר"מ פאפרש' ע"י כרך א' עמ' קפ"ב.

4 ב"ב קכ"א ב'.

5 חסר הדרך היידי.

6 אבות פ"ג.

היו שני הרבנים המפורסמים ר' חזקיה ד' סילוא, בעל
"פרי חדש", ור' משה חנינו.

פסקא א' נדפסה בחוב' א' של הלכותים מפרושו על
התורה עמ' 41-46 ושתי הפסקאות האחרות הואיל מר רבלין,
שינע וטרח הרבה בהעתקתם מתוך כתב-יד משובש מאד, למסור
לי בטובו, והריני מודה לו על זה.

א. הצעה ליסד בירושלם בית מדרש לחכמים ותלמידיהם
... כל ישראל חייבים לקיים את התורה בא"י, ובפרט בירושלם עיר הקודש...
לכן מכל הגולה כלל חייבים במוזנות התלמידים והרבנים והספקתם בשפע, וכפי
שער השוק במוזנות שבזמן הזה. להוסיב מדרש בעשרה ת"ח רשומים¹ שיהיו מרצים
תורה ברבים צריך אלף אריות לפחות, שני ריאלים לכל אחד ואחד בכל שבוע
ושבוע², ועוד אלף ריאלים להספקת התלמידים. ואל יתנו לכל תלמיד ותלמיד
הקטנים פחות מרביע ריאל בכל שבוע... נמצא כפי השכון זה מקיימים כל ישראל
שבגולה שבעים איש, כנגד שבעים סנהדרין שהיו בה, שמהם היה יוצא הוראה
לישראל בכל העולם. כיצד, אלף אריות לעשרה ת"ח רשומים ובעלי הוראה, חסידים
ואנשי מעשה. ות"ק לעשרה אחרים כל אחד ואחד ריאל א' בשבוע, ות"ק אחרים
לחלקם בין התלמידים קרוב לרביע א' בכל שבוע.

והסדר הנכון הוא: התלמידים חכמים יכנסו במדרש אחד, וזהו סדר למודן:
רב אחד יושב במקומו והוא כמשה על גבי ע' זקנים, ועמו עשרה זקנים חכמים
יושבים בחדר מיוחד ועושים צורכי העיר וצורכי כל הגולה, משיבים בשאלות הבאות
להם מחוץ לעיר ממקומות הרחוקים שבחוץ לארץ, והעשרה האחרים מלמדים הם
לתלמידים. וכלם יחד, בין העשרה הגדולים והרבנים ובין המלמדים והתלמידים
עמם, יושבים בבקר אחד התפלה כלם יחד לפלפל במדרש שתי שעות בהלכה,
ואחר כך כל אחד ואחד [מהמלמדים] קורא לתלמידיו עד הלילה, והרבנים עושים
צרכיהם כל אחד ואחד בחדר המיוחד לו באותו מדרש וועד החכמים. ובכל יום ה'
בשבוע יהיו כ' תלמידי חכמים מהרבנים הגדולים שומעים לתלמידים ההלכות שלמדו
באותה השבוע. והוא להטיל מורא על המלמדים שילמדו כראוי, ועל התלמידים
שיהיו עוסקים בכל כחם בתורה, ובירם כח לפסול ולהעביר מועד שלהם תלמיד או
רבי שאינו מתנהג כראוי, ואין צורך דעת אחרים בזה, אלא כל שאמרו אלו הבי'
ת"ח שנוגע להם פרקם בשבוע שלהם: "איש פלוני תלמיד יצא מבית מדרשונו,
שאינו תלמיד הגון" - יצא. ואין כח אפילו לרב³ לקיימו שם ולא לבטל דבריו שנים
אלו... והרב בידו כח להעביר מביניהם אחד מעשרה אלו שעמו מסבה גרועה שנמצא
בזה החכם או שנמצא בו דבר שלא כהוגן, והולכים בזה לחומרא...

1 = חסידים. 2 הס מאה אריות לשנה.

3 הוא ראש בית המדרש.

ובכל יום ששי קוראים כלם בפרשה... ואחר כך ילכו אל הרב הגדול, והרב
נותן שאלה אחת לתלמידים ושאלה אחת לכל החכמים, ובאותו יום כותבים תשובתו,
וכדי שיהיה להם פנאי לעיין בה היה הרב נותן השאלה מערב יום ה', וכלילה כל
אחד מעיין בה עד מקום שיהי מנעה, וכיום השבת כלם מתכנסים, ונושאים ונותנים
בתשובה, כל אחד ואחד מביאה בתוכה בספר כמות פסק אחד, ואחר כך אחד
מהחכמים העשרה הגדולים, ולא התלמידים, הורש ביניהם כל אחד שבת אחת על
הסדר, ואחריו הורש קטן אחד מהתלמידים להדריכם בפסק ובדרשה, וקודם שיבואו
החכמים באים המלמדים וקוראים עם התלמידים מדרש, ובין שנאספו כלם הולכים
אלו ליטא וליתן בפסק ובדרשות.

וסדר הלמוד במדרש זה: שלחן ראשון קרא בברכות, ואין עולים ממנה עד
שילמוד התלמוד משנה ופרש דש"י ושלחן ערוך של ברכות, וידע אותם הדינים
מעצמו לקרותם בלא רב, משלחן זה מעלים אותו לשלחן סדר זמנים, ואין עולים
לתלמוד ממנה עד שידע "אורה חיים" כמעט על פה, יקרא גמרא שבת וערוכין ופסחים
וכו'. ואחר כך מעלים אותו לשלחן אפור והתר ואין עולים ממנה עד שידע ש"ע של
יורה דעה כמעט, שואלים לו בטרפות והוא עונה, שואלים אותו בדיני התערובות
והוא עונה, וכן בכל יורה דעה, וממנה עולים לה בסדר נשים, ובה למדים כתיבה
וספרות, ושני מלמדים עומדים להם בתורה זו, אחד מלמד לתלמידים להיות סופרים,
ואחד מלמד אותם בלשון רומי ובכתיבת רומי, רוצה לומר לשון ספרדי וכתב ספרדי,
ועמו השבונות וחכמת התשבורת², וממנה עולים לשלחן דיני ממונות, וכשידעו להשיב
ע"פ בדיני ממונות בש"ע, חשן משפט³ משמשי לעשרה החכמים הרבנים, ויהיו רואים
איך נותנים פסק דברים ואיך היום את העם, ואיך משפט הגט והחליצה, וכל משפט
הדינים, ומשם מושבים אותם דינים ומלמדים, ומעלים אותם במקום רבם, ואב
בחול יצטרכו חכם הקהל שאין להם, ישלחו בעדם ונותנים להם תלמיד ששמש
כל צרכו וראוי להיות דין וראש קהלה... ומירושלם יורדים להיות דינים בחול...
תיקון זה וקרוב לו היה בירושלם זה ימים, והיו מספיקין בה שנים או שלשה
בעלי בתים שבא משפחה וליגריהם, ימאותו מדרש נתרבה התורה אחר
חרבן צפת... ועכשיו בעינותי שרבו נתרב בית המדרש הזה ונתמעטה התורה, כי
נפסקה הספקתם במיתת הגדול הנעלה כה"ה רפאל ויגה⁴ נ"ע... לכן אינו מן
הראוי שינתנו הגולה מלמד את ירושלם... ובארבע כנפות העולם פזר הקבי"ה את
ישראל בגלות זה המד... ועתירי אחינו שבפראנקיאה, שהם היותר משובחים

1 = כת ראשונה.

2 רב"מ מלכי היה בקי בלמודים אלו ורצה שגם צעירי ירושלם ידעו כל זה.

3 ליוורנו.

4 מהר"מ חגין בספרו משנת חכמים סי' שג"א מדבר גם כן על בית המדרש שנוסד מנדבת הגבירים
אברהם ישראל ואחיו יעקב ויגה בהסתדלות אביו ר' יעקב חגין. מהר"מ חגין השתדל לחדש את הישיבה
ולא עלתה בידו.

שבגולה, ועשירים וכבדים במדינות שלהם יתנו ראש וחשבון, ויספיקו בין כלם אלף ותיק ריאלים, פלאנדיס וכל סביבותיה תיק ריאלים וליגוריה וכל סביבות ש' ריאלים¹... ובני טורקיה שהם היום במדרגה התחתונה ועניות נוכרת בהם די להם שיספיקו לתיק זה ת"ת אריות, ובני ערב שלש מאות, בין הכל הם 2300 פחות או יותר. ותיקון מה שהם רוצים יהיו—בני פראנקוה שיהיו ויצליחו לסדר סדר הכתוב כפי מה שירצו, אך בתנאי שיהיו מעות הללו מכיס הקהלות וקופתם ולא מן היחידים, לבזה ירחם הקבוצה עליהם ויצילם מכל צרה..."

ב. דרשנים [דף 235 בכתב־יד]

.... וכבר נהנו בכל קהלות ישראל להעמיד להם דרשן שידרוש בכל שבת ושבת במנהג... והבני ישראל הדרשנים היו נוהגים לדרוש דרשותיהם משולשות, שליש מדרש, שליש הגדה, שליש דין, כמו שהיה ר' מאיר עושה²... ואם בן אין גבול לדרשנים שידרשו בתוך הקהל דבורים של תוספות הקשות, שאפילו המעיין צריך זמן וישוב [הדעת] להבינם, אי נמי אוקימתות בסוגיות הנמרא וקושיות מנמרא לגמרא... כמו שעושין דרשני טורקיה, שלהראות חכמתן מפלפלין בפוסקים ובנמרא, כי אין זה מן הראוי, שזה ראוי לעשות במדרשות ובשיבות אבל לא בדרשות שהיחידים אינם מבינים שום דבר, ואפילו תלמידי החכמים עצמן. לכן ראוי לכל דרשן שיהא בעל לשון ויודע בדרך ארץ ויודע ומבין קצת בשאר החכמות, רפואה, תכונה, חשבון תקופות ומזלות, ומבין בטבע הברואה והיצירה והעשיה והרכבתן... ובזה יהיה יודע מליצות ומושך לבו של אדם במשלים ופרושי האגדות... ועל הכל יהיה בקי בהלכות דרך ארץ דקדמה לתורה אלפים שנה..."

ג. תלמוד תורה [דף 236 ע"ב ב' בכתב־יד]

.... יש חיוב לכל קהלה וקהלה להעמיד ביניהם תלמידי חכמים ומלמדי תינוקות ומעלים להם שכר בשופע, כדי שלא יעשו מלאכת ה' רמיה, אלא יהיו עוסקים בתורה יומם ולילה... לפיכך כופין בני העיר זה לזה להוצאות המלמדים³ ויהיה שכרם מקופת הקהל בשופע ובריוח ולא בצמצום, ואם אחר כך אביהם של תינוקות יעלו להם שכר אין מדקדקין בהם, ויותר היה מן הראוי שאביהם של תינוקות יתנו שכרם, אם ירצו, לגבאי ת"ת וגבאי ת"ת יעלו שכר במדה נדושה למלמד, כדי שהעניים והעשירים יהיו לפניו שוין.

והודעת להם את הדרך ילכו בה וכו' והודעת להם זה בית היידיס⁴, וגם היא בכלל תקנות הקהל, שלא כל העם אפשר שיהיו חכמים, אלא מהם חכמים, מהם סוחרים, מהם בעלי מלאכה ואומנות. שמה תאמר שכר החכמה היא יותר מן האומנות

1 פלאנדיס וליגוריה הם בכלל פראנקוה.

2 סנהדרין ל"ח ב'.

3 ע"י שרע חר"מ ט"ו קס"ג. ואפילו המועטים כופים את המרוכס.

4 ע"י בבא מציעא ל' ב'.

כך אמרו חכמים (בפרק גיר הנשה, דף צ"ב): אמר ר' שמעון בן לקיש מאי דכתיב נפן ממצרים תסיע – נמשלה אומה זו לנפן: זמורות שבו אלו בעלי בתים, אשכולות שבו אלו תלמידי חכמים, עלין שבו אלו עמי הארץ, קטנות שבו אלו ריקנים שבישראל, והיינו דטלתו מתם: יבעינן אתכליא רחמי על עליא שאלמלא עליא לא מתקיימין איתכליא...¹

מכאן שהייבבת כל קהלה לסדר מונומית ולמנות אפטרופסין של יתומים, והראויין בהכמה יוסיבו אותם על התורה ועל העבודה, מהם תלמידי חכמים, מהם סופרים, מהם חזני הקהל ומלמדי תינוקות, מהם יעמידו רופא ואומן ולבלר. ומי שאינו ראוי להכמה ידריכוהו באומנות ויחזיקו בידו עד שידעו באומנות, ובוהרים לו אומנות נקיה וקלה עד שידע להוציא פרנסתו בכבוד ולא בבזוי, בהיתר ולא באיסור... ולא שחייבות הקהלות בכך מן הדין אלא שבכלל תקנת הקהל הם להשגיח על היתומים ולהשיא יתומות, וכן עושים בקיץ פלאנדיס², ובין האומות נוהגים כן, ואינם מניחים אדם יושב קרנות אלא נותנים בידו אומנות, ואם אינו רוצה [מביאים] אותו לירי עונש או גריש...³

ג. מתוך שו"ת, כרם שלמה, לר' שלמה אמריליו (שאלוניקי)

תע"ט) ה' חז"מ סי' פ"ד, הדברים כתובים בשנת תע"ב.

גם זה עתה מקרוב כתבו מכאן (משאלוניקי) לפיליבי (פיליפופול) על כיוצא בזה, וז"ל: אחרי השלום אות זה מדבר, אשר שמענו צעקה גדולה כי פרנסי מנהיגי הק"ק שלכם יע"א נמנו וגמרו ותיקנו נאבילה מחדש על הבשר, היה זה אחד על כל אוקה לצורך תית יע"א ועתה רצו לחדש עוד שלשה לבנים על כל אוקה מלבד הזון הנז' לצורך הוצאות... אשר על בן העניים צועקים שחידשו נזרה חדשה מה שלא נשמע מעולם ונפלאנו מאד... על הדבר הרע הזה, ובפרט הלא ידעתם כי זה ימים ושנים שעברו נתעוררו פרנסי מנהיגי קהלכם יע"א לתקן נאבילה על העורות ויהי מאז החכם השלם שליחא דרחמנא במהרה מרדכי זאבי נרין קם לנגדם... ונזר אומר בכמה אלות וקללות שלא יהיה בעירבם מין נאבילה בעולם וזלת הנאבילה שהיה על הבשר לקיום התית יע"א, ואחריו הרב המנחם במהר"ר שמואל פרימו ז"ל קם כמוהו ונזר אומר בכח התורה הקדושה ובחומרת נחש שלא יהיה בעולם הנאבילה של העורות הנז' וזלת הנאבילה של הבשר שהיא לתית... וכיש הנאבילה הזאת אשר הוספתם על הבשר שנוגע לכל כוללות העיר בין לעניים בין לעשירים... לכן זאת עשו וחיו, תהיה יראת אלהים על פניכם לבטל הנאבילה הנז', ולא יראה ולא ימצא בקרבכם שום נאבילה וזלת הנאבילה שהיה מקדם על הבשר לקיום התית.

1 = יבקשו האשכולות רחמים על העלים, שאלמלא העלים לא יתקיימו האשכולות.

2 קהלות הספרדים שבהולנדיה.

נא. מתוך שנית, דבר משה לר' משה אמר ליו (שאלוניקי תקיב).
חורד ס' ליה. תלמידים מקורפו וקהלות אלבניא באים ללמוד
תורה בתית ובשיכות שבשאלוניקי ובקשר עם זה נתעוררה השאלה
שלפנינו. השאלה היא משנת תפ"ב (1722).

שאלה. בעיר יאנינה וארטה וקורפו יציא נהגו מימות עולם ומשנים קרמוניות
לאכול בשר בלא נפיהה¹, וזה ימים באו קצת בחורים מעיר ארטה וקורפו יציא פה
הקיה יציא ללמוד תורה, ושאלו מאת המורים לצדקה אם יש להם היתר לאכול
בשר בנפיהה, יען זה כמה שנים שכאים והולכים מהתם להבא אנשים סוחרים
ואיכלים בשר ממה שמוצאים בבית המטבחים, ואינם מבחינים אם הוא בנפיהה או לא,
אין פציה פה ומצפצף, אשר על כן לשאל הניעו גם המה אם יכולים לאכול כמוהם, כי
הם יושבים פה כמה שנים עד שילמדו תורה, ועומדים בבית בעלי בתים
אינם יכולים לסבול כל הטורח הזה למצוא להם בשר בלא נפיהה וכלים מיוחדים להם.

נב. מתוך ספר "צדור החיים" להרב ר' משה הנ"ל (חי בשנות
ת"ך-תק"א בערך). המחבר היה יליד ארץ-ישראל ובה גדל
וחי עד היותו כבן ארבעים. אחר כך נסע לחו"ל וישב שם
בערים שונות קרוב לחמשים שנה והדפיס בזמן זה רוב ספריו.
בסוף ימיו חזר לארץ-ישראל ומת בצפת. ספרו "צדור החיים"
כולל בתוכו הנהגות מוסר בעשרה פרקים, נדפס ראשונה
בוואנדסבק תפ"ח. רוב דבריו בעניני החנוך לקודים מס' אורך
ימים (ע"י לעיל עמ' ט"ז) אף שאין הוא מזכירו.

סדר חניכת הנער. איך יתנהגו האבות עם הבנים שילכו בדרכי ישרים...
אביו ואמו חייבים לעזור בקטן כשעושה דבר שאינו הנון תיכף ומיד משה
סיים לו שכל להבין ולהרגיש בנערת אב ואם, ולא לשחוק לפניו ולהתפאר בפעלו
איתו דבר שאינו הנון ולומר שהוא דבר שכל ותבמת הילד שיודע להרע ולא להיטיב.
יכל פי דרכו מלמדים אותו דברי נבלות ושחוק והתול במקום שחובה להם ללמדו
חיה יאיתיות התורה, שיהיו שגורות בפיו עד שיגיעו להנכו בקריאת פסוק היתור,
הא שמע ישראל, תיכף כשיהיה נמל מחלבו. כן הם ממלאים רצון הילד להשחית
יכלית בבלים שעל השלחן ועונתין לו ספר לשחוק בו, ואם יקרע אותו אין בכך
כלים שיקרע את אותיות הקודש וישליכם ארצה. גם מוליכים אותו לבית-הכנסת
לבבלל להם עוד התפלה שהוא בלאו הכי מבלבלת... ותהי הטאת הנערים רבה,
כי כל ידם כמעט לא מתפללים, ומשתינים ומלכלכים בתוך בית הכנסת ובוכים
יכלכלים לאותם הושבים סמוכים להם.

¹ אין נוסחין את הריאה כדי לבדוק אם יש נקב במקום הסירכא אלא מסיפין את הבהמה, וזה
כפי שלא היו להם קצבים ישראלים אלא קני מטבחים גויים.

עוד רעה חולה שאפילו בדרך ארץ הנהוג בין האומות לא מגדלים את בניהם. הקטן יושב בשולחן עם אביו ואמו ופושט ידו בקערה קודם כל המסובין, ובוה מתגדל הילד בזדון לבו בלא מורא ותרבות ודרך ארץ, וכאלו אביו ואמו אחים וחברים עמו. ואחר שיגיע הבן להיות בן ח' או ט' שנים רוצים האב והאם לתקן את אשר עותו ואין לאל ידם, כי ההרגל נעשה טבע בימי הילדות... ואם ישאל אדם למה זה אתם מונעים מוסר מן הקטן, הם משיבים: מיתה שכיחא, לפי שמתפחדים עליו וחוששים פן יחלה וימות. והנה שקר ענו, דהרי התורה כתבה: כבד את אביך ואת אמך למען יאריך ימך... גם יש מי שמתנצל ואומר: לפי שהילד טבעו רע ושולט עליו לא יועיל לו המוסר – זה הבל ורעות רוח; כי הרי קרא מלא הוא מהמלך החכם: אולת קשורה בלב נער שבט מוסר ירחיקנה ממנו... (משלי כ"ב ט"ז). ואתה רע לך כי מוסר זה צריך להיות בישוב הדעת, כי על הרוב במתק לשון יכול האב להטיל מורא על בנו, בפרט אם הם בעלי מזג טוב. ובוה שיתראה לפניו כאלו הוא ברונו עליו יספיק לבן מהכותו חלילה מכת מות בחרון אף וכעס... ויזהר מלקלל את בנו...

גם יש מנהג רע ומר כשמוליכים התינוק לבית הספר מלווין אותו ומתריין במלמד בפני התינוק שלא יכה אותו, וכשהתינוק שומע שאין רשות לרבו להכותו אז אינו משגיח בלמודו ומוסיף זדון על זדונו. ומנהג הראשונים לא כן היה, אלא כשהתינוק היה בא לבכות לפני אביו ואמו שהמלמד הכה אותו היו נותנין מתנה לתינוק כדי שהוא בעצמו יוליך אותה למלמד, ויאמרו לו מצד עצמם: יישר כח! וכן יקבל מתנה הוגנת כל פעם שהנער יתרעם על המכות. ולא עם המלמד בלבד היו נוהגין כך, אלא אפילו עם איש זר שהיה מוכיח ברחוב לאיזה נער על שהיה צוחק או מכה לנער אחר כשהדבר היה מגיע לאביו היה מחזיק לו טובה ומורה אותו שכך יתמיד לעשות. ובימים הרעים האלה אם המלמד הוא המוכיח ומכה לנער – יקרא האב למלמד מתוך ביתו ויכה אותו ויקח ממנו את בנו, ואם איש זר הוא מכל שכן שיריב עמו ויאמר לו: מי שמך שר ושופט על בני...

המלמד חייב להדריך את תלמידיו לא לבד בדרכי הקמור, כי לא המדרש עיקר אלא המעשה... לכן ישמעו המלמדים וייראו, כי חטאת התלמידים תלויה בצוארם, כי האב עושה את שלו ומשלים שכר הפסדו... ויחקור המלמד אם התינוק או הנער נוהג בכבוד אב ואם ושומע בקולם, ואם נוהג בנטיילת ידים ובברכת המוציא וברכת המזון... וירחיקו מהבחורים הרעים שהם כליון לקטנים, שמחנכים אותם לכל דבר רע, שינבנו מאביהם ויהיו זוללים וסובאים, ומשם באים לידי עברות קלות וחמורות ויוצאין לתרבות רעה... לכן אב ואם מצד אחד והמלמד מצד שני ירגילו את בניהם במורא ויראת ה'.

נג. לקוטים מספר, משנת חכמים לר' משה חאגיז. חבן הספר
היא תוכחת מוסר נוסדה על מ"ח דברים שהתורה נקנית בהם
ועל מעלות התורה (נדפס ראשונה בוואנדסבק תצ"ט).

א. מצאתי בין כתבי אדוני אביו בעל עץ החיים² ותהלת חכמה³ ז"ל
שכתב: העצה הנכונה כל מי שחנן אותו ה' ית' בן ורצה להיות זוכה בו כמו
שנתחייב לנדלו בתורת ה' וביראתו, אחר שיהיה כבר שית כבר שבע ולמד תורה
נביאים וכתובים, יכניס אותו בלמוד קבע בנמרא עד שיהיה בן עשרים שנה, ויתמלא
כריסו מבקיות ופולפול, כמו שנוהגין בפולין ואשכנז ורוב טורקיא
ואיסליא, והנהגתי מנהג זה גם בעיר הקודש ירושלם תוב"ב, כי כך היו נוהגין
בגליל העליון, צפת עה"ק תוב"ב, בזמן המפורסם מהר"ר יוסף קארו
ז"ל, אשר מלא את אותו נליל פה לפה חכמה ודעת, ויראת ה', כי כל דורו היה דור
דעה. זהו למי שהננו ה' ית' ונתן לו ולבנו הכנה שיהיה דוקא בעל תורה, אבל
בכללות הלומדים בת"ת היותר טוב שיעצתי לאבות הבנים ולמלמדים הוא, שעד
שהיו בני מצוה יתעסקו עמהם בתנ"ך עם פרש"י ז"ל מדרשות והגדות ופסקי דינים
מההלכות הנצרכות לצורך הנהגת היהדות בעבודה וביראה, ושנים-שלשה ימים בשבוע
ללמוד עמהם קצת משנה עם פירוש רבנו עובדיה ז"ל, ומעט נמרא עם פירש"י
ז"ל. וזה יועיל ממה נפשך, אם כשהיה הנער בר מצוה יסכים הוא ואביו שיתמיד
בעסק התורה כבר יש לו התחלות טובות, כי למוד התנ"ך עם פרש"י ז"ל⁴ בפ"י
הנמרא, וגם למוד המשניות עם הפרוש הנזכר הוא מפתח גדול להכנס בו ללמוד
ההלכה, ואם אחר כך יצא להסתחר או לאומנות על כל פנים יהיה בקי בתנ"ך
ובמדרשים ובסדר הנהגת הדינים ולא יהיה עם הארץ כל עקר, שהרי אם בימי ילדותו
יתעסק דוקא בנמרא ויניח כל הלמוד הנזכר, או כשיוצא לסתורה או לאומנות ודאי
ישכח מה שלמד מן הנמרא, גם אותו מעט שלמד בתנ"ך, ונמצא קרח מכאן ומכאן.
את כל זה נסיתי בחכמה ודברי טעם הם.

ב. כתב עוד: צריך לחנך הנער שיהיה למוך בטהרה ולהפרישו מתענוגים.
ועל טוב יזכר שם הרבנית המיוחסת אמי מורתי שרה תנצב"ה, שהניחתי אבא מרי
המפורסם, בעל "מבקש ה'", מוהר"ר שמואל בכמהרר יעקב זצק"ל, כבן י"ג
שנים, ובן הייתי לאבי רך ויחיד, ועם היות כי אבא מרי ז"ל הניח ברכה אחריו,
שהיתה אמי יכולה לפרנס אותי כבן מלכים — היא היתה מאכלת אותי לחם צר,

1 ר' יעקב אבי ר' משה (נולד בשנת ש"פ ונפטר בשנת תל"ד) היה מגדולי הדור, והיה ראש
ישיבה בירושלים.

2 פרוש על ששה סדרי משנה, נדפס ראשונה בליוורנו תר"ב-תס"ו.

3 על כללי התלמוד, נדפס ראשונה עם ס' כריתות לר"ש מקינון בוירוגה ת"ז.

4 נראה שצ"ל: יקל עליו בפ"י הנמרא.

5 כולל דרושים על התורה, שלשה דרושים לכל פרשה, ויניציה שני"ז.

כדי שלא אתלמד בנרגנות כשאר תינוקות, והיא שעמדה לי, כי אע"פ שבאתי בימים לא הצר לי רוב ורוע המאכלים — וזהו עקר גדולי.

ג. כתב עוד: „גם צריך להזהר במעוט החברים, ואדוני אבי ז"ל יותר היה רוצה שאלמד עמו שעה אחת בבית... ממה שאלך למקום ערבוביא מחברים מרובים. ואם אי אפשר בלי חברים — יהיו מובחרים ומלומדים בדרכים הטובות, ולתת עליהם עול כבד, כמו שאמרו רז"ל: כבר שית כבר שבע ספי ליה כתורא¹, כי בזה לא ישאר להם פנאי לבלות הזמן בדברים בטלים. וצריך לקבוע עתים ללמוד חכמה ימוסר ויראת ה'. ודבר זה וכיוצא בו תלוי במלמד שיהא ירא שמים ולא יעשה מלאכת ה' רמיה.

ד. על טוב יזכרו ויפקדו בדבר ישועה ורחמים אחינו בני ישראל אנשי פולין יע"א, שעם היות שהוא ארץ לא יחסר כל בה והיא מלאה חכמים וסופרים — בם נמצא ובה היה מימי קדם שיוצאין משם ומכתתין רגליהם כמה תלמידי חכמים וכמה בחורים למדינות אחרות, שעם היות שחזותם כימים ההם ובזמן הזה נראה שעושין כך מחמת הדחק של הפרנסה עם כל זה המנהג ודאי הותקן ביניהם על האופן האמור, רק שעבשו בענותיני הרכים נתקלקל בידם של אלו ואלו שבאשר יחנו כן יסעו. ומי יתן שכבוד התורה במקומו היה עומד בפולין בלחם צר ומים לחץ ולא היו מתבזים במדינות אחרות, בפרט ברור אחרון זה שכמעט רוב הבאים במעשי תעתועים שהם מביאים דברי שקרים וכתבים מזויפים² ואינן אלא לבלות ממונן של ישראל, ויש מהם שיוצאים לתרבות רעה ומצירים את הצבור, כמו שעניי המה הרוואות ולבי דו...³

ה. כשהיה התלמיד הגון ילמדנו באיזה שעות ביום דרכי הנמרא, כי הם כמו מפתחות להכנס בנקל לעיון הנמרא. וכבר כתב אדוני אבי ז"ל שכמה קולות נתנים לפעמים בשיבות בקשויות והיות מחסרון הכללים... ומכל דף ודף שהוא לומר שידע מה הוא הכלל היוצא מאותו דף, בין לפרוש רש"י ז"ל בין לפי התוספות ז"ל, כי זהו הדרך הטוב להחזיק כח הזכרון, ולא במהרה יהיה שוכח אותו דף שלמד אם תפס בידו הכלל היוצא ממנו.

ו. כל מי שכבר למד תחלה תורת אלהינו... צריך הוא שילמוד קצת ספרי חכמות, שהן הכרחיות להבנת כונת דברי רז"ל בהרבה מקומות בתלמוד, וכבר פרט את שמותם הרב המושלם מוהר"ר משה אלמושנינו ז"ל בספר הנהגת החיים³ בחלק ג' פ"ב מהספרים ההם הנצרכים לעסוק בהם בהגיונות, במספר

1 בבא בתרא כ"א א'

2 ע"י בס' כרם חמר לר' אנקאווא ח"ב (ליוורנו תרכ"ט) סי' קל"ז. אף למרוקו היו רבים באים כשדריים לפדיון שבויים או לשיבות שונות עם תעודות מזויפות.

3 ע"י לעיל עמ' י"א — י"ד.

והנדרסה, בטבעיות ובאלהות והסדר הנכון בהם, בתנאי קודם למעשה שימלא תחלה כריסו מסם חיים והוא למוד תורתנו.

ו. אדוני אבי ז"ל היה משתדל בכל עז של תורה עם התלמידים שהיו לו¹ בבית המדרש, ומפריז להם מעות כדי שישנו את כל הש"ס² בעל פה. ויש מהם שעלתה בידם, ויש מהם שזכו במקצת, ויש מהם בשני סדרים. גם היה מתאמץ עם קצת מהם לעשות באופן זה בהלכות הש"ס כמו שהובאו בתלמוד ערוך. ובקצת מהם בפסקי השלחן ערוך ובקצת מהם בהלכות הרמב"ם ז"ל. ומרי הרב המפורסם מר זקני³ ז"ל היה אומר, שבכל סדר למודו של אדוני אבי ז"ל עשה והצלית, ובאו בידו כמה וכמה מהם⁴ שכמעט כל התלמוד היה שגור בפיהם בקורא את שמע, וכמה וכמה בפסקי דינין הנזכרים היו בקיאים בהם ובאותיותיהם, דבר אשר לא יאומן כי יסופר אם לא שהוא היה רואה בעיניו הסדר וההנהגה וההבחנה שהיו לו בתלמידים כדי להכיר ולהבחין כח כלי הזכירה של כל אחד עד היכן היתה מנעת ולהיכן היתה נוטה, שהיה בהם מי שראוי למשנה ולא לנמרא, לנמרא ולא לפסקי דינין. ולכל אחד היה ממנה אותו על אותו פרט שבבכת דמיונו והבשרת שכלו היה נוטה אותו תלמיד... וכאשר היה מדמה כן היה עולה לו.

נח. מתוך ספר המסעות של הקראי משה ירושלמי בכיר אליהו הלוי. נדפס ראשונה ע"י רח"י גורלאנד בשנת תרכ"ז בספרו „גנוי ישראל בסט' פטרבורג" (עמ' 31-43) ושנית ע"י ר"ד איזנשטיין בספרו „איצר מסעות" (נויארק תרפ"ז) עמ' 206-212. המסע היה בשנות ת"ד-תט"ו.

... וראינו-בחרון-אשה אחת מלמדת תינוקות⁵, כי אנחנו ישבנו בעליה והאשה ההיא היתה מלמדת בתהתית העליה... (שם עמ' 210)

נח. מתוך ס' מדרש תלפיות לר' אליהו הכהן בעל הספר „שבט מוסרי". המחבר היה דיין באומיר וחבר יותר משלשים ספרים. נפטר בשנת תפ"ט.

... היוצא לנו מכל זה שיעסוק אדם בכל חכמה, מקרא, משנה, הלכות, תלמוד, קבלה, מעשה בראשית ומעשה מרכבה וכל דבר של תורה, ואע"פ שלא יבין ויהיה

1 ר' יעקב חגיז היה ראש הישיבה המפוארה שיסדו הנדיבים האחים ריגה בירושלים. ע"י עליה א. ריבלין במחברתו: לקוסים מפרוש על התורה לרמ"מ מלכי, עמ' 15.
2 ששה סדרי משנה.
3 הוא ר' משה גאלאנטי בעל אלף המגן, ונפטר בשנת תמ"ט.
4 מהתלמידים של ר' יעקב חגיז, ור' יעקב מת על פני חותנו.
5 משמע שהיה זה חרוש גדול בעיני הקראי, המציין זה בספרו כאחד הדברים הראויים לציון.

כמצות אנשים מלומדה, ועל ידי זה יציל נפשו מדינה של ניהנם, ואל יטה אוזן לקול מורים ממרים ומורים היועצים לאדם אל תפנה אל הספרים המדברים בנעלמות רק בעיון בלבד ובחילוקים, כי אין כונתם רק לכבודם לרמוז ולאמר הם ירדו בחדרי העיון... ולא יטה האדם למיעץ לו שלא יעסוק בחכמות הרמות כי אם בתלמוד בלבד או בדין בלבד וכיוצא בזה, כי הוא עיקר הכל, דע כי אין בפיהו נכונה. הלא תראה שכל שהוא מחזיק עצמו שהוא בקי בתלמוד הנה עצתו בפיו: אל תלמוד כי אם בתלמוד בלבד, ומי שהוא בקיא בדין יועץ אל תעסוק כי אם בדין בלבד, ואם הוא בקי בהגדה אומר לעסוק בהגדה בלבד, וכן הבקי בדקדוק... אשר על כן העצה היעוצה לעסוק בכל חכמות התורה גדולה וקטנה... ולמוד תלמוד, דין ודקדוק ומדרש וחכמת האמת... (ענף דין).

נו. מתוך הספר The present state of the Jews מאת L. Addison.

שנרפס בלונדון 1675. המחבר חי בשנות 1622—1703. הוא היה כומר בחיל הצבא האנגלי אשר בטנגיר והיתה לו האפשרות לעמוד על מנהגיהם ודרכי חייהם של יהודי מרוקו וטוניס, ולזה מוקדש בעקר חבורו הנזכר שזכה בחיי המחבר לשלש מהדורות. מובן מאליו שהשקפתו היא השקפת כומר נוצרי ועל פיה הוא דן על כל מה שראה, וכמה דברים בחיי היהודים לא הובנו לו כהוגן, ויש בספרו שבושים וסדוסים. מכל מקום יש ללמוד ממנו כמה פרטים מלאים ענין. על דרכי ההנך של יהודי אפריקה הוא דן בפרק מיוחד בעמ' 80—88.

אחרי שעסקנו כבר בענין הנשואים אצל היהודים עם כל השיך לזה, וסקרנו גם את מנהגי הלידה והמילה, לא יהיה הרבר בלתי טבעי אם נחקור כעת את דרכי החנוך של אותם הילדים, שעל ידיהם הם מקוים להקים להם שם בישראל. ובאמת ראויה מאד לתהלה ראגת היהודים בפרט הזה, כי אין עמים אחרים בעולם שיפקחו על ילדיהם שיהיו ספונים בדת כמו היהודים אשר בזמן הזה. ואין השקידה שלהם בזה ראויה יותר לתהלה מאשר שטת החנוך הנהוגה אצלם. אך מתחילים הילדים לרבר מלמדים אותם פסוקים מכתביהקודש המתאימים לאמונתם, והעלולים לזרוע בהם זרע יראת שמים ומדות טובות. לתכלית זו הם מסתמשים בעצת שלמה המלך: הנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנו.

ויען שיהודי ברבריה מדברים על הרוב בשפת המורסקו¹, שפת ארץ מולדתם, ובספרדית המכשירה אותם למסחר הרי בכדי שלא ישכחו לגמרי את השפה העברית הם דואנים לכך, שיסודות החנוך יונחו באותה שפה. וכדי להקל על ילדיהם את

למוד השפה הם מלמדים אותם בעברית את שמות כלי הבית, מונחי מסחר ומשא ומתן וכו'. ובדרך זו הם מוסרים לילדיהם שורה של מלים עבריות, וכל זה בטרם שיגשו לשמוש הלשון ולמבנה המלים. זוהי הסבה שבדברם מוריסקו וספרדית הם מערבים בדבורם מלים עבריות, עד שלא קל להבין אותם. אולם המטרה העקרית של למוד הילדים בעודם רכים היא, להטביע את הדת במוחו הרך של הילד, ומכיון שהשבת נועדה לשם חגיגה רצינית ולשם חנוך במצוות הדת, ונועדה להיות אחד האתגרות שבהם נכבדים היהודים מיתר העמים, שוקדים היהודים מאד לנטוע בלב ילדיהם יחס של כבוד מיוחד להשבת. ולמטרה זו הם משתמשים בשעות הבקר והערב של מלכת החגים (כמו שקוראים לה החכמים) לחנך את ילדיהם במנהגי קבלת פני הוריהם ואנשים אחרים בברכה. באותן דרישות השלום אין הם מרשים לילדיהם להזכיר שם שמים עד שהם מגיעים לגיל של שבע, כדי שישמרו בלבם יחס של כבוד יותר גדול לאותו השם הקדוש והמכובד. ולכן הברכות הראשונות של הילדים הן פשוטות: 'אני מברך אותה בשבת שלום'; 'יהי לך יום טוב' וכו'.

כשילדיהם מגיעים לגיל של הכשרה לשיחה ולמשחקים אין הם מרשים להם להתרועע עם ילדי המוסלמים, ואוסרים עליהם בהחלט להמצא בחברתם, כדי להבטיח בלבם משחר ילדותם את רגש הבוז אל המוסלמים¹. ואת זה הם עושים מתוך התחשבות עם העובדה שיש דמיון רב בין מנהגיהם ומנהגי המוריסקו, באופן שהילד יכול לספוג אל תוכו תערובת משני סדרי המנהגים. ובנוגע למסגרת הדת של הנצרות מציירים אותם היהודים לילדיהם בצורה נוראה שכזו, העלולה יותר להפחיד אותם מלקרבם. חוץ מזה הם מלמדים את ילדיהם שהנצרות מקלקלת כל כך את המדות ושעליהם להמנע מכל התרועעות עם הנוצרים.

אחרי שלמדו היהודים את בניהם נמוסי שאילת שלום והשרישו בהם יראת הכבוד מפני שם ה' ונטיות של שנאה לכל הדתות, חוץ מדתם הם, אז מתאמצים הם ללמדם התחלת הקריאה בספר. השעורים הראשונים הם על דברי השם והצורה של האותיות העבריות, וכך היא ששתם: על אבן או לוח חלק הם חורטים שתי אותיות או יותר מן הא"ב, ומאלפים לילד את שמן וצורתן. וכשהילד יודע לבטא את האותיות האלה הם מלמדים אותו אותיות אחרות, לפי כשרונו וחריצותו של התלמיד, עד שיעבור את כל הא"ב. בהגמר עבודה זו מלמדים הם את בניהם לחבר את האותיות להברות קצרות וקלות, ובהשיגם את היכולת לקרא קצת הם מתחילים לקרא בספר תורת משה עד שהם עוברים כל חמשה חומשי תורה. בלמדם את בניהם לכתוב הם משתמשים, כמו הספרדים ב'דונמה'. זהו גליון מצויר באותיות גדולות. והילדים מחקים אותן על נייר דק המושם עליהן.

ואחרי שהניחו התורים את ראשי היסודות האלה של החנוך בלב בניהם הם

1 זהו כמובן פירושו של המחבר הנוצרי לעובדא זו.

שולחים אותם לבית הספר. ובכל בקר 1 בטרם ילכו לשם חובת האם היא לתת להם לאכל דבר מה המכוסה בסוכר או בדבש, המשמש להם לארוחת הבקר וגם לשם הוראה, כי בעת שהיא נותנת להם את הדבר המתוק היא אומרת: כשם שזה מתוק לחכך, כך תהיה התורה מתוקה לנפשך. והיא נותנת לו הוראות איך להתנהג בבית הספר, למשל, שלא יוציא מפיו דבורים נסים, רק דברי תורה, כי ה' אוהב שפתים טהורות, שיחה זכה ומועילה, ושכל מעשה צריך להעשות בהתאם לדבר ה'. וגם מזהירה אותו שלא יבלה זמנו בדברים בטלים המפריעים לו או לחבריו. ועוד הוראות כאלה שראגת האם ואהבתה יכולות להעלותן על הלב.

רְנוּחַ בִּינֵיהֶם הַפֶּתַנִּים: אין פירות באסיף במקום שאין נצנים באביב, ודבר זה הם משתדלים לנשם בחנוך בניהם. הם מקוים שבניהם יהיו יראי שמים ובעלי נפש בבגרותם אם בילדותם יזרעו על לבם זרע הדת והמדות הטובות, ובדרשותיהם יש למצא הרבה דברים מכוונים לאותה המטרה.

בניל של חמש שנים הולכים הילדים לבית-הספר, והם מבלים חמש שנים בלמוד תורת משה, ובהיותם בני עשר הם מתחילים (אם הם נמצאים מוכשרים לכך) ללמוד משנה ופרקים נבחרים מן התלמוד, המכיל גופי תורתם ודיניהם... וכשהגיע לשלש עשרה שנה הוא בן-מצוה... אין נער בעולם שיוכל בניל של שלש עשרה לתת דין וחשבון מדויק על דיני דתו כמו הנער היהודי...

... היהודים בימינו, כמו שכניהם המזרחיים, אין להם כלל מקומות לחנוך חילוני, ולכן אם אחד מהם רוצה ללמוד פסיקה וכיוצא בה הוא בא בסתר פנים אל האוניברסיטאות שבאירופה וביחוד לאותן שבפורטוגל וספרד.

נשוב לעניננו. כשם שהאבות היהודיים שוקדים על החנוך הדתי של בניהם כך האמהות הן אומנות מסורות בטפול הגופני של ילדיהן. בענין זה אין הן הולכות אחרי מאויי-לבן, כי אם מתנהגות על פי דברי החכמים, שהורו כי האומנת (שהיא תמיד האם, חוץ מבמקרים הברחיים יוצאים מן הכלל) צריכה לאכול בשר בקר כזה הנותן מזון טוב, כדי שהילד יגדל מהר ויבא לתפלה בצבור ויקבל את רשמי דתם. האם התרוצה בדבר זה אומרים עליה שהיא הולכת בדרכי ה' הפותח את ידו ומשביע לכל חי רצון... כדי לנטוע בלב האשה יחס של בוז לגדל ילדים בחיק מינקת זרה מספרים להם חכמיהם ספורים מוזרים בדבר הגברים שבמות נשיהם צמחו להם שדים באורח פלא כדי להניק ילדיהם³. במשך זמן דיניקה אסור לנשים לנלות שדיהן, וכן אין להן לצום, ועליהן להגן על יונקיהן הרכים מפני אור השמש או הירח...⁴.

1 באשכנז נהגו כך רק בשעה שהילד הולך לבית-הספר בפעם הראשונה. עי' כרך א' עמ' ב' ד'.

2 עי' כתובות ס"א: הרי שנחנו לה בן להניק לא תאכל עמו דברים הרעים לחלב. גם אמרו שהקשוואין קשים לעוברות ומיניקות (ספרא בהעלותך), והזהירו את המינקת שלא תאכל דברים טמאים.

ועי' חלק א' עמ' נ"ד-נ"ה.

3 שבת נ"ג ב'.

4 עי' ח"א עמ' נ"ה.

היהודים רנילים לחנור את ילדיהם מן הזמן שנופם סובל זה¹, וכשהם מניעים לבגרות לא ילך אף אחד מהם בלתי חנור לבית הכנסת... מכאן הפתנס: אין חנורה—אין ברכה.

נז. מתוך ספר. בנאות דשא' להחכם השלם ר' שלמה אדהאן מתושבי ק"ק תאפיללת אשר במארוקו. על תולדות המחבר ע"י בספר. נר המערב' לר' י. מ. טולידאנו עמ' 162. הספר נדפס ראשונה באמשטרדם תצ"ה, ולפני מונחת הוצאה שניה, שיצאה ברוסיא, בלי רשימת מקום הדפוס, שנת תקע"ט.

א... ועסק התורה, בני, יהיה בתחלה בתורה שבכתב עד שתדע פסוקיה וטעמיה ודקדוקיה. אחר כך תלמוד תורה שבע"פ. אחר כך תלמוד רש"י וז"ל של כ"ד ספרים. אחר כך תתחיל ללמוד שלחן ערוך. אחר כך תלמוד הנמרא, כמו שעושים ק"ק הספרדים שבאמשטרדם יע"ה, שמקטנים ועד גדולים יודעים כ"ד ספרים בחיתוך אותיות ומלא פום ורפה ודנש וטעמי ודקדוקי האותיות, כי ממש הם עמודי התורה... אחר כך, בני, תלמוד במדרשים ואגדות ורמזים (פרק כ').

ב. והעקר הוא שיחזור על למודו... ושמעתי מפי החכם הזקן המופלג בדורו הישיש העניו מו"ה אדוני זקני ז"ל שהיה בק"ק בגרים יע"ה חכם אחד בדורו של זקני ז"ל ושמו במהור"ר סמחון ז"ל שהיה לומד עם התלמידים, וכל מה שהיה לומד עמדם היה קורא אותו מאה ואחד פעמים. וכל כך למה, כדי שתהיה תורתם שנורה בפיהם. אשריו ואשרי חלקו (פרק כ"א).

נח. מתקנות חכמי המערב' האפריקאני (מרוקו טונים אלג'יר) שנדפסו בס' כרם חמר' לר' אברהם אנקאווא, ח"ב סי' קמ"ו (ליוורנו תרכ"ט).

בבית ישראל ראיתי שערוריה, שמפני דוחק השעה בני אדם מוציאים את בניהם מבית הספר כבר שית כבר שבע ומשכירים אותם לאומן ללמדם מלאכת תאקש"אלת² ושאר מלאכות ועדיין אינם יודעים לקרות קריאת שמע ולהתפלל... לכן על זה פקחנו עינינו ונזרה נזרנו... שאין לשום אחד מהאלקראשל"יין ולא משאר בעלי אומנויות לקחת ילדים ונערים... לעשות מלאכתן לא בשכר ולא בחנם... עד שיתחנכו במצוות ציצית ותפילין³. נאום החתומים בשליש ראשון לאייר בשנת...

1 ע"י שם עמ' נ"ה, ובכן הקפידו על כך היהודים בכל מקומות מושבותיהם.

2 מלאכה זו לא נתברר לי מה סיבה ושאלתי ליודעים ואין פותר לי.

3 וע"י בכרך ב' עמ' קמ"ט, ק"ג, קצ"ח, תקנות דומות לזו שלנו, אלא שבאיטליה קבעו גיל יותר גבוה, של י"ד או ט"ז שנים.

עקרי"א עלי"ך לפרט האלף הששי (=ה"א תפ"א) פה מתא מכנאסא (Meqlunez) וזחתום החכם השלם כמוהר"ר יעקב אבן צור.

נמ. נוסח הסכמה מס' זכרון עדות 1 כתב"יד של ק"ק טראבלס הי"י על ענין הנאבילה 2 שקורין כאבא, שנותנין הסותרים שלשה לאלף על כל סחורות שיביאו לקופה של צדקה". נדפסה בסוף חלק ב' של ס' מעשה רקת, חרושים על הרמב"ם, לר' מסעוד חי רקת, ליורדנו תרכ"ב.

לער בבני ישראל היות אמת וצדק שיש הסכמת הרבנים הקדושים אשר בארץ המה פה העירה טראבלס 3 המערב משנים קדמוניות, על ענין ההוצאות והצרכים לתינוקות של בית רבן ולמלמדיהן, ולעשרה בשלנים העוסקים כל היום בתורה, שקבלו עליהם ועל זרעם יחיד סנולה אשר היו בימים ההם, תנצב"ה 4, שכל איש אשר בשם ישראל יכונה שיביא לו סחורות בין מערי אדום 5 בין מערי מערב 6, הכל כאשר לכל, לבד מכפרים של מצראקא ווליתין וואוי"א, כאשר תניע הסחורה ילדו בשלום מחויב ליתן לקופה של צדקה הלזו לצורך הנו' שלשה על כל אלף. וזה חשבון יהיה על הפאתורה 7, בין מי שיכוא לו לשמו בין על ידי זולתו, יהודי או ערל או גוי 8, או מי שיתן מממונו לני בשותפות או יקבל מהנוי להרויח יתן על חלקו דווקא, וכל זה במביא סחורות ולא בשולח למקום אחר.

ולבן אנחנו החו"ל 9 שהיינו במעמד זה אנחנו גוזרין בגזרת עירין ובמימר יקדושין, שכל איש אשר בשם ישראל יכונה אשר יעבור על כל האמור ולא יתן הרי הוא בחרם חמור בגזרת נח"ש 10, ארור הוא ביום, ארור הוא כלילה, ושומע לנו ישכון בטח ושאנן, והיה עלהו רענן, ובצל שדי יתלונן.

זהו תורף דברי ההסכמה אשר היא בזכרון עדות הישן, שזמנה י"ד אב יה"ל 11 שנת תק"כ לפ"ק".

אחרי זה רשומים שמות החותמים על התקנה. עוד חזרה ונתיסרה בשנת י"ק ח"ת מתנות לפ"ק" (=תקל"ח) וחוקו אותה שלישיית בשנת תר"ד (בצחצחו"ת לפ"ק).

1 פנקס הקהל.

2 מס, וכך קוראים הספרדים גם למכס הבשר ולמסים אחרים שהוטלו מטעם הקהל.

3 טריפוליס אשר ב-מערב האפריקני, להבדיל בינה ובין טריפוליס שבסוריא.

4 = תהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

5 מארצות הנוצרים.

6 הן ארצות טוגיס מרוקו ואלג'יר.

7 פקסורה, החשבון הבא מן המוכר על שם הלוקח.

8 ערל - נוצרי, או גוי מן המושלמי.

9 = החותמים למטה.

10 גדי, חרם, שמתא.

11 = יהפך לששון.

ס. מתוך שו"ת. נר מערב"י לר' יעקב בן מלכא מחכמי מרוקו. המחבר היה רב בטיטואן בשנות תק"ל-תק"ץ בערך. הספר נדפס בירושלם תר"ץ מכת"י ויש בו תשובות גם לחכמים אחרים. בני אותו זמן. כפי ק"ו באה שאלה מגיברלטר בענין ביהכ"נ הגדול שרצה השלטון לקחתו ולעשותו אוצר תבואה ומזון¹. בדרך שעשו גם לבתי היראה של הנוצרים. ואולם היהודים השתדלו בכל כחם ושכרו אוצרות אחרים ומסרום למושל תמורת ביהכ"נ. והנה נשאלה שאלה אם המתפללים ביתר בתי הכנסת חייבים ג"כ להשתתף בדמי השכירות או רק מתפללי ביהכ"נ הגדול חייבים בעול. דעת המשיב נוטה לחייב את כל בני הקהלה שישתתפו בזה, והוא מנמק את דעתו בזה שבהצלת ביהכ"נ הגדול יש תועלת לכל בני הקהלה, ובין יתר התועלות שביהכ"נ הגדול מביא לכלם הוא מראה על חנוך הילדים:

וגם לענין תשב"ר אשר שם בבה"ך הגדולה, שם יתנו צדקות ה', והיא הכנה גדולה למלמדים, גם לבני עניים שעל הרוב לומדים בחנם, ואם יהיו המלמדים לומדים במקומותם למושבותם יהיה נמשך טורח גדול למלמדים ובטול התלמידים, וטורח המלמדים שבקושי מוצאים מקום לדור בו, שהשכנים בורחים מהם מחמת המיות ובלבול קול התלמידים, אם מפני ההפסד והקלקול הנמשך מהם, וכל מדור שנשכר בשקל נשכר בסלע ללמד התינוקות מחמת הדברים הנז', ועל הרוב אינם יכולים לדור שנה תמימה במדור אחד, וכמה מלמדים נתבטלו ממלאכת שמים מהעדר המדור. ובטול התלמידים שהרי כשהם לומדים בבית מוצאת אשת הרב המלמד את התלמידים לפניה והיא משמשת² וגם השכנים משתמשים בהם, והרב רואה ומעמעם מפני הכבוד, וגם כדי שלא ירחקו השכנים, ומה גם בני העניים שלומדים בחנם והם מעותדים לשרת ולשמש בין לאשת הרב המלמד ובין לשכנים, וכבר ידוע כמה הפלינו רז"ל בביטול ת"ת של תינוקות של בית רבין³.

סא. מתוך ספר שו"ת. דברי אמת לר' יצחק בכ"ר דוד (קושטא תק"ך; הלברשטאדט (תר"ך ז'). בסוף הספר באו ט"ו דרושים וביניהם דרושים אחרים, "להלכשה" ז. א. להלבשת ילדי הת"ת שהמחבר דרש מדי שנה בשנה בפרשת זכור. המחבר היה מרבני קושטא החשובים בשנות ת"ק-תק"י. אני השתמשתי בדברי הלברשטאדט.

1 השאלה היא משנת הא' תק"מ (1780).

2 משתמשת בהם.

א. העולה מן המקובץ, שכל זמן שישראל עוסקין בדברי שירות ותשבחות זעסק התורה אין הירים ידי עשו. וברוך אשר לו נתכוננו עלילות להביא מצוה זו של הלכות ת"ת בשבת זכור, שהמצוה הלזו שיש קרוב לשש מאות תינוקות ואלף שהם עוסקים בתורה ובתפלה שלש אבעות ביום¹ מערב עד בוקר לפני ה' לא ימצא ידיו ורגליו של עמלק (דרוש ה' דף י' עמ' ד').

ב. ולזה אמרתי שלא בלבד מצוה אחת יש שאנו נטפלין בה בזה היום כי דבו מצותיה... הן צדקה ונמילות חסדים ותלמוד תורה בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן, תחת היותם על פני חוצות ומתערבין בנוים, על ידי מצות הלכותה וסיפוק למלמדים נמשכים לבית המדרש יותר מאלף תינוקות (דרוש ז' דף י"ג ע"א).

סב. מתוך הקדמת הספר "תועפות ראש", הכולל פירוש על רש"י

על התורה ועל הפירוש שחבר רא"ם (=ר' אליהו מזרחי) על

פירוש רש"י, מאת ר' מרדכי ברוך קאראבלייב. המחבר

היה מחכמי תונים והספר נדפס בליוורנו תקכ"א.

...עד אחר ימים ושנים שזכיתי שגדל בני יחידי יצחק נ"ע², וראיתי בו סימני אורה, דבוצין בוצין מקטפיה ידיע³, ומלמד אחר מלמד ללמדו הייתי קונה, ושכר כפול ומכופל ומתנות חוץ מהנוהג מהוני הייתי מונה, ועם כל זה לא מצאתי בהם דבר הנהנה, מפני רוב התלמידים שיש להם קטנים ונדולים אשר אין להם מונה, ואני מתוך המשא כבד שהיה עלי כנו"ל⁴ לא הייתי יכול להיות אליו פונה, עד שכליותי יסרוני... באמרם אלי: איך אתה יושב בזאת המבוכה רבה ותעזוב עולם הבא. וזה אתה ללמד לבנך, ויהיה עשרה לראשך, כי אין לאדם יתרון בכל עמלו שיעמול, כי אם לעסוק ללמד תורה לבניו...

סג. מתוך ספר "מחנה יהודה" לר' יהודה קצין, מרבני ארם

צובה (ליוורנו תקס"ג). הספר כולו מוקדש לשאלת הפרנקוס

(יהודי אירופה) היושבים בארם צובה, היא אליפא, מבלי שקבלו

עליהם את התקנות של הקהלה, וגם לא הצטרפו עליהם בענין

המסים וביתר הענינים. המחבר מדבר בשבת הפרנקוס ואומר:

כי הם גומלי חסדים טובים בני גומלי חסדים טובים לעם בני ישראל הדרים באר"ץ (=בארם צובה) והם גוברים נאמנים על מצות ג' ובקור חולים ות"ת כנגד כולם... מזכים את הרבים בנופם ובממונם ובפרט ת"ת שגדול כנגד הכל, שהם גוברים ומפקחין על תינוקות של בית רבן שהעולם מתקיים בהבל פיהם ומפורים ממון

1 עי' פאה פ"ד מ"ה.

2 = נשמתו עדן.

3 ברכות מ"ח א'.

4 = כנוכר לעיל, כי היה המחבר נהנה מיגיע כפו ושמש ברבנות ודיינות.

הרבה עליהם ועל המלמדים, ומכלכלים אותם לחם ומים למען ישמעון ולמען ילמדו ומלמדים אותם ס' מקרא, משנה, תלמוד. ומלבד זה המה מחזיקים ביד כל הת"ח: הנמצאים פה אר"ץ יע"א הקטנים עם הנדולים וקבשו להם ישיבה בארעא וכל היום הם עוסקין בנופי הלכות... (דף ל"ח ע"א, ונשנו הדברים גם בח"ב דף ל"ח ע"ב, והדברים נכתבו בשנת תק"א).

סד. מספר הישיבות וסדר הלמוד ושמות הרבנים ומספר ימי חייהם.

שהיו בעיה"ק ירושלים ת"ו מזה זמן קרוב למאה שנים.

מ"מ 1. מצאתי כתוב בכת"י בס' מ"מ ח"מ 2 שבידי בדף הראשון

מהחלק... וזה מה שמצאתי כתוב אות באות תיבה בתיבה" (ספר

המעלות לשלמה מר' שלמה חזן, נא אמן³, תרנ"ד, דף ק"ב

ע"ב. וחזר ונדפס ע"י ר"א רבלין בס' תולדות חכמי ירושלים

לרא"ל פרומקין ח"ג עמ' 42-47.

הישיבות אשר יש היום בעיה"ק ירושלים ת"ו היום כ"ד למבי"א.

התק"ח לב"ע:

א. ישיבת הר' יעקב פירירה נ"ע מאולנדה⁵ מאלף ומאתים גרוש.

חכמים: א', ח"ר מיוחס בכר שמואל⁷ בן נ"ג שנה. ב', ח"ר יעקב אשכנזי

בן ס'. ג', ח"ר יצחק אזולאי⁸ בן חמשים שנה והם ב"ד⁹. ד', ח"ר אברהם

מיוחס¹⁰, חסיד וחכם בן מ'. ה', ח"ר אברהם אלמושיני¹¹, חסיד וחכם בן

חמשים. ו', ח"ר פנחס מזרחי בן מ"ב והוא חזן. ז', ח"ר שלמה מזרחי חכם.

גדול וחזן. ח', ח"ר דוד אריה בן חמשים. ט', ח"ר שמואל מיוחס בן שלשים.

סני נהור. י', ח"ר משה וואקיל בן ס'. בחורים ל'. מלמדים ג'. סדר הלמוד:

חצי היום לומדים כלם הלכה לבדם. אחר חצי היום נקבצים כולם ולומדים אותה.

הלכה. ופרק אחד משנה עם פרוש רע"מ¹¹ ותוס' יו"ט.

ב. ישיבת נוה שלום מהגביר ח"ר יצחק די מאיו וחבריו אשר בעיר-

1 = מעלה ומטה. בטוי רגיל בפי יהודי המזרח במובן "בערך", "בקירוב".

2 = שו"ת משאת משה על חושן משפט, הוא ח"ג, לר' ישראל משה ברודיס.

3 = אלכסנדריא.

4 = למספר בני ישראל, היינו לעומר.

5 = הולגר.

6 = חכם רבי.

7 הוא בעל ס' פרי האדמה, חדושים על הרמב"ם, שאלוניקי תקי"ב-תקכ"ד. ועי' תולדות חכמי

ירושלים ח"ג עמ' 85-90.

8 אביו של הגאון ר' חיים יוסף דוד אזולאי.

9 = בית דין.

10 עי' עליו תולדות חכמי ירושלים ג' עמ' 90-91.

11 = ר' עובדיה מברסגורה.

קושטא יע"א. ראש חיר משה בולאנ. ב', חיר נסים ברכה. ג', חיר יו"ט אלנאזיז והם ביד 3. ד', חיר אליהו פרחי חסיד וחכם. ה', חיר יעקב בורלא 4. ו', חיר אפרים נבון 5. ז', חיר עמרם דיוואן 6. ח', חיר דוד פראנז. ט', חיר אברהם שושאן. י', חיר דוד אשכנזי. תלמידים י'. מלמדים ב'. הכנסה שבע מאות גרוש. סדר הלמוד: בבוקר הלכה ואחר חצי היום ה' דפים ראשית חכמה וכ"ז 7.

ג. ישיבת יפאר ענוים מהנבירים אשר בעיר ליוורנו יוסף ורפאל ואברהם פראנקו. הכנסה שש מאות גרוש. ראש חיר אברהם י' אשר 8. ב', חיר יונה נבון 9. ג', חיר יוסף חזן 10. ד', חיר יוסף מולכו. ה', חיר אליהו צבי. ו', חיר יעקב כהן קדוש אלהים. ז', חיר יהודה י' ויניס פני. ח', חיר יהודה נאזאל. ט', חיר בכור אזולאי שלם בכל מדות טובות. סדר הלמוד: בבוקר הלכה ואחר חצי היום משניות פרקים ג' עם פירוש רע"מ ותו"ט. תלמידים י'. מלמד א'.

ד. ישיבת חסד לאברהם ובנין שלמה. הכנסה אלף גרוש. ראש חיר צמח. ב', חיר נסים שלום. ג', חיר אליהו ישראל. ד', חיר שבת י' אנגיל. ה', חיר יהודה אחיו של חיר צמח הנז'. ו', חיר דוב אשכנזי ונקרא כן ע"ש שמתו בניו. ז', חיר שמואל אלחדיף. בחורים ו'. סדר הלמוד: בבוקר הלכה ג' שעות ואחר חצי היום טור ג' שעות.

ה. ישיבת דמשק אליעזר מהנביר אליעזר אשכנזי. הכנסה ת"ן גרוש. ראש חיר יהודה נבון. ב', חיר יקיר אשכנזי 11. ג', חיר רבינו אלפנדרו. ד', חיר שמריה סאראנז. ה', חיר אברהם חאיון 12. ו', חיר יהודה כולי 13, י' הרב מעם לועז. ז', חיר יצחק נבון. ח', חיר משה

- 1 בעל ס' גט מקושר על דיני גיטין, נדפס בקושטא.
- 2 הוא הגאון המפורסם בעל שמחת יו"ט והלכות יו"ט.
- 3 לפי מנהג הספרדים בירושלם וצפת היו להם ארבעה בתי דינים שהיו מתחלפים בכל שלשה חדשים, או בכל שנה, ועי' בספרי "בתי הדין וסדריהם" עמ' 136 הערה 4. ובס' תקנות ירושלם, במנהגים שבסוף הס' סי' ס"ג.
- 4 מחבר ס' מקור ישראל על הל' גדה ומקואות.
- 5 הגאון בעל "מחנה אפרים", קושטא תצ"ח.
- 6 על ס' ראשון לציון לר"ח י' עטר בא בין המסכימים: יאודה בכמה"ר עמרם דיוואן זלה"ה.
- 7 = ובית יוסף
- 8 כנראה, ממשפחתו של ר"א י' אשר מחבר פ"י אור השכל על מדרש רבה.
- 9 מורו של הרחיד"א, היה רב בירושלם וחבר ספר נחפה בכסף, שו"ת על ד' טורים, קושטא תק"ח, ונפטר בשנת תק"ך בהיותו בן מ"ז.
- 10 בעל ס' עין יוסף, חי' על מס' בבא מציעא, ועין יהוסף, דרושים מרבני אומיר, שעלה לירושלם בסוף ימיו, ועי' הערת רבלין שם.
- 11 הוא בנו של ר' אברהם גרשון קוטובר הנזכר להלן.
- 12 מגיה ס' שלמי צבור לר' ישראל יעקב אלגאזי.
- 13 בנו של ר' יעקב כולי שעסק בסדר הדפסת ס' משנה למלך לר"י רוואנס. ר' יעקב חבר את

גאליקו, ט', חיר אברהם בעלול. תלמידים ח'. סדר הלמוד: בכל יום הלכה אחת שעה וחצי. ושאר היום לומדים כל אחד לבדו. ויום ד' לומדים מה שעיין כל השבוע כל אחד ואחד.

ו. ישיבת כנסת ישראל מה"ר חיים ק' עטרו בע' פרי"ת 2 מערי פראנקיה. הכנסה שש מאות גרוש. ראש חיר חיים מונדיכי. ב', חיר שם טוב נבאי. ג', חיר יעקב אצבען. ד', חיר יעקב פריינטי. ה', חיר צבי הלוי. ו', חיר עזריה לאורניס. ז', חיר אליהו דודי. ח', חיר שלמה ארגואיסי. ט', חיר מרדכי מערבי. יוד', חיר דוד חאסן. י"א, חיר בכור לוי. בחורים ד'. סדר הלמוד: הלכה.

ז. ישיבת הנביר מרדכי טאלוק ממערב. הכנסה ארבע מאות גרוש. ראש חיר יונה נבון³. ב', חיר שם טוב נבאי⁴. ג', חיר אברהם הלוי ברוכים. ד', חיר יהודה אשכנזי. ה', חיר אברהם חיים. ו', חיר אברהם באראכט. ז', חיר זרחיה אזולאי. בחורים ד'.

ח. ישיבת כמהר"ר אברהם מיוחס. הכנסה אלף גרוש. ראש חיר מאיר סורנאגה. ב', חיר יוסף ברבי. ג', חיר אברהם אשיאו. ד', חיר יצחק משאלוניקי. ה', חיר יעקב חזן. ו', חיר בנימין סאספורטה. ז', חיר יוסף טולידאנו. ח', חיר ישראל מאיזמיר. בחורים ה'. סדר הלמוד: הלכה ז' שעות בכל יום.

מדרש החסידים. ראש חיר שלום⁴ מערי יימן. ב', חיר חיים דילה רוזא. ג', חיר כליפה חסיד. ד', חיר אליעזר פרחי. ה', חיר שאול מולכו. ו', חיר אברהם גרשון. ז', הנביר ופקיד חיר יוסף סאמנון. ח', חיר שמואל אלחאדיף⁵. ט', חיר אברהם זאנווניטי. י', חיר שלמה פירנאנדיס. י"א, חיר יעקב מאנר ואחיו. י"ב, חיר יו"ט אלגאזי. י"ג, חיר אהרן הלוי. י"ד, חיר אביגדור בכר עזריאל. ט"ו, חיר מנחם בכר יוסף. כל הכתוב כאן הוא ע"פ חיר מנחם הנז' ומלבד הרבנים הנז' עוד

הס' הידוע "מעם לועז", מעין מדרש על התורה בלאדינו, כדי לזכות את הרבים, והס' זכה לכמה מהדורות, ועי' עליו בקונטרס "משכיות לבב" לרמ"ד גאון, ירושלים תרצ"ג.

1 הוא הגאון המפורסם בעל אור החיים על התורה שנפטר בהיותו בן מ"ז בשנת התק"ג בירושלם אבל ישיבתו התקיימה גם אחרי פטירתו. את ישיבת כנסת ישראל הוא מזכיר בהקדמתו לספרו פרי תואר (הוא פירות גינוסר, אמסטרדם תקצ"ב): "והבנים בני אלה תלמידי לומדי מדרש כנסת ישראל". ועי' בתולדותיו שנכתבו ע"י ד"ר יעקב נאכט בס' מקור חיים עמ' 10.

2 = בעל "פרי תאר" והם חידושים על שו"ע יוד-.

3 תזיון רגיל הוא אצל הספרדים, שכל חכם לומד בישיבות אחדות, היות ואין אחת יכולה להספיק כל צרכיו. ואף כאן אנו מוצאים חכמים שנרשמו כבר למעלה בישיבות אחרות.

4 הוא ר' שלום מורחי שרעבי, החסיד והמקובל.

5 נרשם לעיל גם בישיבת חסד לאברהם.

דבנים אתרים הי"ה ח"ר אברהם הכהן אישקיר, שלא עבר עליו חצות, ובכל ליל שבת ויו"ט הוא לומד בביהכ"נ כל הלילה. ח"ר חיים הכהן. ח"ר ברוך סאספורטא. ח"ר אהרן רוזאנים. ח"ר בנימין קמחי. ח"ר עזריה פאפולה. ח"ר שבת ולאנו. ח"ר יצחק שאנגי. ועוד ג' ישיבות בעלי בתים הלומדים מקרא, משנה ומוסר. ע"כ מה שמצאתי כתוב אות באות תיבה בתיבה.

סד. מתוך סי' פרי האדמה לר' רפאל מיוחס ב"ר שמואל איש ירושלים (שאלוניקי תקי"ב) ח"א ה' ת"ת דין י"ג. התשובה נותנת לנו אנכ גם ידיעות חשובות על היחס בין הרבנים והקראים בירושלים.

נשאלתי הלכה למעשה: אחד מבני מקרא שרוצה להכניס את בניו לתלמוד תורה שילמדו בניו תורה שבכתב עם ילדי העברים אי שרי ללמדם תורה שבכתב או אם יש צד איסור בדבר, בפרטות כי אם ימאן המלמד מללמדם ליכא חשש איבה כי במה נחשב הוא, וזולת המלמד כי איש עני ואביון הוא להנאת עצמו מכיון ושכמ"ה³.

ואחרי משא ומתן רב משיב המחבר: שהקראים, הדרים פה עיה"ק ירושלים ת"ו שמלת בניהם נעשה ע"י ישראל ומבקשים שיכנסו ת"ח לבתיהם אלא שאין נכנסים... שיכול ללמדם יחד עם ילדי העברים, ואדרבה יתקנאו בני ישראל הקדושים בבני הקראים וילמדו בשקידה, והמלמד העני ליחדי ולילול.

סו. הקטעים הבאים לקוחים מתוך הסי' "אורחות יושר" להרב ר' יצחק ב"ר אברהם מולכו, נדפס בשאלוניקי תקכ"ט. הספר הוא יקר המציאות. המחבר היה רב פעלים, מוכיח בשער שדבריו נשמעים בעיר. הספר כולל בתוכו הלכות תפלה, שבת וכו' וביהוד דברי מוסר והנהגות ישרות.

א. "הזהר הרבה מלהביא תינוקות קטני קטנים לביהכ"נ, ומאנה הנחם נפשי מה שראיתי בדורנו בהמוני העם, שנוטלים בחיקם את הילדים, והם כבן שנה או שנתים, ובאים לביהכ"נ, ושתים רעות עשו, שמלכד שהם אינם מתפללים בעבור הקטנים... מבלבלים דעת שאר אינשי ומקילים בכבוד המקום... וכונתם הוא להקל על אמותיהם שתהיינה פנויות..." (ר' קי"ד ע"ב)

ב. "ורבים מסוחר עירנו זו שאלוניקי יע"א אין אומרים זמירות... ואינם

1 רבים מהחכמים שלא העירוני עליהם נזכרים בס' תולדות חכמי ירושלים לרא"ל פרומקין-רבלין, יעו"ש.

2 הקהלה הקראית היתה קטנה ודלה מאד.

3 = ושכרו כפול מן השמים.

לומדים עם בניהם בכל לילה מה שקרא בנו ביום בבית רבו... (ד' קי"ח ע"א).
 ג. "אדם שאינו יודע אפילו קריאת שמע יקרא נוסח זה... ונוסח זה ילמד
 כל אדם לאשתו שתאמר אותו אצל המזוזה, שהנשים חייבות בתפלה, ונוסח זה
 יוצאות ידי חובתן, והמלמד לנשים ילמד להן נוסח זה, וזה יותר טוב מהלימוד
 שלומד אותן..." (ד' קי"ח ע"ב).

ד. טוב למלמד הנשים שילמוד להן קידוש והבדלה וברכות בלשון לעז:
 משילמוד להן דברי הנדה' (ד' קצ"ח ע"ב).

ה. "ראיתי כמה בוערים בעם שראין שאין בניהם מוצלחים בתורה ומניחים:
 אותם בבית הספר בהבטחות של הבל, שמא יוכל ללמוד, והם גדלים בנבלותם....
 'נשאים קרה מכאן ומכאן ומכלים ימיהם בחרפה וכושה...' (ד' קכ"ד ע"א).

ו. צריך אדם להזהר שלא יתן מעות לבניו ולבנותיו אפילו לצורך גדול, שאין
 לך דבר שיוציא את התינוקות לתרבות רעה אלא כשיש בידם מעות... ואפילו אם
 צריך לקנות איזו פרפרת ליתן לו ללפת בו את הפת אל תאמר לו: קח הפת עם
 הפרוטה ותקנה הפרפרת, אלא אתה קח את הפרפרת בידך ותן לו ולא תתן לו
 הפרוטה בידו. וכן אל תלבישהו בנדים חשובים אפילו לפי ערכו. כן יש למחות ביד
 האנשים שנותנים ביד בניהם ספר לשחק בו, שהוא עון פלילי...

ויהי הרבה שלא יניח אדם את בנו לצאת ולבוא יחידי בשמחות וניל... ואם
 השעה צריכה לכך שצריך ללכת לאיזה שמחות ילך אביו אחריו... (ד' קמ"ה ע"א)
 ז. ויהי בכבוד למוד התורה שיהיה הוא נקי, ובגדיו נקיים, וידיו נקיות
 והמקום נקי" (ד' קל"ה ע"א).

ח. "וראיתי מנהג ידוע בת"ח עניים שבתחילת למודם כשמתחילים לקנות
 ספרים לוקחים מפרשים או פוסקים והרמב"ם או הר"ף וקצת נמרות, ומצפה ואומר:
 כשהיו לי מעות אקנה שלחן ערוך וארבעה טורים וכנסיות², וכשרוצה לעיין איזה
 דין אין לו ספרהדיני... או ספרי מוסר. וראיתי כמה ת"ח שהיה להם בארבעים או
 בחמשים גרוש ספרים ולא היה להם מחזור טוב להתפלל ולא מנילה כשרה... ופעם
 אחת בא לפני ת"ח לשאול "שלחן ערוך" לראות איזה דין, וכן לא היה לו "ארבע
 צומות"³... והיה לו ס' הרמב"ם ששנה עשרים וחמשה גרוש וכיוצא משאר הספרים,

1 כאן בא נוסח תפלה אחת בשפה השפניולית השגורה בפי אחינו הספרדים. ועיין בשו"ת דבר
 שמואל סי' שכ"א: "על עשרה יהודים לועזים (הכונה בודאי לאנוסים החוזרים ליהדות) שאינם יודעים
 לשון הקודש ועומדים במקום שאין מי שיודע בלשון הקודש להוציא אותם ידי חובתם אם יכולים להתפלל
 בצבור בלשון לעז ולומר קדיש וקדושה בלשון לעז", ובסוף התשובה: "ומפי מגידי אמת הוגד לנו שבעיר
 הגדולה של ס' לובלין יש חזן קבוע לנשים שאינן יודעות לשון הקודש ומוציא עצמו ואותן בתפלת
 לעז. ומשמע שרוב הנשים לא היו זקוקות לחזן כזה, כי הבינו לה' ק'".

2 הם ספרי "כנסת הגדולה" על ארבעה טורים, שחבר ר' חיים ביגבינשטיי ונדפסו בשמונה

כרכים.

3 סליחות לארבע תעניות.

ואמרתי לו אתה דומה לבן כפר עני שלא היה לו חלוק ומכנסים ולא מנעלים לרגליו וכשהשינה ידו איזה סך של מעות קנה חתיכה של זהב באמרו למחר אקנה יותר זהב ואעשה לי תכשיט של מלכים, כל השומע ישחק לו... והודה ולא בוש. אשר על כן אתה בן אדם עשה העקר תחלה ותקנה הסדורים של תפלות יפים... ואחר כך שולחן ערוך טוב ויפה, ואחר כך אם תשיג ידך תקנה ספר מוסר ואחר כך ארבעה טורים וספרי כנסיות של החבי"ב¹ ואחר כך נמרות ושאר ספרים. וכדרך שאמרנו בקניית הספרים כמו כן בסדר למודם ראשון ראשון קודם, ולא כמו שראיתי כמה תלמידי חכמים שיושבים כחצי יום בדבור אחד של התוספות או בקושיא ותירוק אחד של הרמב"ם, או שאר פוסקים, והתפלות אומרים אותן בחפז... (ר' קס"ח).

ט. פעם אחת היו לפני שני ת"ת עניים, האחד היה חסיד ועניו, צנוע וריו במצוות, ומסתפק במועט והיותר הכרחי ולא היה חריף ובקי בגמרות וספרי המפרשים. אלא היה קורא תורה נביאים וכתובים, משניות ואגדות וספרי מוסר וס' הזהר בנעימה קדושה ובשמחה וטוב לבב, והת"ח האחר היה בקי וחריף בגמרא ופוסקים וספרי דינין ומפרשים ואגדות והיה סופר והלצ"י², אבל לא היה ריו במצות, והיה אוכל ושותה הרבה ולובש יותר ממה שהיה לו, ואני הייתי מכבד לאותו ת"ת שהיה חסיד ועניו ואהבתי אותו כנפשי, אבל לאותו ת"ת שלא היה ריו במצות והיה אכלן לא הייתי אוהבו כלל, ותמיהה לו מילתא הרבה, ואמר לי: למה אין אדוני אוהב אותי מאחר שאני אומר לפניו בכל יום פשטים וחדושים, וכשאדוני צריך איזה הקדמה אני אומר לו, אבל אותו ת"ת הוא להפך כשהוא צריך איזה הקדמה שואל ממעב"ת³, והשבתי לו: מה שאני אוהב אותו מפני שכך אמר שלמה המלך ע"ה: אני אוהב אהב, והאמת כן הוא שאתה יודע כפלי כפלים ממנו, אבל הוא אוהב לפני המקום כפלים ממך. הוא מעשיו מרובים מחבמתו ואתה חבמתך מרובים ממעשיך" (ר' ק"ע ע"א).

סז. לקוטים מספר "פלא יועץ" לר' אליעזר פאפג, הכולל דברי

מוסר והנהגות טובות ומסודר בערכים על פי סדר אי"ב. נתחבר בשנת תקע"א ונדפס ראשונה בקושטא תקפ"ד. יש בספר זה חומר רב ערך לתאור חיי אחינו הספרדים לפני מאה וחמשים שנה. ר"א פאפו נולד בשאראי (בוסניה) ונתקבל לרב ור"מ בסליטרה. כל ימיו היה מתנהג בקדושה ובחסידות, בסינופים ותעניות ונפטר במבחר ימיו. הבר ספרים רבים.

א. "זהר האדם להתנהג עם בניו בתוכחה מנולה מאהבה מסותרת, הכל לפי מה שהוא הבן. בקטנותו אילת קשורה בלב הבן ושבת מוסר ירחיקנו ממנו (משלי

1 = הרב חיים ב"ר ישראל בינבינסקי, מחבר הס' הגדול "כנסת הגדולה".

2 ומליץ.

3 = ממעלת כבוד תורתו.

כ"ב ט"ו), אבל יזהר האב שלא להתאכזר על בנו ולהכות אותו בכעסו מכה טריה מכת אכזרי, רק ברחמים יכנו על הרגלים, לא במקום שיכול לעשות בו מום, כנון בין העינים, וכשהוא יותר גדול תחת גערה במבין (שם י"ז י"). וידוע שהמכה בנו הגדול עובר משום ולפני עור ונו¹, ולא גדול ממש, אלא לפי מה שהוא הבן ולפי מדותיו, וכשהוא יותר גדול שאינו מקבל גערה לשון רכה תשבר גרם (שם כ"ה ט"ו), ולא יקל בכבודו בפני אחרים למען לא יבאיש את ריחו, ויותר צריך להזהר במה שההירדנו דו"ל, שלא ישנה לכן בין הבנים², כי קשה כשאל קנאה... ולא ידקדק כל כך עמהם, ולפעמים יעשה עצמו כחרש לא ישמע וכאלו אינו רואה, ופעמים יבטל רצונו מפני דצונם, וזה כלל גדול הרוצה לזכות עצמו ונפש בניו אחריו. ומה טוב חלקו אם יהיו בניו ת"ח, ולפחות ימסור נפשו להשתדל בכל מאורו ונפשו לבל יהיו בניו עמי הארץ, זאם לא יוכל לזכות לכל בניו לבתרה של תורה, לפחות יהיה לו בן אחר ת"ח שתורתו אומנותו... וביותר צריך האדם לפקוד עיניו על בנותיו להרחיקן מכל מדות רעות וללמדן כל מיני מלאכת נשים... וכל ערום יחשב ברעת ועיניו תחזינה מחשבות ילדיו ותחבולותיהם, ולא בכה יגבר להרחיק בנו מהיות איש יודע ציד, ומדבר שקר ירחיקנו, כי האמת יסוד בנין. ויתאמץ להרחיק את בנו מדבר נבלה ומלהוציא מפיו שבועה, וכן ירחיקנו מכל נדנוד איסור ומן הכיעור ומן הדומה לו³ (ערך אהבת בנים).

ב. "אמרו דו"ל⁴ שחייב אדם ללמד בנו אומנות ושילמדנו אומנות נקיה וקלה, והן אמת שראוי לכל אדם לתפוס עצת ר' נהוראי⁴ שאמר מניח אני כל אומנויות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה, אבל עכ"פ אם בא להוציא לחנות, אפילו אם הוא עשיר מאד בנכסים, לא יבוש מללמד את בניו אומנות לשלמות שימצא בידם, כי לא ידע מה יולד יום, כי הזוים זוים, כאשר עינינו רואות כמה עשירים שירדו נכסיהם לשמיון ונשארו נודדים ללהם ושואלים צדקה. אבל אם ימצא בידם אומנות יפנו אל אומנותם ויתפרנסו בכבוד. ועוד מצד אחד יפה האומנות יותר מן הסחורה, שאף אם אין עשירות מן האומנות כמו מן הסחורה – מבל מקום העוסק באומנות חיי נחת יחיה, ועל הרוב אינו צריך לילך בדרכים ולהיות עובר ימים ונהרות, ולא ליקח הלואות הנקראות בלשוננו פולי"צאם, ולא ליתן כמו כן בהקפה, ולא יכהו שרב ושמש, אלא בתוך ביתו יעשה מלאכתו. וגם בסחורה יכול אדם להיות בותר הרע במעוט, ולא יבקש ללכת בגדולות ונפלאות אלא יסתפק במועט... כי טוב פת חרבה ושלוח בה..." (ערך אומנות).

ג. "להכות ילדים קטנים אין רשות לשום אדם, אלא אב לבנים ורב לתלמידים ופרנס על הקטנים, וכן איתא בשו"ת מהרשד"ם, שאם אחד הבה לקטן ותבעו לדין נוקקין לו וקוצבין לו קנס. וחכרני באיש אחד ירא שמים, שהיה פרנס על

1 מועד קטן י"ז א'
2 שבת י"ב ב'
3 קידושין כ"ט א'
4 שם פ"ב ב'

הילדים, שבעת פטירתו צוה להבריו בבית הכנסת, שהוא שואל מחילה מכל הקטנים אם הבה אותם שלא כדיון, כי בודאי אפילו לבניו הקטנים ותלמידיו לא הותרה הרצועה להכותם שלא כדיון. ואפילו אם יש צורך להכותם – לא הותר להכותם מכה רבה מכת אכזרי, על הראש ועל העין, מקום שיוכל לעשות בו מום, אלא יכם בנחת על הרגלים, וזה כלל גדול¹ (ערך הכאה).

ד. גם על הבנות רמז חיובא לחנכן ולהרגילן בכל מלאכות ובכל שלימות ובכל מדות טובות, וביותר שיסתפקו במועט, ושיהיו עיניהן יפות¹, ושלא תהיינה עצלניות ולא דברניות, ושחקום בעוד לילה ושתעשה כל מעשיה בזריזות ובנקיות ובכשרות... ועל אביה ואמה להנכה ולהרגילה בברכות ובתפלות ומצוות נדה חלה ומליחה, שתהיה בקיאה בהן בכל דקדוקיהן, וכל דינים ומצוות הנשים שתהיה מלומדה, ושתהא צנועה כל כבודה בת מלך פנימה. הן אלה קצות דרכי החנוך, וישמע חכם ויוסף לקח² (ערך חינוך).

ה. בשם שהתקינו שיהיו מושיבין מלמדי תינוקות בכל עיר ועיר הכי נמי לענין התוכחה וההנהגה להילדים, כי יש רבים שאין אבותיהם יכולים להשגיח עליהם מחמת שהם טרודים אחר מלאכתם, ויש שהם הולכי דרכים ושבתם בבית מעט, ויש שאין להם אב וגם הרב אינו יכול להשגיח עליהם כל כך, ומתוך כך הילדים יוצאים לתרבות רעה, מרבים לדבר ולעשות שחוק וקלות ראש בבית הכנסת ואין אומרים תפלות כלל, וכשהולכים בשוק מדלנים כאילים, פני זקנים ילבינו, ואין להם בושת פנים, ועל כל אלה ראוי להשגיח ולמנות בכל עיר פרנסים, שיהיו משגיחים על התינוקות².

תחלה על הלמוד יעיינו עליהם מדי שבוע בשבוע לראות אם מצליחים בלמודם. ואם אין מצליחים יראו בשל מי הרעה, אם מחמת התרשלות המלמדים או מחמת מיעוט חיבתם של התלמידים שאין נותנים לב ללמוד, וייסרו לעושה הרעה כרעתו. למלמדים ידברו להם מאהבה מטלה תוכחה מסותרת... ואם המניעה מצד התלמידים יוכיחום כפי הראוי להם, בדברים או במכות, ויחלקו כבוד להודעים וילבינו את שאינם יודעים. וכן ישגיחו על התלמידים שלא ישבו בשוקים וברחובות, ושלא ישחקו בשבתות ומועדים, ושלא ידברו בבית הכנסת, ושיבואו להתפלל לבית הכנסת שמי³ ושיתפללו מתוך הספר. וכן ישגיחו עליהם על כל דבר של יראת שמים ושל כבוד ודרך ארץ.

וראוי לתקן תקנה בכל עיר שיהא הפרנס רשאי להכות את הילדים וליסר

1 בעלות עין יפה ולב טוב.

2 פרנסים כאלו היו מתמנים ברוב הקהלות הספרדיות. הם היו גם משגיחים על התנהגות הילדים בבית הכנסת ומראים להם את סדר התפלה. הילדים לא היו יושבים בבית הכנסת על יד אבותיהם, אלא על ספסלים מיוחדים שעמדו סמוך לכניסת הבית, ועי' גם ש. ברנפלד, "העולם" שנה י"א עמ' 896.

3 = שתיית מנחה ערבית.

אותם כפי ראות עיניו, ואם איזה אדם יערער על שהכה הפרנס את בנו ישתקוהו, אפילו אם נראה לו שהכרו שלא כדיון, כדי שיהא קיום והעמדה והשנחה על תינוקות של בית רבן. וכן מדת אדם טוב, כאשר יהיה ריב בין שני ילדים לא יתעסקו האבות ולא יצאו לריב על ריב בניהם, כי ריב הילדים אינו עושה פירות ואין לו קיום, הם עושים מריבה והם משלימים, אבל ריב האבות עושה רושם והוא פרה ורבה. ויש רבים מהמון העם שאוהבים את ילדיהם אהבה רבה ומראים להם נענועים ואינם מוסרים אותם, ואם יקרב איש ליסור אותם ויכה אותם מכה קטנה על אשר לא טוב עשו – יתיכף יוצאים אביהם לקראת נשק, ועושים ריב ומדון בפני ילדיהם, ומתוך כך הילדים מרימים ראש ומוסיפים עזות פנים ונערים פני זקנים ילבינו, אוי להם לאבות שכן גורמים לבניהם; אין זו אהבה אלא איבה, ולא חיבה אלא חובה, ולא נענועים אלא מעשה תעתועים. והאיש הישר הרוצה לזכות נפש ילדיו אפילו אם נראה לו שהכו את בנו יחירו על לא חמם בכפו יחזיק טובה להמכה בפני בנו, וילמד את בנו שלא ישיבו דבר להמכים ומחרפים אותם, ואל יחוש כלל על מכת בנו – כי לא ימות מחמת המכה, ואין הצר שזה בנוק המחלוקת ונוק צאת בנו לתרבות רעה, ולכן אפילו אם ירצה למחות שלא יכו את בנו ימחה שלא בפניו.

ולפי מה שהרור מקפידים מאד על הילדים ראוי למי שהוא אוהב שלום שלא להכות ילד של אחרים, אפילו אם רואה אותם שהם בנים משחיתים, עד שירע בבירור שאביו רוצה בכך, וגם טוב לגבר שישתדל בדברים ובמנות וינאץ חיבה ואהבה ונענועים לילדים של אחרים, כי זה גורם להרבות אהבה ואהבה בין איש ובין רעהו, ומצוה נמי יש לעשות נחת רוח לילדים אשר אין בהם מום והם אבוינים אשר נפשם תתאוה איזה פרי או מאכל אשר רואים ראוי לאב ואם וכל אדם למלאות במקצת הפצע ורצונם (ערך ילדות).

ו. כתיבה – מה רב טובה, וזו מצות האב על הבן ללמדו מלאכת הכתיבה, כי בלעדה לא ירים איש את ידו, לא במילי דעלמא ולא במילי דשמיא. ואשר לא שת לבו ואינו יודע מלאכת הכתיבה על מתכונתה בלשון הקודש ובלעז תכסוהו בוש. ומכלל השלימות להשתדל ללמוד גם כתיבת המרובע...

טוב לגבר שילמד גם את בתו מלאכת הכתיבה, למען תלמד לברך ולהתפלל וללמוד ספרי הלועזים. גם ע"י הכתיבה יכתוב כתבי חשבונותיו למי חייב ומי חייב לו וכל עניני חנותו ולא ימוט. וגם ע"י הכתיבה יכתוב אגרות למרחקים ויעשה חפציו, ובפרט כשיכתוב אגרות שלמות לאנשי ביתו ולקרוביו הרחוקים... מה אדבר – ולמפורסמות אין צורך ראיה, שמלאכת הכתיבה צריכה רבה והיא דבר השווה לכל נפש... (ערך כתיבה)

ז. הן רבים עתה עם הארץ שאין מבינים בלשון הקודש, וכבר רבו ספרי הלועזים לעם לועז. ועוד כל ימי הארץ הרוצה לזכות את ישראל יכתוב סדרי

ותפלות וקיצור דינים ותוכחות מוסר השכל בלעז, וזה יותר טוב מלדוציא ספרי פלפולים או דרושים אשר מונחים בקרן זווית ואין מועילים אלא לאחר מעיר ופעם ביוכל, אבל ספרי הלועזים יד רבים, אנשים ונשים, ממשמשת בהם... ובכן הכותבים וזהמדפיסים ספרים הרבה ללועזים, חדשים עם ישנים, הם הם מזכי הרבים. והן אמת שסגולת בלהיק רבה מאד, עד שאמרו שמי שיוכל לדבר לעולם, אפילו מילי דעלמא, בלהיק קונה קדושה... ולכן עת לכל חפץ, אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידך... וחפץ הייתי לכתוב קונטרסי אשר כונתי בהם לזכות את הרבים בלעז, רק מפני שלשון ספרדי אינו שוה לאשכנזים ואיטליני ושאר לשונות לכן בחרתי בלהיק שהוא שוה ומועיל בכל הלשונות, והנחתי מקום לאחרים שיעתיקום בלעז ללשונותם, כמו שעשו בספר "שבט מוסרי" 1 (ערך לעז).

ח. מלמדי תינוקות אם באמונה הם עושים מה טוב חלקם, שעליהם נאמר וזהמשכילים וזהו כוזהר הרקיע, 2 אבל צריכה יגיעה רבה ושקידה יתרה, וחוששני שאין צדיק בארץ שיעשה מלאכה זו כתיקונה, ועל כל פנים כל אשר בכחו לעשות יעשה, ואל יאבד רגע לבטלה ויעמול בכל כחו ללמדם להועיל, ולא המדרש הוא העיקר, אלא יפה תית עם דרך ארץ, וילמדם כל הלכות דרך ארץ וכל דינים הנהגים ושעמי המצוות, ושיהיו רגילים ובקאים להתפלל לפני התיבה ולברך ברכת התנים וברכת אבליים וברכת בעה"ב 3 וכדומה, באפן שיהיו באים באנשים.

ויהיו עולים בסדר הלימוד בהדרגה, שהעולה בלי הדרגה נפל יפול, ולא יטו און אל האבות אשר לא דעת ולא תבונה בהמה ורוצים שבניהם יעלו תיכף מעלה מעלה וילמדו גמרא. כי הבנין בלתי יסוד ישארו רוח. וכך סדר הלמוד: תחלה יהיו רגילים לקרא מקרא במרוצה בנקודותיו ושעמיו, ואח"כ ילמדו הלעז בכל בניני הפעלים, באפן שיהיו יודעים לדבר בלהיק וללעז 4 בכל ספר שיפתחו ולא ישנו בלשונם. וילמדום כל התניך עם הבנה, וכל דבר שילמדו שיוצא ממנו מוסר – יגיד להם, ובשבט לשונם יוכיח על עשותם מילי דינקותא. ושוב ירגילם ללמוד פרשיי, בתחלה בדרך פשוטה, וכשיהיו רגילים יעמיק להם מעט מעט. וירחיקם מכל חטא ומדות רעות וישים עיניו שיהיו שלמים בכל מיני שלמות... וצריך המלמד שיטעם מדותיו ולא יהדר פני גדול, ויזהר בבני עניים שמהם תצא תורה 5. אלה הן קצות דרכי היושר שראוי להתנהג בהן מלמד תינוקות וישמע חכם ויוסף לקח.

אמנם גם אנשי הקהל חייבים להיות עניהם פקודות על משרתי הקהל, ובפרט על המלמדים, ולא ידקדקו עמהם כל כך וימחלו להם אם אין עושים מלאכתם כ"כ כהונן ולא יענשו המלמדים בסבתם. ועכ"פ יוכיחום על פניהם, אבל לא כבעם רק בנועם שיח, כאשר ידבר איש אל רעהו, וזו מדת אדם טוב לדבר כך אפילו עם

1 נדפס ראשונה בתרגום ללאדינו בקושטא ת"ק ?

2 בבא בתרא ת' ב"י

3 בבבכת המזון.

4 לפרש בלעז.

5 נדרים פ"א א'.

שכירו ולקטנו, ואפילו אם הוא נוי, וכיש עם המלמדים וחונים ושמישים שדים צרתם וטרחם שהם משרתים לרבים שאינם יכולים לצאת ידי חובתם, זה אומר בכה וזה אומר בכה, וצריכים הם לסבל את הכל... גם צריכים לתת להם די מחסורם במוזמנים לידם מדי שבוע בשבוע, וימנו מלמדים כפי צורך התינוקות, באפן שלא יהיו הרבה תינוקות והרבה למודים לאחר, ויהיה להם מקום מיוחד, מקום ישוב, כדי שיוכלו לעשות מלאכתם נכונה. ולא יחשוש על ההוצאה המרובה כי גדולה מצוה זו יותר מבנין בית המקדש (ערך מלמדי תינוקות).

ט. צריך חכמה יתרה ללמד תורה לתלמידים לפי דעתו של בן, וזו אומנות בפני עצמה שצריך שיהיה בקי בה המלמד איזהו דרך ישרה ללמד התלמידים דברים בשורשם, באופן שיהא מועט מחזיק את המרובה ויהיו הדברים קבועים במוחם ולבם, ולא יתרצה שילמדו רק דברים בעלמא, אלא יבינו הדברים היטב, באפן שאף שיכלכל את מוחם לא יתבלבלו... (ערך „תלמידים“).

סח. מתוך סי' ידיו של משהי לרי' משה פרי שקו, אחד מרבני קושטא בסוף המאה הי"ח ותחלת הי"ט. הספר נדפס בשאלוניקי תקע"ב. ראובן שכר בית לדור בו די' שנים והקדים השכירות כולו של די' השנים... מהו לחייבו ליתן לפי ערכו מה שנוהגים ליתן להלבשת תינוקות של בית רבן... (חי' חו"מ סי' ל"ג).

סמ. מתוך ספר שאלות ותשובות „ויאמר יצחקי“ להרב ר' יצחק וואליד שהיה רב בתיטואן אשר במארוקו בשנות תק"ץ-תר"ל. בספרו ישנן תשובות רבות שנשלחו ליהודי ניבראטאר וזו אחת מהן (התשובה באה בח"א סי' צ"ט דף פ"ח עמ' א'). שאלה מעיר גייבראלטאר יע"א וז"ן 2.

מודעת זאת בכל הארץ שכל הדורים תחת ממשלת האנגליה, שאנו חוסים בצלו, יש להם טובת הנאה ליקת מהשררה שליש בכל ההוצאות הצריכים ללמוד הילדים הנקרא אידוקאסיון (Education) חלק המכס שפורעים על כל דבר ודבר שקבע בו מכס, חדשים מקרוב אשר לא היה לעולמים, ונעשה למען יתחזקו בלימוד הילדים ב"ב ושאביב 3. וכן עושים באיסקווילא פובליקה הקבועה במחזיק 4 ומתלמדים בו ב"ב ושאביב, שמסייעת השררה מכל ההוצאות. אכן לצורך התלמוד תורה מעולם לא הוצרכו הקק"ץ 5 ליהנות מהשררה, הגם שהשר 6 היה מתמיה כפעם בפעם מדוע

1 נדפסו בשני כרכים גדולים בליוורנו תרל"ד.

2 יכוננה עליון אמן, וזה נוסחה.

3 = בני ברית ושאינם בני ברית.

5 = הקהל קדוש ישמרהו צורו.

4 = במחננו זה קדוש.

6 נציב אנגליא בגיבראלטאר.

עם בני ישראל אינם תובעים סיוע חלקם הראוי להם לצורך תלמוד תורה כשאר אומות. והן היום הוצרכו הק"ק לחזק את בדרך התלמוד תורה וגם להביא אומן ללמדם הכתיבה בחצר ת"ת עצמה, לבל יתערבו עם ילדי נכרים באיסקווילה הקבועה, ובאו עד כיום ואין עוזר, והמה ראו שהת"ת חיו מתמוטט, לכן נפשם לשאול הניעו אם יכולים כפי הדין לשאול חלקם בפיהם מהשררה לסיועם בשליש מההוצאה הצריכה לזה בכלל, והממונים לרווחא דמילתא יוציאו השליש הנ"ל לצורך הכתיבה דוקא... ועלתה הסכמתנו פה אחד לשאול את פה מעלת כבוד תורתו...

תשובה... ידוע הוא שאין מקבלים צדקה מן הגוים, משום ביבוש קצירה תשברנה (כדאיתא בנמרא בבא בתרא דף י"ע"ב). אלא שאם מלך או שר שלח ממון לצדקה מקבלים ממנו משום שלום מלכות ונותנים אותו לעניי אומות העולם בסתר... וכל זה אין אנו צריכים לו כי אם להתלמד למקום אחר, דהבא בנידון דיון לא שייך זה, שמעולם לא נתן המלך שום ממון לישראל לצדקה, אלא שמנימוסי המלכות להושיב מלמדים בכל ערי מלכותו שילמדו הילדים מלאכת הכתיבה ב"ב ושאב"ב לקיום העולם לכשיגדלו ימצאו פרנסתם...

ומעתה נבא לנידון השאלה. הנה ליתן ממון זה של השררה בתיבה המיוחדת לת"ת ודאי שאסור, דקיימא לן שאין העולם מתקיים אלא בשביל הבל פיהם של תינוקות בית רבן... וכיון שעיקר קיום העולם הוא בהבל פיהם של תשביד אינו בדין שיהיה לגוים חלק בזה... והגם שבא מבואר בשאלה, שמה שנותן המלך שלישי בכל ההוצאות הצריכים ללמוד הילדים היינו חלק המכס שפורעים... מכל מקום תינתן אם כשישראל לא היו נוטלים שום דבר מהשררה לזה לא היו פורעים המכס החדש, אלא שאנחנו הרואים שאף שישראל לא היו נוטלים ממנו כלום אפילו הכי הם פורעים המכס החדש, דכיון שהמלך השווה מרותיו בזה בכל מדינות מלכותו, ב"ב ושאב"ב, דינא דמלכותא דינא וחייבים לפרוע זה המכס, ומה שנותנת השררה שלישי ההוצאה ללמוד הילדים הוא מנדבת לבה, שאם היו רוצים היו מבטלים דבר זה של נתינת ההוצאה ומקיימים נתינת המכס להוצאות אחרות הצריכות למלכות, ומה גם שיש איזה זמן שההוצאה של השליש שנותן השררה ללמוד הילדים תהיה מרובה על ההכנסה של המכס, באופן שנתנית מכס זה לא יגדה מזור לקבלת שלישי ההוצאה מהשררה וליתנו לסיוע הספקת ת"ת של תינוקות בית רבן.

אלא שאם זה השליש שנוטלים מן השררה לא יתנו אותו לסיוע לימוד התשביד אלא להביא אומן ללמדם הכתיבה ויתנו שכרו מזה השליש אין קפידא בדבר... ומכל מקום להושיב אומן זה של הכתיבה בהדרים המיוחדים ומוקדשים לתלמוד תורה נראה דאינם יכולים, אחר שהוא דבר הרשות... וחדרים אלו שהוקבעו מתחילתם לת"ת ולומדים בהם תשביד ודאי שיש בהם קדושה, ואינם יכולים להשתמש בהם לדבר

1 רמז לקיצו. לשון גופל על לשון (והספרדים מבטאים את הצ' כס').

הרשות, והגם שיש לרוחה לדחות ולומר דבר זה, ללמד הילדים מלאכה זו של הבתיבה יש בו קצת מצוה לכשיגדלו ימצאו פרנסתם לכל חייהם, ובפרט שיש בהם ילדי העניים... ברם כפי הנשמע שבחצר זו של ת"ת מלבד החדרים של ת"ת יש בו חדרים אחרים יכולים להושיב זה האומן ללמד הילדים מלאכת הכתיבה באחד מאלה החדרים...

החותם פה טיטואן יע"א ערב ר"ח מנחם משנת ארצות (=תרס"ו) חיים לפ"ק.

ע. מתוך ספר "כף החיים" להרב המפורסם ר' חיים פאלאג'י אב"ד אומיר. הספר נדפס בשאלוניקי תרי"ט. יש בו, כמו ביתר ספריו של חכם זה, אוצר של ידיעות על חייהם התרבותיים של יהודי תורכיה, מנהגיהם בבית ובביהכ"נ וכו'.

א. על ראשי האומניות¹ מוטל החיוב לחקור ולדרוש בכל בני האומנות שלהם, דמי שאינו יודע לומר הומירות² יקח מלמד שילמדו כמשפט תיבה בתיבה. וברופיט הטיפטינים³, ה' עליהם יחיו אמן, יש הסכמה בכל חוק ותוקף ממהור"ר מרן מלכא זה ה"ם⁴ גדול בעל "שרשי הים"⁵ ו"ל, שלא יוכלו לקבל באומנות הזה להכניסו בכלל היחידים אם לא שהוא יודע בטיב ג' תפלות שמ"ע⁶, הלא"ה? אינו נכנס בשירות. ויהי כי ארכי הימים נתרשלו מזה, ומחזיקא טיבותא להרב... כמהור"ר יצחק חזן נר"ו, שהוא סופר שלהם, שהגיד לי מהסכמה הלזו, וכשתודע לי אורתי כנבר חלצי וגורתי עליהם שיקחי מכיס הקופה להשכיר מלמד שילמד למי שאינו יודע תפלות כתיקונן, ומכאן והלאה שלא יכנס במלאכה מי שלא למד ג' תפלות מתחילה ועד סוף כהסכמת רבינו הגדול זלה"ה, וכן ראוי לעשות ולתקן בכל האומניות" (דף ע"ח)⁸.

ב. "וחיובא רמיא על פקדי הת"ת שיתנו דעתם כשהולכים לשמוע בלמודים⁹

1 באומיר (סמירנא) היו בעלי כל אומנות ואומנות מתחברים לאגודה מיוחדת, כנהוג ברוב הקהלות.

2 המזמורים והתפלות שלפני כרוך שאמר.

3 = אגודת הצמרים, עושי מלאכה בצמר.

4 = ר' יצחק מאיר.

5 נדפס בג' חלקים, שאלוניקי תקס"ז-תקע"ה.

6 = שחרית, מנחה, ערבית. 7 = הא לאו הכי.

8 גם בספרו "צדקה לחייב" (אומיר תר"ח) המכיל ל"ד "דרשות להלבשה" (הן הדרשות שדרש

בכל שנה לעורר את הקהל להלבשת תלמידי הת"ת) בדף ק"ד ע"א הוא כותב: "וכמה פעמים הוצאתי כרוז בבתי כנסיות בכח התורה ששום בר ישראל לא יוכל להוציא את בנו מבית הספר לפחות עד שידע תפלה וגם לא יוכל שוב בר ישראל אומן ללמד את בני ישראל אומנות עד שידע תפלה". אגב אנו למדים מספר זה פרטים רבים על ענין ההלבשה: השבת שדרשו בה בענין זה נקראה "שבת הלבשה". את הבגדים חלקו בחנכה ברי"ח סבת. אור ליום הששי היו מביאים בשירים ומנגנים את ההלבשות לבית הכנסת "ובאשמורת שבת זו יסטיירו בשפה כל הפייסנים הנמצאים בעיר" (דף ג' ע"א), והמנדבים וקהל רב היו מתאספים לשמוע אל השירה ואל הדרשה.

9 לבחון את התלמידים.

שישאלו להם הקדיש, וגם המלמד תשביר יתן כל מנמתו ללמדם היטב הקדיש בשלימות. ומי שרואה את הנולד יצוה את בניו ויזהיר להמלמד שילמדו הקדיש דרבנן בהגון ובתחול¹, ומובטח לו שיחיה יותר² (דף פ"ה ע"ב).

ג. צריכים ממוני הזמן וטובי העיר ופקידי ת"ת ונבאיה ופרנסיה לפקח ולהשגיח על מלמדי ת"ת שיהיה להם פרנסה ברורה, ולא יצטרכו לצאת אנה ואנה ולהניח התשביר... ועוד דהם מוסדות הארץ, ועל כל ישראל מוטל להטיב עמהם³ (דף קל"ז ע"א).

ד. ברוב בתי הכנסיות שבעירנו יציא מימי עולם ושנים קדמוניות היושבים ראשונה קבעו לימוד ד' אמות של הלכה בכל בקר אחר התפילה, דיתבין ועסקין ת"ת הנמצאים באותו ביהמ"ד, ויש להם פרס קבוע מהקדש דמים או מכיס הק"ק או מיחידים מקדישים. וראשון לכל דבר שבקדושה דראה והתקין כסדר הזה הוא הקדוש הרב הגדול מרן זקני בעל עין יהוסף ועיין יוסף⁴ ולה"ה בקיץ נזה שלום יב"ק⁵, בכתוב בהקדמתו, וממנו למדו לעשות בבתי כנסיות אחרות... ומי יתן והיה לעשות כזאת וכזאת היחידים בחצריהם ובטירותם גם כן לקבוע ישיבה בביתם מי שיש יכולת בידו, ולפחות יום א' בשבוע שיבואו אל ביתו ארבעה או חמשה ת"ת וילמדו שם במסכת אחת בגמ' 4, או רא"ם 5 ומפרשיה, או תוספות יום טוב ומפרשיה, או על סדר הרמב"ם בס' היר או טורים וב"י, אפילו חצי יום אחת בשבוע, וליתן להם הספקה כפי השגת ידו... והגם דתל"ת 6 באן נמצאו כמה ישיבות גדולות בתים מלאים ספרי דבי רב, ובתוכם שמה ישבו רבנן... כל ימות השבוע, ואין לך מבוי שלא ימצא בו ישיבה גדולה בית מלאה ספרים ושמה ישבו רבנן סבוראי בעומקא של הלכה, עם כל זה תמצא כמה בעלי בתים שראויים הם לקבוע ישיבה בביתם ואינם קובעים. והגם דיש לדון אותם לבקף זכות, הצריך הוצאה מרובה לקנות ספרים הרבה ופרס מספיק לת"ת והוצאת הבית יתעלה מהנכסיו ויוצאים וכולי האי קשה להם, או כי אין להם הרחבת בתים... מכל מקום זהו שלא לקבוע לכל ימות השבוע, כי אם לחצי יום מהשבוע דהטירחא מועטת... הרי ראוי והגון להם לקבוע כסדר הזה...

עוד זאת אדרש לבית ישראל, דזאת לפנים בישראל היה באיזה אומנויות ישיבה כוללת על שם כל אותו אומנות, ועתה רואה אני דנתרשלו מזה... ואינם נותנין דעתם דמה שנתמעט השפע הוא בעבור זה, ובחננוי נא בזאת⁶ (דף קל"ז—קל"ח).

ה. ומורנו הרב המופלא חסידא קדישא מר שנייד בס' הנחמד, אית היא לעולם⁸, מערכת ה' בד"ה חינוך, הובית במישור החייב להנך לנער ללמד לבנו לדבר בלשון הקודש⁹ (דף ק"מ).

1 = וכתקנת חכמים זכרונם לברכה. 2 עי' עליו לעיל עמ' ע"א הערה 10.

3 = יראה בנחמת ציון. 4 = גמרא, פרש"י, תוספות.

5 = ר' אליהו מזרחי לפירוש רש"י על התורה.

6 = דחודה לאל יתברך. 7 קרוב אלי בקרבת שני בשני.

8 לר' רפאל פנחס יאושע די שיגורה, אומיר תרט"ז—כ"ה.

ו. בלי ספק שכל העובר על דברי חז"ל ואינו מלמד את בנו אומנות עתיד ליתן את הדין לפני ב"ד של מעלה... אפס יתבוננו האבות ויתנו לב ללמד לבניהם אומנות שהיא נוהגת בכל מקום, ותהיה מלאכה נקיה ונעשה בתוך ביתו, לא ברחובות קריה, ולא מלאכה שיש בה סכנת נפשות, ולא מלאכה שגורם עון, כמו האומנים עלי עשור ועלי נבל וכלי זמר... במחולות הנשים ורקוד הבתולות... ולא מלאכה כבדה רק יהיה מלאכה קלה על האדם... (דף קמ"ב, וכל אלו הם דברי בעל ס' הברית ח"ב מאמר י"ב).

ז. וכן היו בעיר אומיר יע"א מדרשים ללמוד בשחרית בשבת, ולכלל האומניות יש להם לכל אחד מדרש בפני עצמו¹, שהחכם שלהם לומד להם תנ"ך ומדרש רבה מהסדר, ואחר כך פרקי מוסר והמורעה וזוה"ק², ובכל שבועה ומבוי שעובר האדם בשבת שומע קול תורה, וגם לעת ערב יש בעלי מוסר קבועים בבתי כנסיות... (דף רי"ד).

עא. מתוך שו"ת "ויען אברהם" לר' אברהם פאלאני (אומיר תרמ"ו)

ח' יו"ד ס' י"ט. ר' אברהם היה בנו של ר' חיים (ע' בס')

הקודם וממלא מקומו אחריו.

על מה שכתבתי לחד צו"מ³ מלמד תשב"ר⁴ בכפר הסמוך לעירנו דלא נכון בעיני דרוצה ליישב רווק סופרים, והיתה דברו במכתבו דלפי מזה"ר כנה"ג⁵ דכתב דבומנים אלו אין להקפיד ולא נמצא חולק עליה, וכאן אנשים בה מעט מה בכך. ות"ד⁶. ואני השבתי לו: על מה שנשמעת מזה"ר כנה"ג הרי שם ב"ד ס' רמ"ה כתב דלסלוקין אין מסלקין, אך להכניסו ולהושיבו למלמד גם עתה יורה מרנא בעל כנה"ג דמעכבין בידו...

ועכ"פ שאל איך ויגדך זקניך ויאמרו לך דפה עיר עיו לנו אומיר יע"א וסביבותיה נתפשט המנהג דאינן מניחין לרווק שיהיה מלמד תשב"ר.

עב. מתוך שו"ת "רב פעלים" לר' יוסף חיים, הרב הראשי בכנרת.

המחבר נפטר זקן ושבע ימים בשנת תרס"ט.

א. ראובן קדש אשה... מרצונו הטוב... ועשו הקדושין בפומבי... ואחר כמה חרשים הקול נשמע מן החתן שאינו רוצה לישא אותה... ואינו נותן שום דופי ומוסר בכלה מכל צד שיהיה, ורק אומר מפני שאביה מלמד תינוקות, וגנאי לו ליקח בת מלמד תינוקות, ומלבד כי טעם זה הבל וריק שאין בו ממש הנה לא נתחדש אצלו דבר זה אחר אירוסין... (ח"ב, אה"ע ס' ג').

1. וכך היה הרב גם ברוב קהלות פולין וליטא.

2. וזוהר הקדוש.

3. צורבא מרבנן.

4. תינוקות של בית רבן.

5. מורנו הרב "כנסת הגדולה".

6. זה תכן דבריו.

ב. פה עירנו בנדר אד יע"א יש מדרש תלמוד תורה, שלומדים בו תינוקות של בית רבן מן אכנ"ד עד למוד דברי רבותינו, עד ועד בכלל, שיושבים שם שורות שורות כל מין למוד בפני עצמו. ועוד גם כן המקום ההוא הוא מקום תפלה, שמתפללין בו הקהל שמי' בכל יום ושבתות ויו"ט, וכל הילדים היושבים בביה"מ הנז' הם עניים, והכולל מספיק להם אכילה ושתיה ושכר המלמדים, ועתה לשאול הגיעו שרוצה הפקיד להביא להם אחד שילמדם כתיבה שלנו, וגם כתיבה של ישמעאלים, וגם לשון ערבי צח ומתקן וחשבונות, ומוכרח שיביא להם העתק מכתבים מן הסוחרים המדברים במשא ומתן, ושאר הניגונות של ערבי, כדי שילמדו צחות הלשון, וגם סידור האותיות שקורין עבארה, ושואל אם מותר ללמדם בביה"מ הנז' שהוא מקום תפלה ומקום ת"ת, שיש לו קדושת בית הכנסת ובית המדרש, אך המלמדים שמביא להם בעבור הנז' הם יהודים ולא גוים, או דילמא לא צריך ללמדם שם למודים האלה, שהם חול נמורי'.

המחבר אומר, כי יש בזה קלות ראש בכבוד ביה"מ, כי עתה בזמן הזה יש בכל עיר אסכולה ללמד כתיבה ולשונות, אך עושים וכונים ושוכרים להם מקום ללמוד זה ואין מושיבים אותם בבתי כנסיות. הוא מביא את תשובת רב האי נאון בענין זה (עי' ח"ב עמ' ד'), אבל מפרשה שלא התיר הגאון ללמד כתב ערבי וחשבונות בבית הכנסת עצמו, אלא היו להם חדרים מיוחדים ללמוד התינוקות על יד בית הכנסת, וראיה לדבר מזה שהוא מתיר ללמד שם גם תינוקות של גוים, וכי סלקא דעתך שיתיר הגאון ללמד גוים במקום תפלה ותורה שהוא דבר מגונה לאסור גם אצלם, כי גם אצל הנכרים אין לומדים כתיבה ולשונות במקום תפלתם, אלא יש להם שם מקום בפני עצמו ששם לומדים... (ח"ב, אוה"ח סי' כ"ב).

ג. שאלה מענינת היא, אם הנשים היודעות לקרות תנ"ך ומתפללות בכל יום צריכות לערוך "תקון חצות" כמו הגברים אם לא, ואם ראוי לנשים ללמוד סדר הלמוד של ליל חג השבועות וליל הושענא רבה. הרב המשיב כותב: "שלא נשמע שהנשים תאמרנה תקון חצות, אך על פי שהן נשים חכמניות ולמדניות ודרכן ללמוד תהלים בכל יום, וגם יש להן למוד קבוע... וכן מנהג בביתנו שעומדות באשמורת קודם עלות השחר ואין אימרות תיקון חצות אלא לומדות פתיחת אליהו וכו' לטוב וקצת למוד כיוצא בזה, וזקנתי היתה לומדת י"ח פרקי משנה... גם כליל הושענא רבה היו נעורות ולומדות משנה תורה ותהלים והתפללות של כורתי ברית... (ח"א, קונטרס סוד ישרים סי' ט').

עג. ציור מלא מדרבי החנוך של יהודי תימן בדורות האחרונים נמצא בהקדמת סי' מלחמות השם לר' יחיה אלקאפה (ירושלם תרצ"א) הרב הראשי בצנעא ואנפיה. הרב הזה נלחם נגד סי'

הוזהר והקבלה שהתפשטה בתימן מימים רבים ולזה מוקדש הספר כלו.

.... כל שיחתנו עם בנינו בלשון העם אשר אנו יושבים בקרבם, ומלמדי תינוקות גם הם רובם לא יבינו לדבר כל צרכם בלשון הקדש, אף שיודעים אותו, כי לא נסו באלה, ואין סדרים ללמוד תינוקות של בית רבן. וידוע הוא ומפורסם חמלת האב על בנו, וכמה טרחות ויגיעות ייגעו ההורים בנידול בניהם עם רוב השקפתם על כל צרכי ילדיהם במאכלו ובמשקיו הניאותים לו ומצעו ומלבושו. אך כאשר הגיע התור להכניסו לבית הספר יוליכוהו אצל מלמד תינוקות של בית רבן, והמנהג המפורסם בארץ התימן מעולם להושיב מלמדי התינוקות בבתי צרים וחשוכים על שיירי מחצלאות על הארץ בלי נקיון, כי לא ינקה המלמד את מעון התנוקות רק מרגל לרגל אחר. וכל היום יושבים צפופים בלי סדרים ושואפים אויר סרוח ומעופש ושותים מים מלוחים, ובנלל זה כאשר יעברו איזה חדשים מאת שהובא אל בית-הספר יעלו בראשו צמחים ושחין רע. ואבותיהם לא ישניחו עליהם להביא להם מים צלולים ומתוקים לשתות ולא מצע נקי לישיב עליה, וברוב הימים יושבים על האדמה מאין מחצלת, ובתקופת העת ההרשה משנת התר"ן לפרט גדול ליצירה התעוררו רבים מהמשכילים ויבקשו הסתדרות בתי-הספר והסתדרות ילדיהם לתלמוד תורה ולימוד השפות העברית והתורקית המתהלכות, ויחתרו להושיב מלמדים משכילים בתורת ה' לנהל את ילדי בתי-הספר בחנוך מוסרי ובנקיון מעון התלמוד בבתי מאירים ובחלונות מרווחים כדי לשאוף רוח צח ונקי. וכל יגיעם של המשכילים ההם היה לריק ולא יצאה מחשבתם לפועל, ותינוקות של בית רבן נשארו כשהיו אצל מלמד בחדרים חשוכים ומעופשים יושבים בערכוביא, זה לומד אלפא ביתא וזה לומד מקרא וזה לומד עם תרגום אונקלוס ותרגום רס"ג בערבי בלי הבין, גם קטני קטנים שאין ראויים ללמוד כלל, כבן שנים ושלש שנים, מביאים שם. ופעמים רבות התינוק נפנה שם, והמלמד שולח לאמו שתבוא ותקנה צואת בנה, ולקול הקורא במכתבי עתים בימים ההם מאת ה' אליעזר בן-יהודה לתחית השפה העברית הקדושה נכספה נפשנו אך ורק בדברים ושיחות בעלמא ולא באה לידי התנשמות עד שנת תר"ע, אשר אז הואילה ממשלתינו הרוממה ממשלת תוגרמה לפתוח בתי ספר לילדי ישראל...

ומעת אשר פתחה הממשלה את בתי-הספר היו הילדים לומדים מקרא ותרגום אונקלוס ורס"ג, משנה והרמב"ם, ודקדוק ופני המלות... ולימוד השפה התורקית... והרגלנום לדבר זה עם זה בשפה העברית והתורקית כדי שיהיו מורגלים בפיהם היטב... ולתקופת השנה השלישית פרצה המלחמה נגד הלימודים הטובים והסדרים הנעימים... ויוציאו המתנגדים דבה רעה לאמר כי ע"י זה יוצאו הילדים ה"י לתרבות רעה, והרבה מהטפשים האמינו לשקריהם והוציאו את ילדיהם מבית-הספר... ולימים

מספר בטל בית־הספר לנמרי. כל זאת באתנו על אשר לא מחינו בכבוד קוננו בעת שהיינו שומעים מהלומדים בזהר ושאר מקובלים דברים שאסור לשמען ומחרישים להם.

עד, 1 מתוך ספר „ראשית חכמה“ לר' אליהו ב"ר משה די וידאש.
מתלמידי הר"מ קורדובירו. חיברו בצפת ונמרו בשנת של"ה.
הדברים הבאים לקוחים מפרק „גדול בניס“.

כתיב: חנוך לנער על פי דרכו, פירוש אם תחנך לנער על פי דרכו, מהו דרכו של נער — שלא ללמוד ולא להתפלל אלא לישוב בטל לרדוף אחר תאוותו, אם תעזוב אותו על דרכו הרעה ועל טבע נערותו ולא תמחה בידו להחזירו למושב, גם כי יזקין לא יסור ממנה, מפני שנעשו לו כטבע ולא יוכל לפרוש מהם. ולפי זה הפירוש אין ר"ל לנער על פי דרכו מצוה, כלומר עשה כך וכך, אלא כמו „שמח בחור בילדותך“, פירוש אם תשמח בחור בילדותך ותלך בדרכי לבך דע כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט, וכן חנוך לנער אם תחנך לנער ע"פ דרכו כשיוזקין לא יסור מאותו הדרך שהורגל בו.

וכשיגדיל הוסיף לו בלמוד, דתנן: בן חמש שנים למקרא וכו'. ונרסין בבבא בתרא 2: אמר לו רב לרב שמואל בר שילת עד בר שית לא תקבל, מכאן ואילך קביל ואספי ליה בתורא. פי' הנער אינו למד עד שיהא בן ג' שנים אלא דבר מועט מפני קטנותו, מכאן ואילך יקבל יותר, לפיכך יוסיפו לו יותר בלמוד מעט מעט בכל יום ויום, כמו שעושין לשור כשיכניסוהו לחרישה אין דוחקין אותו יום ראשון אלא מוליכין אותו על השדה שיש לו לחרוש ומטיילין בו עליה, ליום שני קושרין העול על צוארו, ליום ג' דוחקין אותו לחרוש מעט עד שילמוד ויתחנך לחרוש. לפיכך ישתדל אדם ללמד את בנו תורה מקטנותו ולהנכו ללמוד מעט כפי הנער וכפי שניו וכפי שיוכל לסבול, והשי"ת מתעלם כשהקטנים שחין בתורה...

ביצור, כשהקטן מתחיל לדבר מלמדו לומר צוה לנו משה וגו', וכן פסוק ראשון של שמע. וכשיגדל מוסיף ללמדו מקצת פסוקים על פה. וכשהיה בן ג' שנים יתחיל ללמדו האותיות. וכשיגדל יותר שובר לו מלמד וקונה לו ספרים ומלמדו. ואם יכבד על הנער לשקוד על הלמוד תמיד יפייסנו בדברים שהקטנים אוהבים ומתאוים להם, כגון דבש וקליות ואגוזים וכיוצא בהם ואומר לו: הנה לך זה על מנת שתלך לבית־הספר ותלמוד. וכשיגדל יותר וימאס באלו הדברים אומר לו אביו לך לבית־הספר ותלמוד ואקנה לך חגורה יפה ומנעלים נאים, וכשיגדל יותר יאמר לו אתן לך זוזים על מנת שתלמד ברכת מזון ותפלה. וקונה לו ציצית ותפילין כדי להנכו על המצוות. וכשיגדל יותר יאמר לו למד תורה ותקרא תלמיד הגון, וכשיבין יותר יאמר לו:

1 בטעות נשמט סימן זה ממקומו, ולכן הובא בסוף.

2 בבא בתרא כ"א א'.

למוד ותקרא רב... עד אשר ישיג בדעתו אמתת התורה ומואם בכל אלו הדברים שאמרתי ועסוק בתורה לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה.

וילמד אדם לבנו כשהוא קטן לנשק על ידי אביו ואמו ורבו ועל ידי הגדולים והחסידים, וכל מי שמנשק הקטן ידו צריך לשים את ידו עליו ולברכו¹, כי כשישים אדם ידו על ראש הקטן מתברך, שנא' וישלח ישראל את ימינו ונז, וכתוב ויברכם ביום ההוא ונז...

לעולם ישתדל אדם ללמד את בנו תורה וחכמה ואל יחוש לעושר, שאין עושר בעולם כעשרה של תורה, שנאמר: יקרה היא מפנינים.

וצריך אדם לאהוב את בנו כנפשו, אבל לא יראה להם האהבה אלא מצפינה בלב, כדי שלא יהיה עליו גענועין. וצריך להשוות לכל בנו בכל דבר במאכל ובכסות ובמתנה ובירושה ובכל דבר...²

וצריך אדם ליוהר ביותר ולשמור פיו ולשונו שלא ידבר בפני בנו בדבר מגונה וכל שכן לעשותו, ואף על פי שהוא מגונה אם עשאו בפני הבן אי שלא בפניו מכל מקום יותר מגונה הוא האב אם דבר או עשה דבר מגונה בפני בנו, שמא ילמוד בנו ממנו. אם יאמר לו האב למה עשית כך וכך יאמר לו הבן והלא כך וכך עשית אתה. ועל זה אמר הנביא התקוששו וקושיו. פ"י קשוט עצמך ואחר כך קשוט אחרים³. ואם ישמע האב דבר מגונה ויעשוהו אחרים יתעבנו מאד בפני הבן ויפליג בנותו ויאמר: תבא קללה על פלוני שעשה כך וכך ועל כל העושה כמעשהו, כדי שיתגנה הדבר בעיני הבן ויתרחק ממנו ומכיוצא בו. ואם ישמע דבר משובח שעשו אחרים, כגון לימוד או כתיבה נאה או כיוצא בהם ישבחנו מאד בעיני בנו, ויאמר כמה נאה דבר זה שעשה פלוני וסופו לירש מעלה עליונה הואיל והוא עשה דבר נחמד כזה, ויפליג בשבחו כדי שישמע הבן ויתאוה לעשות גם הוא דבר נאה כמותו. סוף דבר ישתדל מאד להרחיק את בנו מן הכיעור ומן הדומה לו ויקרבנו למדת החסידים והישרים, כגון כשיקום האב בבקר לתפלה שיוליך לבנו עמו לבית הכנסת. וכן כשילך לנמול חסדים, כגון בקור חולים⁴ והכנסת כלה והלוית המת וכיוצא באלו, יוליך לבנו עמו כדי שירגילונו בנמילות חסדים ובעשיית המצוות. וכשיעשה האב מצוה מן המצוות יעשה אותה בעצמו, כגון סוכה ולולב וכיוצא בהם, יקשור הלולב בידו ויראה לבנו וילמדנו לעשות כך כדי שיהיו המצוות חביבין עליו, ונמצא האב זוכה ומזכה לבנו לפי שילמוד הבן לעשות כמעשה אביו וללכת על הדרך הנכונה כאביו ויזכה האב לטוב וזרעו לברכה...

1 דברים אלה נעתיקו ע"י בעל - יוסף אומץ, ע"י כרך א' עמ' פ"ב. וע"י גם רש"י למס' ע"ז דף י"ז א': דרך בני אדם כשיצאין מביית הכנסת מיד הוא נושק לאביו ולאמו ולגדול ממנו בארכובה או בסס ידו משום כבוד.

2 ע"י שבת י' ב"י 3 בבא בתרא ס' ב"י

4 בעל - יוסף אומץ מביא דברים אלה בפרק גדול בנים, ומעיר: - ובקור חולים שכחתי לאו דוקא, מטעם שחיישינן שמא יסכן הילד חס ושלום.

החנוך אצל הקראים

עה. מספר אדרת אליהו לנדול הפוסקים הקראים ר' אליהו
בשייצי (נפטר בשנת ה'א ר"ן וספרו זה נדפס ראשונה
בקושטא ר"ן). את הקטע הזה כבר הדפיס ר"מ נידמן ב.האסיף
לשנת תרמ"ז עמ' 160 ואילך, והשתמש בהוצאה שלישית של
ספר זה, אודיסה תר"ל, ובה השתמשתי גם אני, והוא לקוח
ממאמר עשרה עקרים, דף פ"א עמ' א'.

העקר הששי: לדעת המאמין לשון תורתנו ופירושה, ר"ל המקרא והפירוש.
זה העקר נחלק לשני חלקים. החלק האחד הוא ידיעת דרכים שבהם יגיע אל
ידיעת המקרא... צריך כל מי שהוא מזרע הקדש, ללמוד וללמד לבניו לשון הקודש,
לדעת לשון תורתנו ודברי הנביאים באופן ראוי ונאות בתנאים מיוחדים מקרבים
למידתו, ואלה הם:

התנאי הראשון, שלא יהיה התלמיד פחות משש שנים, אלא אם יהיה חזק
הנוף והבשר בבנין גופו ויהיה בן חמש לא פחות, (אלא אם יהיה 1) הליכתו במדרש
כדי לחנכו, לא שיצעררו הלמוד, כי מוח הנער הקטן חלוש, ואם יטריד שכלו בלמוד
יחלשו יתרי המוח, ותהיה לו חולשת המוח לקנין ויתאחר בלמוד.

השני, שיהיה המלמד ראוי ללמד הלמוד שמלמד ובעל מדות טובות, לא
שפל ביותר ולא כעסן ביותר פן ילאו התלמידים ממנו. אמנם להיות כעסו בעבור
שלמות התלמיד לא זולתו, ולא יכה בשוטין ולא במקלות אלא ברצועה קטנה, להיות
הכאב לשעתו לא זולתו.

השלישי, שיכוון הקורא תמיד שישים סימנים בלמוד ולמוד, כי ההגבלה
בדברים היא מבוא להקפת הידיעה, כי הבלתי מונבל לא תקיף בו ידיעה, ולכן
התקין עזרא הסופר הפרשיות מהן סתומות ומהן פתוחות.²

הרביעי, שיהיה העסק בקריאה בספר אחד עד שישלימהו לא שיחליף

1 גידמן הקיף מלים אלו בעגול ורוצה למוחקן, אבל נראה שכיונת המחבר היא, שאין לקבל
נער פחות מבן שש בכחוש ובן ה' בבריא אלא אם תהא הליכתו במדרש כדי לחנכו לא שיצעררו הלמוד.
וילדים מגיל זה, שבאו אל החדר רק כדי לשבת בו ולראות איך שאחרים לומדים, נקראו בפי האשכנזים
"איבר-זיץ קינדער", ע"כ כך א' עמ' קמ"ז ויש עוד להעיר, שהחלוק בין בריא לכחוש לקוח מן הגמרא
כתובות נ' א' ועי"ש בתוספות.

2 רומז למאמר חז"ל בספרא פרק א': "וכי מה היו הפסקות משמשות ליתן ריוח למשה להתבונן
בין פרשה לפרשה ובין ענין לענין... על אחת כמה וכמה הדיוט הלומד מן ההדיוט".

הספרים¹, כי שנוי הספרים, כל שכן הכתיבה, ממה שיחליש כח הזוכר. כי התנועה מחלישה [כח] הזוכר, הלא תראה הנערים לרבוני תנועותיהם, אין בהם כח הזוכר כבהורים, אעפ"י שרבוני לחותם מסייע בזה.

החמשי, שיהיה העסק בקריאה בספר יפה מכתובה וקלפים, ובית המדרש שיהיה יפה הבנין, וזה לשתי סבות: האחת, בעבור מעלת הספרים והמדרש, ככתוב: לפאר מקום מקדשי², והמשתדל בזה יש לו שכר רב מה' כי הוא מכבד תורתו, ולכן העשירים שאין להם חכמה, ראוי להם שישתדלו בזה תמורת חסרונם, כי אם לא יזכו במעלת התורה יהיו סבה בהגדלתה ורבויה. והשנית, שיופי הספר והמדרש ממה שיפיל החשק לקרא³ הקורא, ולכן כל מלמד שלא יהיה בית מדרשו נקי מדברים מכוערים, ולא יהיה מקושט לפי כחו, אסור לו ללמד, כי ירחיק החשק מהתלמידים ותמעט התורה האלהים⁴. אם יהיה עני ולא יוכל בזה ראוי לאנשי הקהלה ההיא שיפזרו בזה לפי כחם, ולבנות בתי מדרשות כדי להגדיל תורה ולהאדירה. הספרים הנמצאים בבית הכנסת שהקדשו ראוי לתתם לבני העניים ללמוד בהם במדרש. ואם לא יהיו נמצאים להם, ראוי לקהלה ההיא להקדיש ספרים בעבור בני העניים ולפרנסם נ"כ בכל מה שיוכלו מפני כבוד התורה.

הששי, שתהיה הקריאה בקול⁵ נשמע לאזניו, כדי לעורר כלי הלב אל הדבור ההוא. בכתוב⁶ בכל לבי דרשתיך אל תשגני ממצותיך, הטעם, אחרי שדרשתיך בכל כחות לבי אל תשגני ממצותיך, כי כבר עשיתי הדרך המונע השגיאה, שהיא הדרישה בכל כחות הלב, אשר זה לא יהיה כי אם בקול המוחש, מפני שבקול הנמוך יחלשו כחות הלב ותרבה השגיאה. וממה שיחזיק ידיו זה התנאי קראו החכמים דברי הנבואה מקרא, והטעם בעבור שהם נלמדים בקריאה שהוא הקול המוחש. הלא תראה הטעמים אשר במאמרי הנבואה, שיש לכל אחד ואחד מהם נגון מופרד מחברו מתיחסי הקולות (אחד) לסמוך אליו כדי שתהיה בקול מוחש נערך הנגון, ואם היה הכתוב בלתי מקפיד בזה מה צורך אליהם. וכתוב⁷: קול רנה וישועה באהלי צדיקים. סוף דבר

1 עקר הדברים מכאן ואילך לקוחים מס' מעשה אפור לר' פרופיאט דוראן, עי' כרך ב' עמ' ס"ט-ע"ג (עי' גם לעיל עמ' נ"ג), ובשייצי השתמש בספר זה אף שאינו מזכירו.

2 ישעיהו ס' י"ג, ותכמינו למדו זה מכתוב: זה אלי ואנוהו, התנאה לפניו במצות, סוכה נאה וכו', שבת קל"ג ב'.

3 צ"ל: ללב הקורא.

4 צ"ל: האלהית.

5 מעשה אפור שם.

6 תהלים קי"ט י"י וכבר העיר גיד מן על זה, שבי בזמן שהתחם הקראי טרח ויגע ללמוד זה מתוך פשט הכתוב ולא עלתה בידו הגה דרשו רבונינו ו"ל בענין זה דרש נאה ומתקבל על הלב מן הכתוב: חיים הם למוצאייהם. אל תקרי למוצאייהם אלא למוציאיהם בסה (ערובין נ"ד עמ' א'). והנה בשייצי אפשר שלא ידע מדרש זה או לא רצה להביאו, אבל יש להתפלא על האפורי שגם הוא טרח להביא את הפסוק הנ"ל ולא הביא את דברי חז"ל, והן היא מביא שם מאמר אחר לקוח מערובין בדף הנ"ל.

7 תהלים קי"ח ס"ו. וע' מגלה ל"ב א': כל הקורא בלא נעימה והשונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים וכו'.

הקריאה בספרי הנבואה ראוי להיות בקול חזק וערב על ידי העמדת הטעמים, לפי מנהג מקום ומקום. אמנם אם תהיה הקריאה עם נגוני הטעמים כפי מה שמתנהגים גלות ירושלם אשר בספר ד מה טוב ומה נעים, כי זה להם בקבלה דור אחר דור. מצורף שאלה הקולות הערבות הן ממה שתוסיפו תאווה לקריאה והשוואת מוג הקורא, כי רוח ה' לא תשכון כי אם בשווי המזג, וכתוב: 2: והיה כנגן המנגן ותהי עליו רוח ה', ואפשר להיות טעם "למנצח" מטעם זה. ר"ל על שהנגן הערב נערך הקולות מנצח הטבע הבלתי שווה להשיב אל השווי, ואמר הפילוסופים כי לחכמה הזאת אשר הוא החלק המעשי מחכמת המוסיקא, ר"ל הנגן, פועלת בהנעת הכחות והשוואת מוג האדם עד שכבר ישיבתו אל בריאותו בסדרו, ולכן כששאלו מאנשי הגלות לשיר להם משיר ציון אמרו: 3: איך נשיר את שיר ה' על ארמת נכר, ר"ל להשוות מוג אייביהם. השביעי, ללמד הקריאה לוולתו: 4. מפני שזה ממה שיחזיק כח הזוכר. כי זה סבה אל ההשנות וההשנות יביאו מה שהוא בכת אל הפועל, ואפשר שדוד המלך ע"ה הרמין בזה המאמר מכל מלמדי השכלתי: 5. ואמרו ב"ה: 6: הרבה למדתי מרבתי ומחבירי יותר ומתלמידי יותר מבלם.

השמיני, שתהיה הקריאה במלמד והתלמיד בישוב דעת ומתינות: 7 בלי מהירות, כדי שיודע המאמר בכת הזוכר. מצורף שהמהירות בדבור לפעמים תביא עלנות בהתוך: 8 הרבירים ויביא האדם לדבר דברים בלתי נאותים והפך הכוונות המביאים אל בפירה: 9.

התשיעי, שיקבע הקורא בקריאתו זמן לא: 10 הגבלת הקריאה בו, עד שיאמר כי תוך זמן פלוני אקרא פרשה פלונית או ספר פלוני, כי הידיעה והלמוד לא יוגבלו בזמן, כי הם מתן אלהי והם למעלה מהזמן. מפני שהזמן לא יקף ויגביל אלא הרבירים הנשמיים לא הרבירים הרוחניים. אמנם קביעות בזמן ראוי להיות כדי שלא ישתדל בו בזולת הלמוד לא וולתו: 11 ואעפ"י שחייב האדם להנות בתורה יומם ולילה, ככתוב: 13 ובתורתו ינהג יומם ולילה, אמנם מפני שהוא מדיני בטבע, מצורף שהוא

1 צ"ל: שיוסיפו.

2 מלכים ב' ג' ט"ו, ושם כתוב יד ה'.

3 תהלים קל"ז ד'.

4 ע"י מעשה אפוד שם.

5 תהלים קי"ט צ"ט.

6 = בעלי הקבלה, ע"י תענית ז' א', ושם: ומחבירי יותר מרבתי.

7 ע"י מעשה אפוד: הדרך השנים עשר שיהיה הלמידה והלמוד בשיבה ונחת ובישוב הדעת ומתינות וכו'.

8 צ"ל: בחתוך.

9 ע"י שורש אר"ח ס"א: בקריאת שמע צריך ליתן ריוח בין וחרה לאף, דלא לישתמע וחרף.

10 צ"ל: שלא יקבע הקורא בקריאתו זמן הגבלת וכו'.

11 ע"י פרשי סנהדרין כ"ו ב' על מה שאמרו ז"ל: מחשבה מועלת אפילו לדברי תורה... כגון

האומר עד יום פלוני אסיים כך וכך מסכתות בגירסא, וע"י מעשה אפוד עמ' 24.

12 הכונה שישתדל בזמן הקבוע רק בלמוד בלבר ולא בזולתו.

13 תהלים א' ב'.

בזמן הגלות ויצטרך אליו מתקון הנוף וקבוץ הממון והנהגת הבית, יסתפק בקביעות שלש זמנים, שהם: ערב ובקר וצהרים, ככתוב ערב ובקר וצהרים אישחה ואהמה וישמע קולי¹. והטעם שלש פעמים תוך הארבע ועשרים שעות שהן יום שלם. אמנם בימי החורף ראוי להגות יותר בלילות הארוכות, ככתוב 2 קומי רוני בלילה. ועסק הלילה הוא עסק שיגיע העוסק לתכלית פעולתו, ושאלו לחכם אחד 3 מפני מה השיג מהחכמה יותר מחבריו. והשיב לפי שהוסיף בשמן יותר ממה שהוציאו הם ביין. ולכן קוראים ללילי החורף לילי החכמה.

העשירי, שיטנה הקריאה היא בכל מה שיוכל עד שתורשם בכח הזוכר. כי חזרת הלמוד ממה שירשמהו בכח הזוכר, וכתוב 4 ושנתם לבניך.

החלק השני, והוא ידיעת פירושה... ולהיות שמלאכת הדקדוק כמאזנים לפירושי פשטי הכתוב לכן ניהסה למשרתת לפירושי לשון התורה. ולכן ראוי קודם למידת פירוש לשון תורתנו ואחר ידיעת לשונה למידת מלאכת הדקדוק החברתית ממנה, כי בלתי לא היו נודעים פירושי הכתובים, וזה ראוי היה בזמן הבית שהיתה לשונם לשון עברי בלשון תורתנו. אמנם בזמן הגלות ראוי ללמוד תרגום לשון תורתנו בלשון שמשמשים, ואחר כך ללמוד הדקדוק ואחר כך בפירושי הכתובים...

ואחרי שהוא מעקרי האמונה לדעת המאמין פירוש תורתנו האלהית על הדרכים שזכרנו, וזה לא יהיה כי אם בידיעת הנמצאות כלם, כי התורה כללה הכל, לכן כל מי שירצה לשכון במטבן האמונה הרמה, אי אפשר לו מבלתי התלמד בקריאת דברי הנבואה על הסדר ודקדוקם ופירושיהם ודרכי החקירה במצות תורתנו האלהית עם דרכי החקשים שיעשו בהם. וזה עם ספר מצוות של ר' אהרן בע"ה נ"ע⁵. אי עם זה החבור שאנחנו בו מתחלתו עד סופו⁶. ובספרי ההגיון על הסדר שהם, מביא מאמרות, מליצה, הקש, מופת, הטעמה, כי [זה] מספיק בידיעת האמת ולהשמר מן הטעות, אמנם נצוח והלצה ושיר אינם הכרחיים באלה הזמנים מפני שהחכמות נשלמו בזמננו, ואחרי כן חכמת המספר של נקומאקוס⁷. שהוא העיוני מהמספר, ואחרי כן חכמת המספר המעשי, כגון הכאת מספר במספר וחלוקן וזולתם. והבלל ספר המספר שחבר ב"ע⁸ וחכמת המושיקא הנקראת נעימות, ואחרי כן בתשבורת שהוא כל מה שיכלול ספר אלקידס⁹ עם המתנות אשר לו¹⁰, וחכמת המבטים וחלוק

1 שם נ"ה י"ח.

2 איכה ב' י"ט. וע"ז דרשו חז"ל (בתמיד סוף פ"ד) שכל העוסק בתורה בלילה שכינה כנגדו.

3 ע"י ספר מחברות עמנואל מחברת א'.

4 דברים ו' ז'.

5 = בעל עץ חיים נותן עדן. וס' המצוות הוא ס' גן עדן.

6 הוא ספרו אדרת אליהו.

7 Nikomachus. 8 ספר המספר שחבר ראב"ע.

9 אקלידס.

10 ספר המתנות (Data) לאוקלידס תורגם לעברית ע"י ר' יעקב בן מכיר, ע"י שטיינשניידר

המבטים 1 וחלוקה המראים, וחכמת הברורים למיליאויש², ואחרי כן בלמוד הספר הגדול הנקרא אלמנישטי, או מגשטי של אפלת האשבי ל³. ואחרי כלי התכונה כגון האצטורלב⁴ וזולתם, ואחרי כן פעולת הכוכבים בעולם השפל, ואחרי כן ספרי הטבע, שהם שמע, שמים והעולם, הויה והפסד, אותות עליונות, צמחים, בעלי חיים, ספר הנפש, חוש ומוחש, שינה ויקיצה. ואחר כן מה שאחר הטבע, ואחרי כן ספר עץ חיים⁵ של רבינו אהרן נ"ע, ואם לא יספיק הזמן בלמוד אלה אחר ספרי ההגיון ילמוד ספר הכוונות לאבי חמד⁶, ואחר כן ספר עץ חיים. ואחר העיון בכל אלה והסקירה בהם עוד יהיה הלמוד במאמרים הנבואיים כדי להשוות יסודיהם עם יסודי אלה החכמות בכל מה שאפשר בהם, ולחלוק במאמרים העומדים כנגד דעות האמונה והמאמרים הנבואיים. וכבר הרמיו הנביא על אלה החכמות במאמר⁷ והיה אמות עתיך חוסן ישועות חכמה ודעת יראת ה' היא אוצרו. ואין ספק שאלה החכמות היו נמצאות באמונתנו בזמן המלכות בכתוב⁸ ותרב חכמת שלמה מחכמת מצרים ומחכמת כל בני קדם, וכשגלינו ממקומנו נפלו ספרינו אצל האומות והעתיקום בלשונם, ולכן רובם דברי אבותינו הם, ואם נשקוד בהם לא יונה לנו כזה אחד מן הבורים, ואין ראוי לחוש בדבריו כי בו לדבר יחבל ל⁹.

ע"י מספר פת שגן כתב הדת" של ר' כלב אפונדרופולו הקראי. ספר זה עוד לא נדפס ונמצא בכת"י במוזיאום הבריטי (קמ. מרגליות מס' 732) ובמוזיאום האוטי בפטרבורג. השתמשתי בכת"י שבידי ידידי ר' מיכל רבינוביץ, ירושלים.

א. ואין ראוי לקרות הפרשה נער שאינו בוגר או בוגר שאינו הגון... וצריך להיות הקורא בה יודע מעלת כבודה והויכוח. האלהים אים (1) יהיה הענין מפני חנוך הנערים והתלמידותם, ואז ראוי שיעמוד עם הנער ההוא בעת קראו הפרשה איש הגון, ר"ל איש הגון כדי להנכה ואע"פ שהנער ההוא יודע וקריאתו ביופי ובתקון טעמיה ונקודיה יהיה זה מפני כבוד התורה, לא כפי מה שנמשך עתה בזמנינו שרבו הפרצים ועומדים נערים קטנים אף שהם בורים עמי הארץ, אינם יודעים אפילו הקריאה בנקודיה כל שבן יותר מזה, כגון טעמיה או כוונתה, ועומדים

1 חליף המבטים (Optik) או חלוקה המראים תורגם גם כן ע"י ר' יעקב מכיר, ע"י שטיינשניידר

שם עמ' 511

2 Menelaus, ע"י רמ"ש שם עמ' 16-515.

3 המתמטיקן ג'אבר אבן אפלה האישבילי, ע"י עליו רמ"ש שם סעיפי 337-338.

4 מעשה האצטורלב לבטלמיוס הגיע אלינו בכתב-יד רבים בשמות שונים. ע"י רמ"ש שם עמ' 337.

5 ס' עץ חיים לר' אהרן ניקמדיאו נדפס ביבפטוריה (גזולוא) תר"ז עם פרושו של שמחה

יצחק הלוצקי.

6 אבו אחמד אלגזאלי, בעתק ללה"ק ע"י ר' יצחק אלבלג וגם ע"י ר' יהודה בן נתן.

7 ישעיה ל"ג ר"י 8 מלכים ה' י"ג 9 משלי י"ג י"ג.

וקוראים הפרשה ואין אנו מבינים אלא קולו כצפצוף העוף, ואפילו חתוך הדברים לא נשמע, וזה אסור גדול... (ח"א פרק ה').

ב. סופר שכתב פרשה פתוחה סתומה, או סתומה פתוחה, או שכתב השירה כשאר הכתוב, או שכתב פרשה א' כשירה, הרי זה פסול ואין בו קדושת ספר תורה כלל, אלא הוא כחומש מן החומשים שמלמדים בהם התינוקות¹, כי החומש יכתוב האדם איך שירצה, שמשנכנסו ישראל בנלות וכתב כל אחד התורה כדי שלא תשכח מפי זרעם נהגו ומלמדים התינוקות מתחלת הענין תורת משה, אחר שידעו הנקוד והאותיות, ולכן יכתוב כל א' התורה איך שירצה כדי שילמדה לבניו, קצתם בקונטרס גדול, ולא נמשך המנהג לכתוב התורה בעד התינוקות על הספר, ר"ל על גיליון, כי באמרו, על ספר² פירשו גיליון, כך פירש הרב ר' יעקב ב"ר ראובן בעל ס' העושר², שזה מנהג יושר שבו קדושה יתירה מן החומש, אלא על קונטרס. ספר תורה אינו נקרא אלא אם יכתוב בגיליון... ואם תכתוב התורה בזולת גיליון נקרא חומש ואין בו קדושת ספר תורה, והוא כמו שילמדו בו התינוקות... (ח"ב פרק ב').

עז. מתוך מכתבו של החכם הנודע ר' יוסף שלמה רופא (=היש"ר ד"ל מ"ד י"ג) מקאנדיא (1591–1655) להחכם הקראי ר' זרח בן מנחם משרוקי אשר בליטא. היש"ר שהיה נע ונר רוב ימיו חייו הגיע לליטא ונתמנה לרופא בבית הנסיך רדוויל (שע"ז—ש"פ) וישב בארמנותיו בוויילנא ובשרוקי. כמו בזמן היותו בקהירא התרועע אף כאן עם הקראים וביחוד עם ר' זרח הנז', שכתשיבה על שאלותיו בעניני חכמה כתב את ספרו "אילים". במכתב שלפנינו (הנקרא מכתב "אחוז", על שם התחלתו: "אחוז בהכלי הכלי יושבי חלד") הוא מתווה דרך למודים בשביל נער קראי משביל. המכתב נדפס בס' "מלא חפנים" לר"א גייגר (ברלין ת"ר), שתרגמו לגרמנית והוסיף עליו הערות חשובות, ובספר "פנת יקרת" (גולאו) תקצ"ד).

בתחלת מכתבו מתאונן דילמדינו על בני דורו הרבנים אשר "כל אוכל למודי טבעי ואלהי תתעב נפשם" והם מקוששים קש ותבן, אלה בחכמת הספירות, ואלה בקליפות ובנוק צרורות — והזלתם ראיתי את עמי ישראל סרה מאד, הולכים אחרי משאות שוא ומדוחים... ומכלים ימיהם במשתה ונגונים... ואם אמנם בימים הראשונים... היו אנשי לבב חכמים ונבונים, וכל חכמה ובינה, היתה לישראל למנה... גם חכמות האלהות הצפור החיה מצאה בית חכמת הלימודים קן לה, אשר שתה

1 זהו לשון הרמב"ם בהל' ס"ח פ"ז ה"א.

2 והוא פירוש על תנ"ך, ופירוש גביאים וכתובים. נדפס ע"י פירקוביץ בגולאו תקצ"ד, והפירוש

שהיה עודנו בכת"י.

אפרוחיה חכמת הננון והתשכורת והמספר והתכונה בין מזכחות ה' צבאות, הן עתה רפתה רוחם ונסרחה חכמתם, נואלו שרים וסננים, טפש כחלב לבם, הלא נכריות נחשבו בעיניהם... והמון הרבנים לא יבינו בימים האלה מענין הגלגל כאשר לא יבין השור וחמור... ולא ראיתי מכל חכמי ישראל חוקר ודורש אחרי זאת החכמה (חכמת התכונה) הרמה והנשאה... והוא פונה אל ר' זרח וכותב לו: "ועתה אחי, ענותך תרבני להרחיב עמך הרבוי, כי זה כל האדם כי ימצא את אוהבו תועה בשדה הספרים, והוא כמלקט עשבים ביערים, ואינו יודע לכור את המתוקים מהמרים, ושלחו בדרך טובה. וזה מספיק להכניסו לחיי העולם הבא, ולשמוע על כל החכמות בזמן קצר שר הצבא, וזולת זה המורה יהיה כסומא בארובה. וכמה מתמידים יומם ולילה בספרים. ועביו מכל חכמה הם נעדרים. על כי בלמודים ובספרים שונים הזמן מפזרים. ואחר שיחזור לראות ספר שראה זה שנה נראה כאלו ראה אותו בחלומה, ודומה לחמור הריחים סובב סובב ואינו זו ממקומו. וכל מלאכה צריכה לצרף אותה האדם בשכלו אם יחפון שתעלה בנורלוג, וכל ספר טוב תקראו מהקדמתו עד שולו, ותעמוד על תלו, אשרי אדם שומע לי, אשרי טבע שכבה לו. אין צורך לספרי הנמרא אם לא למי שירצה שיקרא תנא או אמורא, ולהתפרנס ממנה בטהרה. וזה תכלית כל בעלי התורה. ואולם לבעלי מקרא אינם מועילים, וכל שכן המדרשים והמשלים, שהם להם ככנפי הנמלים. ובשתוציא כל ספרי הקודש שבהם דברים אלו כלולים, תמצא ספרים מועטים מבני עליה שהם סולת נקיה. ומה לך להטריח [על יתרם] נפשך העניה."

אחרי הקדמתי הארוכה הזאת, הוא עובר לגוף הענין...

ועתה בשם המניד לאדם מה שיחזי אורה דרך ישר לפני איש ובמה יוכה נער

את ארחו.

משפט הנער ומעשהו 1 הוא אחר שיתחיל להבין בלשון הקודש בתורה ובנביאים וזה על פי פירושי הקראים כפי פשטם האמתי וילמוד בדקדוק, ורבו המדקדקים: ספרי ר' יונה 2 וספרי ר' יודא 3 והאפודי 4, והם יסוד המעלה, ואינם נמצאים כי אם בידי יחידי הסגולה. ואולם הדקדוק הראב"ע ספר צחות 5 וס' שפה ברורה 6 ומאזנים 7 היו לנו לעינים. וס' מהלך 8 עם פירושו וס' מכלול 9 ועט סופר 10 הם ספרי הקמחיים דברי אלהים חיים, וס' לשון למודים 11 ומקנה אברהם 12 וס' לויית חן 13 וס' ר' אליהו 14

1 צריכים אני לזכור שנער קראי הכתוב מדבר.

2 ן' ג'נאח. 3 ן' חיוג'. 4 ע' כרך ב' עמ' ס"ז.

5 נדפס ראשונה ע"י ר"א בחור, ויניציאה ש"י. 6 קושטא ר"ץ.

7 נקרא גם מאזני לשון הקודש. נדפס באויגסבורג רפ"א ופעמים רבות אחר כך.

8 מהלך שבילי הדעת לר' משה קמחי, נדפס פעמים רבות.

9 קושטא רצ"ב ופ"ר אחרי זה.

10 ליק תרכ"ד בהוצ' "מקציני גרדמים".

11 לר' דוד ן' יחיאל, קושטא רס"י. 12 לר' אברהם דבלמש, ויניציאה רפ"ד.

13 לר' עמנואל ב"ר יקותיאל בינווינסקי, מנטובה שי"י.

14 הוא ספר הבחור לר"א בחור.

התוציאנו לרויח. ואולם חיבור האלף כהריר שמואל אר קוול טי הנקרא ערוגת הבושם מכריע את כלם. ויש למלמד להרגיל לנער כללי הדקדוק על פה בדרך קצרה, כי הדקדוק נמשל במבוא לפתח השערה, ואין לדקדק כחוט השערה, ואם על מלאכת ההגיון שהוא מפתח כל הביון אמרו שכל המרבה בו יחשב לכסלה, כ"ש בפועל או שם או מלה. וטובים כללי הדקדוק לר' מאיר בן יאיר² וזי"א³... ואחר זה ירגילו במליצה ובחרוזים ובשירים וילמוד ס' השיר והחרוז לר' ישעיה⁴ וספר בעל הכנפים לר' יוסף קמחי⁵, והוא חרוזים על דרך האלפא ביתא יפה אף נעים, וילמוד ספרי האדירים כגון ספר משל הקדמוני⁶ ומחברות הר"ר עמנואל וס' ר' יהודא בן חריוז⁷ ומנחת יהודה⁸ ובן המלך והגזיר ראשי המשוררים וחרוזי ר' שלמה ק' גבירול והראב"ע⁹ ור' יהודה הלוי, וספר דגל אהבה⁹ וספר איומה כנדגלות¹⁰ וספר בחינות עולם עם האלפין והממין. וכתב¹¹ וישרי המליך והמשורר המעולה ר' ידעיה בדרשי וספר אבן בוחן להפילוסוף האלהי ר' קלונימוס וספר זמירות ישראל¹²...

וילמוד בהקדמת ספרים, כי כם יוציאו כל רוחם המהברים למען מצוא חן בעיני הקוראים. וירגיל עצמו בפיוטים שחברו חכמי הקראים כי כל תפלותיהם מדברי הנביאים. ובין הרבנים בפיוטי הספרדים והערביים והרומניים ובני איטליא מלומדי חרב המליצה מאד נאמנים. כנראה בהקדמות ר' ברוך קלמאן¹³ וספר מדרב יודא¹⁴ ממודינא עיניהם יונים, וכן כל החבורים, כי אמנם כל ימיהם באלו מפורים, וישמר ממליצות האשכנזים ופיוטי קליר וזמירותיו אשר כרת ולולי לשון הקדש במזמרות, וגם כי דברי המדרש בפיהם שטורות הנה הם באזני המדקדקים כדברונות ומסמרות, וירגילו הנערים להיות על פה כל למודם, ובפרט בספר תהלות וחמש מגילות ואיוב ומשלי וכל ספרי הנביאים אם יהיה במאדם רובם או כלם.

1 וינציאה שס"ב.

2 מחבר קראי, בן זמנו של היס"ר, וכללי הדקדוק שלו לא נדפסו.

3 = יראה זרע יאריך ימים אמין.

4 לא ידוע סיבוי.

5 הוא לר' יוסף ב"ר חיים, ולא קמחי, על שרשי לה"ק. ישנו בכת"י.

6 לר' יצחק בן שלמה בן סהולא.

7 הוא ס' התחכמוני.

8 מנחת יהודה שונא הנשים לר' יהודה בן שבתאי קובץ שירים ומליצות מדברות כנגות הנשים נדפס ב"טעם זקנים" לר"א אשכנזי, פפד"מ הרט"ו. הדפוסים העתיקים של ס' זה הם יקרי המציאות.

9 לר' שמואל אריוולטי, חוכחת מוסר בדרך משל ומליצה, וינציאה שי"א.

10 לר' יצחק עינקינירה, קושטא של"ז.

11 כתב ההתנצלות הידוע ששלח אל הרשב"א שנדפס בשו"ת הרשב"א ח"א סי' תר"ח.

12 לר' ישראל נגארה, וינציאה שג"ס—ש"ס.

13 ר' ברוך בר' שמוחה קלמאן כותב הקדמה לס' מעשה ה' של ר' אליעזר אשכנזי (וינציאה שג"ג).

14 ספר דרושים לר' יהודה ממודינא (וינציאה שס"ב).

וספר אהל מועד 1 ומאיר נתיב 2 והשרשים 3 וספר שרשרות כסף 4 לא ימושו מעל שלחנם לעולם, וכן ספר הערוך והתשבי והתורנמן 5, כי כלם מעשה ידי אמן, וילמוד ספר ההלצה והשיר לאריסטו 6, וספר נופת צופים למיסיר ליאון יהיה לו בלשון יתר שאת ויתר און. ומשבח אני המפליא לעשות במליצות וחילולים יגבר, כי בזה בלבד נכר אם הוא חי, אלם או מדבר, ויתבונן במלות שנשתמשו בהם גדולי המעתיקים ויהיה דולה מים מבארות עמוקים, ובוה ירד לתכלית כונת לשוננו שהיא חסרה מאד בזמננו. כדרך כל לשון שאין מדברים בה בכל יום, שלא זו בלבד שלא יוסיפו עוד מלות לדעתם, אלא ישכחו את אשר ירשו מאבותם.

והנה בהיות כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים, היו תיבץ בחכמות לומדים ולולי פירוד הלשונות ואורך ההצעות היה האדם קונה שם בכל התבונות... כי למעיין יש ב' לשונות. א' שהורגל בה עם אנשי ביתו ומדינתו. ואחת שבה כתובה תורתו וחכמתו, וללמודם יכלה ילדותו ובהרותו, ואם יהיה בקי בכמה לשונות יהיה מינו נאה להנהגה ואדנות, אלא שהמלאכה מרובה והזמן יקר, ולא הלשון היא התכלית המכוון כי הוא אמצעי לקנין החכמה שהוא העקר, אם לא שכוונתו לדעת לדבר עם ההמון ולהיות מליץ או תורנמן, ובוה אמנם יהיה בלשון אמן, אך אין זה דרך מביא להצלחה הנבונה, כי ברוב דברים לא יוסיף תבונה, וימהר ללמוד בהגיון ויש לו מלות ההגיון להרמב"ם וקיצור ההגיון לאבן רשד וההגיון ל' סגא, וחלק ההגיונות עם פירושם, ועוד יש כמה חבורי הערביים והנוצרים שהעתיקו כלשון העברים... וישלים כל אלה ההגיונים עד ט"ז שנה, כי כן גם אני התחלתי להתפלסף בן ט"ז שנה בפאדובה בשנת השס"ו...

אחרי כן הוא רושם לו בפרטיות את כל הספרים שעליו ללמוד מחכמת הטבע והאלהות, ומשיא לו עצה שילמד את "ספר המורה הנכבד והמעולה עם מפרשים", והוא מציין לו את מבחר המפרשים, "וילמוד ס' הוד החזקה כלה, ופירוש המשנה שחבר הרב ואגרותיו, ופרקי ההצלחה וספרי הנהגת הברואות ופרקי הרפואה 8, ויהיה שותה בצמא את דבריו, כי מומן הנביאים לא קם כמוהו מנהיג לכל בית ישראל... וילמוד בספר מלחמות השם להרלב"ג ובספר אור ה' שחבר ר' חסדאי קרשקש. ובס' עץ חיים להחכם הר"ר אהרן הקראאי ובס' אשכול הכופר להר"ר יהודא

- 1 לר' שלמה בר' אברהם מאורבינו, ויניציא ש"ח.
- 2 הקונקורדנציה לתנ"ך של ר' יצחק נתן, ויניציא רפ"ב.
- 3 להרד"ק.
- 4 לר' יוסף אבן כספי, על שרשי לה"ק.
- 5 שניהם לר' אליהו בחור.
- 6 תורגמו לעברית ע"י ר' יעקב אנטולי.
- 7 יש"ר למד את הפילוסופיה והרפואה באוניברסיטה הפדואנית המפורסמת, שבה למדו אז רבים מצעירי ישראל, ביחוד בני איטליא והארצות הסמוכות לה.
- 8 כלם של הרמב"ם. פירוש הרמב"ם על פרקי הרפואה לאבוקראס נדפס ע"י רמ"ז חסידה בירושלים תרצ"ה.

הקראי ובספר עקרים 1 וס' תהלה לדוד 2 וספרי ראש אמנה, מפעלות אלהים, עטרת זקנים, וצורת היסודות, ואלה ארבעתם הם מעשי ידי ר' יצחק אברבנאל להתפאר. ובס' אור עמים לר' עובדיה ספורנו, ובס' אמונה רמה להראב"ה, ובס' האמונות לר' סעדיה גאון וס' שבילי אמונה 8, וס' הנכבד הכוזרי עם פירוש ר' יהודה מוסקאטו הנקרא קול יהודה..., וספר אנרת בעלי חיים 4, וס' נוה שלום 5, וס' הגדרים 6, וס' רוח חן 7, ובספר נבעת המורה 8 וס' פתרון החלומות הנדפס, וזולתם לא ראיתי ספרים שעמם שרא נהוג שיהיה ראוי לבעלי מקרא.

אחרי כן הוא עובר למבארי התנ"ך והוא מיעץ לשים לב בראשונה לפירושי הראב"ע, ובמדרגה שנית הם פירושי הרד"ק. ובמדרגה שלישית הם ביאורי רש"י על הכ"ד ספרים, ואם הם לראשי הרבנים עטרה אינם מתיחסים לבעלי מקרא, כי רובו רחוק מהפשט וסברא, וכלו ספרא ונמרא, ויוכל להוציא מדבריו איזו אבן יקרה, מי שיש לו בשכלו כברה, והרמב"ן לפי הרוב קולע אל השערה, ומאד חשקה נפשי בפירושו על התורה... ויש עוד כאורים שתחת אלו שלשת המדרגות נכללים, כמו ביאורי רלב"ג בן בתו של הרמב"ן מכל חכמה כלולים... וביאורי השר אברבנאל, הם לבית ישראל ממתנה נחליאל, וס' כלי יקר 9 שהוא פירוש על נביאים ראשונים, כל טוב שם לקוח מאלו הקדמונים, והר"ר יצחק ערמאה בעל העקידה בפירושו על התורה, הארץ מכבודו האירה... והר"ר עובדיה ספורנו במלים קצרות פירש התורה, ובו דברים יקרים ומעולים... והר"ר יחיא 10 פירש כתובים זה מגלות, וס' משלי פירש ר' עמנואל נעים ומירות ישראל, ואנוש הולך בתומו עשה ספר דברי שלמה 11, וס' תולדות יצחק 12 וס' עילת התמיד 13 יהיו בידך כצמיד, ולס' בחיי ולבעל הצרור 14 תקרא דרור, וס' מנחה בלילה 15 כמפריש חלה, והייתי מזכיר ספר מעשי השם 16 בכל החמודים, לולי היה מרבה הבל בענין השרים. אבל בס' יוסף לקח 16 לכל המפרשים בכורה לקח...

- 1 לר' יוסף אלבו.
- 2 לר' דוד ב"ר שלמה ן' יחיא, קושטא חש"ד.
- 3 לר' מאיר אלדבי, ריווא די טרנסו שי"ט.
- 4 לר' קלונימוס ב"ר קלונימוס.
- 5 לר' אברהם שלום ב"ר יצחקי קושטא רצ"ח.
- 6 לר' מנחם ב"ר אברהם, על השמות בפילוסופיא ורפואה וכו', שאלוניקי שכ"ז.
- 7 הישר מיחסו לר' יעקב אנטולי ועי' עליו בן יעקב באוצר הספרים.
- 8 לר' יוסף ב"ר יצחק הלוי, באור חלק ממורה הנבוכים, פראג שע"ב.
- 9 לר' שמואל לניאדו, ויניציא שס"ג.
- 10 ר' יוסף בן דוד ן' יחיא, בולוניה רצ"ח.
- 11 ר' שלמה ב"ר יצחק לבית הלוי, דרשות עה"ת, חמש דרשות לכל פרשה, ויניציאה שג"ז.
- 12 לר' יצחק קארו.
- 13 לר' משה אלבלידה, ויניציא שס"א.
- 14 צרור המור לר' אברהם סבע, נדפס בוויניציא כמה פעמים.
- 15 לר' אברהם מנחם הכהן פורטו, וירונה שג"ד.
- 16 שניהם לר' אליעזר אשכנזי.

והולת המפרשים יש ספרים נעימים כגון ויכוח דון יוסף¹ נגיד ומצוה לאומים.
 וס' הנכבד מאור עינים לר' עזריה מן האדומים. וס' צידה לדרך אין ליפיו ערך.
 ואם תחפון לדעת משפטי העובד את האלהים והחובות, עיין במס' אבות עם פ'
 נחלת אבות 2 ולב אבות 3 ומילי דאבות 4, וס' המדות לאריסטו וס' הנהגת הבית
 והמדינה 5, ובס' הנכבד חובות הלבבות.

ולתענו הנפש בשעת העצבון הנה אתך ספר יוסיפון וצמח דוד וקבלת הראב"ד
 וס' יוחסין ושבת יהודה ודברי הימים לר' יוסף כהן ולהר"ר אליהו⁶ מקנדיאה. ואם
 זכית להיות מהבוררים, תברור ספר הנעים של יחיא הנקרא שלשלת השקרים⁷, ועורן
 נכון⁸ ומשא ניא חזיון⁹, ומוסרי הפילוסופים¹⁰, ומבחר פנינים, ס' צל עולם¹¹, אורחות
 עולם¹², אגרת שלומים¹³, וס' חזק אמנה¹⁴, וס' מכתב לחזקיהו¹⁵ והדומים להם.
 בני אם תקח אמרי אלו הספרים מספיקים לך לדעת כל למוד יקר... ואין
 הדבר תלוי ברבוי הספרים כי אם במובחרים, ואין מעכב השלמות כרוב הספרים
 למתחילים, כמו רוב המאכל לחולים ולקטנים, ושנוי הענינים לא יולידו בשכל קנינים...
 אודה ואשבח למורי אבי ואמי אשר שמוני גפן פוריה וענפה ולמדוני בילדות בלשון
 היונים, כי בלשונם מחוברים כל ספרי הקדמונים, פילוסופים רופאים ותוכנים, ואחרי
 כן לשון לאמין ולעז וספרדי כי בלשונותיהם הועתקו כל ספרי חכמה מכל אומה
 ולשון חדשים גם ישנים. גם ללשון ערב אמרתי קודם אקרב אכן הצבתי לה ציונים.
 אחרי רואי כל חפץ שבה לקוח מספרי היונים, והמה בתוספות ומגרעת משונים. ובכל
 מקום מוקטר מוגש למוד או ידיעה ארדוף אשיג לא אנום ולא אישן עד ארוה צמאוני...
 הן אלה קצות דרכי להורותך לדעת להכיר את נפשך ואת בוראך...

עת. ממכתבו של ישיר מקנדיאה לר' שמואל אשכנזי, מו"ל ספרו
 תעלומות חכמה.

- 1 הוא ספר בן פורת יוסף לר' יוסף נשיא, הדוכס מנקסוס, קושטא של"ז.
- 2 לר' יצחק אברבנאל, קושטא רס"ה.
- 3 לר' שלמה ב"ר יצחק הלוי, שאלוניקי שכ"ה.
- 4 לר' יוסף חיון, קושטא של"ט.
- 5 גם כן של אריסטו.
- 6 ר' אליהו קפסאלי, עי' עליו כרך ב' עמ' ק"ב.
- 7 כך קרא ישיר לס' שלשלת הקבלה.
- 8 בשם זה נדפס ס' תקון מדות הנפש לר"ש בן גבירול, ריווא די טרנטו שכ"ב.
- 9 לר' בנימין ב"ר מאיר אשכנזי, ריווא ש"ך.
- 10 נדפסו בס' גורן נכון ובפני עצמם.
- 11 לר' מתתיהו דלקארט.
- 12 לר' אברהם פריצול, ויניציא שמ"ז.
- 13 קובץ אגרות ומכתבים להתלמד מהם.
- 14 לר' יצחק ב"ר אברהם הקראי.
- 15 לא ידוע.

ובומנים שונים עסקתי באלו החכמות, ובפרט בהיות חכמי בעלי מקרא לומדים אצלי, שבכל מקום שידעוני דבקה נפשם בי והם אוהבים החכמות החיצוניות ולבקשתם כתבתי מה שכתבתי, ולא להורות בני הרבנים, שידעתי שאין חשקם רק בתלמוד ופוסקים, ויפה עושים, כי לחמם הם, שדרך רבנות או דינות הם חיים ומתפרנסים זה מזה, ואלו דברים אדם אוכל פירותיהם בעוה"ז והקרן קיימת לו לעוה"ב, מה שאין כן הלמודיות והטבעיות, שמעט התועלת מהן לנויות ורב ההיוק לנשמות, ושומר נפשו ירחק מאלו הלמודים, כי הם נגד הטבע של היהודים. שאם יוליד איש מאה ירצה שיהיו כלם תלמודיים, שאין חפץ ה' בישיבות הפילוסופים ובויכוחיהם ע"פ הניגונים ודרכיהם כי אם בחלוקי התלמודיים וכל שעשועיו בפלפולם...

עט. מתוך ספר אפריון עשה לו להקראי ידידיה שלמה
הטרוקי ב"ר אהרן (ת"ך-תע"ה). אף את הקטע הזה הדפיס
גידמן ב"האסיף" תרמ"ז ע"פ כת"י ווינא, מס' 54 לפי רשימת
קראפט ודייטש. בידי היה עוד כתביד אחד, של ידידי ר' מ.
רבינוביץ בירושלם, ועל פיו תקנתי את הנוסחא בקצת מקומות.
ההוספות בחצאי-מרוכע הן ע"פ כת"י רבינוביץ. קצור מספר
אפריון נדפס ע"י נייבואיר בספרו Aus der Petersburger
Bibliothek, Leipzig 1866

העמוד ה'מ', במנהג הלמוד וחנך הנערים להברת מלות לשון הקודש. ובאיוה
אופן נוהגים הלמוד במדרשים¹ ובשיבות כאשר נמשך המנהג מקדמוני חכמינו עליהם
השלום. כאשר יתחיל הנער ללמוד האלפא ביתא עם התנועות, ויוגל להרכיב המלות
והתיבות כמנהג תינוקות של בית רבן, אזי מרגילים אותם לתפלה ולעבודה ולברכות
בקצור. ואחר כך מתחילין ללמוד החומש עם תירוק² לשוננו ההמוני, כי הלשון ההמוני
אצלנו בלשון ישמעאל, אכן העבודות וכתבי הדינין ושטרי משא ומתן ואגרות דרישת
השלום, וברכות הנהנין ושאר עסקי המצות כולם נוהגין בלשון הקודש. וכאשר ילמוד
הנער את החומש פעם ושתים, ויהיה מכין תירוק רוב המלות של לשון [הקדש], אזי
מלמדים לו ספרי נביאים ראשונים והאחרונים וכתובים כדי להרגיל לתרך מאמרי
לשון הקודש היטב בלשון ההמני. ואח"כ מלמדים ספרי הדקדוק, ואם יהיה הנער
בעל הבנה ושכל טוב אזי קודם הלמוד בנביאים האחרונים והכתובים מרגילים אותו
ליסודי הדקדוק ומוסרים לו הכללים בקצור, והיונו לדעת ההבדל בין השם והפועל
ומלות הטעם ושאר הנטיות והתנאים השייכים לחלק הפועל, כי הוא [החלק] היותר
גדול בדקדוק, כגון ידיעת השרשים מאיוה מין הם, וידיעת סדר אותיות השמוש, וכן
ידיעת הפעלים מאיוה מין ואם עומד או יוצא, וכן הבנינים והכנויים והמלות הזרות

הנמצאות במקרא שלא כסדר הדקדוק, ואחרי שיוּרַגל לזה הלמוד אוי בלמוד הנביאים וכתובים מרגילים על האופן השלם ומוסרים לו מטלים מהפסוקים ע"י שאלות, ובוה יתחוק על יסוד הלמוד, לדעת תירוק מאמרי לשון הקודש אל נכון, כמאמר הרד"ק בחרוז ספר המכלול וז"ל:

אשר למד ותורה לו לקנין, ולא למד יסוד דקדוק ולא קן.

כמו חורש אשר ינהג שוורים, וידו מבלי מלמד ודקדוק.

כי בכל הלשונות, הדקדוק הוא היסוד הראשון ללמוד, ואח"כ מרגילים [אותו] לפירוש וללמוד בספרי החכמים בספרי חכמה ומוסר ויראת שמים, וזה בימי חול, ומרגילים לכתובה ולצחות הלשון, אבל בימי שבתות לומדים פירוש החומש מספר המבחר של החכם רבינו אהרן הראשון¹, ומספר כתר תורה של החכם רבינו אהרן האחרון² על כל פרשה ופרשה, ובשאר פרקי השנה לומדים ענין כל מועד ומועד בזמנו מספר המצות של רבנו אהרן האחרון הנקרא גן עדן³, או מספר המצות של החכם רבינו אליהו בשייצי הנקרא אדרת אליהו⁴, וכן מימי פסח עד חג השבועות לומדים מספר עשרה מאמרות של החכם הכולל כמו הר"ר כלב אפונדופולוס⁵ מחכמי קושטנדינא, בכל שבת מאמר אחד, כי גם זה הספר כלול מחכמת התורה ומשאר החכמות.

ומי שיהיה בעל חשק והבנה ללמוד לומד גם בספרי ההגיון ובחכמת הטבע ובשאר חכמות למודיות ובחכמות האלהות, בספרים המסודרים ומבוררים [כ]ספר אדרת אליהו בענין עשרה העקרים, בעקר הששי, המעין ימצא⁶, ומעטים הם הזוכים לאלה החכמות מצד קצר ידם בהצלחות המדומות, כי לא לחכמים לחם, ועל היותר המשתדלים לדעת תירוק התורה על פי הפשט הנכון שלא יטעו בקיום מצותיה, וזה תלוי בידיעת יסודי הדקדוק ושמוש לשון הקודש עם הבנת טעמי המקרא. כי לפי דעת חכמינו הנקודות והטעמים נמסרו מדר סיני למשה רבנו עליו השלום וממנו לנמשכים אחריו, ומה שמיחסים קצת מחכמי התלמוד לעזרא הכהן אין האמת אתם, כי עזרא הכהן לא המציא אותם משבול, אלא החזיר העטרה ליושנה בהזכירו מה שנשכח מהם בזמן הגלות ובחקנו החלוקה הנמצא בנוסחאות המקרא. והטעמים הם מחלק הדקדוק להורות ההבדל בין חלקי הקנין כמו "לפניו ולא באה" (אסתר א') עם "בערב הוא באה" (שם ב'), "שהאחד עבר והב' בינוני, וכן בין הפעלים כגון שנו וישנו (מלכים א', י"ח) עם כי לא ישנו (משלי ד') וכן בין השם והפעל כגון והיה אם

1 ר' אהרן בן יוסף הרופא (ה"א כ' - ה"א פ' בערך). ספר המבחר נתחבר בקונסטנטינופול בשנת

ה"א ג"ד ונדפס עם פירוש טירת כסף ליוסף שלמה ב"ר משה בגוזלווא תקצ"ה.

2 ר' אהרן ב"ר אליהו ניקומודיא, וספרו כתר תורה נדפס בגוזלווא תרכ"ז.

3 גוזלווא תרכ"ז.

4 ע"י לעיל עמ' צ"א ואילך.

5 ע"י לעיל עמ' צ"ה. ספרו עשרה מאמרות עוד לא נדפס ונמצא בכתב-יד באוצרות הספרים.

6 ע"י לעיל עמ' צ"א.

זרע ישראל (שופטים י' ג') עם זרע זרע (בראשית א'), וכן מטעימים המאמרים ומדביקים ומפסיקים המלות והמאמרים, ומרימים התיבות ומשפילים מלעיל ומלרע, כדי שיוכן חפץ המדברים על אופן היותר טוב ושלם, ומקדימים המאוחרים, ומאחרים המוקדמים, כאשר כל זה ביאר החכם האלהי [רבנו אהרן בעל ספר המבחר] בספר כליל יופי הנדפס בקוסטנדינא¹. וננוני המקרא אצלינו בחלוקה ממה שאצל התלמודיים, כי אין להם שום נגון במקרא, רק כאשר יקראו באגרת או איזה ספור מעשה. אבל אצלנו בנגון נעים ומקובל מהקדמונים כפי תנועת הנקודות והטעמים, ונגון התורה משונה מנגון הנביאים, ונביאים ראשונים וגם דברי הימים בנגון אחר. ונביאים אחרונים ותרי עשר בנגון אחר מוחלף מהראשונים, ונגון תהלים משלי קהלת ושיר השירים בחלוקה מנגון הנביאים, והם ארבעתם בנגון אחר מתיחס ורומה [מחולף מהגיל], וספר דניאל עם עזרא ונחמיה בנגון אחר מוחלף מן הגיל. וספר איוב כמו כן בנגון אחר משונה ונוטה אל העגמימות, והקינות בנגון נוטה לצד האבלות, ומגלת רות בנגון אחר² עם הקדמת איוב, ונגון מגלת אסתר בקול נערך בין האבלות והשמחה.

וענין הברת המלות של לשון הקדש המנהג אצלנו אותיות כל מוצא ומוצא לפי טבעו. כי הכ"ב אותיות הן נרשמות בתנועות הקול דרך חמש מוצאות עם עזר חמש תנועות גדולות וחמש תנועות קטנות, ותנועת שוא המשתתפת עם קצתם. ואצלנו תנועת הקמץ כתנועת הפת"ח (אלא שהקמץ למניעים בהרחבה, שיורגש אחריו אות נח והפת"ח לא כן), והש"י בין שתהיה לבדה בין שתהיה משותפת עם הקמץ ועם הפת"ח ועם הסג"ל הכרתה בחטיפה, ולכן נקראת חט"ף, לא כהברת התלמודיים שאין אצלם חילוף, בין שתהיה המלה או האות נקודה בשו"א בין בצר"י בין בסג"ל הברתם כאחד. וכן הברת האותיות אצלנו כפי טבע כל מוצא ומוצא, לא כאשר האשכנזים מוציאים הברת תי"ו הרפויה שהיא ממוצא הלשון כהברת הסמ"ך שהיא ממוצא השנים. וכאשר ידברו בלשון הקדש או כאשר ילמדו בתורה המלות אשר בהן תי"ו רפויה אין הכרע בדבורם ובקריאתם איזה לשון הוא. ד"מ כשיאמרו: ונגינות שותי שכר, אין הכרע אם הוא לשון משתה או לשון משיסה, וכשיאמרו: אל כתף הבית, אין הכרע אם הוא לשון כתף או כסף נבחר. וכשיאמרו: להולכים בתמים, אין הכרע אם הוא לשון תמימות או לשון בשמים ראש. וכשיאמרו: הדרך מתוקן, אין הכרע אם הוא לשון תיקון או לשון סכנה. וכן כשיאמרו: יש לנו אב זקן, לא יבחן אם הוא לשון אב לבנים יודיע או לשון אב וידעוני. ובוה האופן מפגלים בקדשים וכורתים ולולי הלשון העברית במזמרות לשונם ונטיעותיהם מסירים ומתזיזים, ולפי מנהגינו אין הרפוי נכר באותיות ד"ת מאותיות בג"ד כפ"ת אלא כבנפ"ך, אבל באותיות ד"ת רק הדגש חזק נכר מה שאין זה המנהג אצלם, שאין בהם הבדל בהברת הדגש חזק והדגש קל, ובאותיות בנפ"ך נכר הדגש והרפה. ולפי זה אנהנו לפי הנהג אצלנו

אומרים במאמר בראשית ברא אלהים כהברת הספרדים [ר"ל לא כאשר האשכנזים
אומרים בראשים בורוא, וזה ההבדל בקריאה ובהברת לה"ק בינינו וביניהם, ומה שאנחנו
אומרים והארץ היתה תהו הם אומרים ויהי אוריקין הוי"סו], וכל זה בחלוקה מהדקדוק,
גם מזה [יש] להבין שכל מנהגם בחלוקה מהמנהג הישר אשר בישראל.

פ. מתוך מכתבו של החכם הקראי יצחק בן יצחק מלוצק אל
אברהם השופט של הקראים בטרוקני. המכתב כולו נדפס ע"י
הח' מאן בספרו Text and studies, II, 1323-1331, ושני הקטעים
המובאים כאן נדפסו כבר ע"י נייבואיר בספרו Aus der
Petersburger Bibliothek עמ' 125 ועמ' 142. המכתב הוא מסוף
שנת תקט"ו.

א. והנני מודיעך בפי אשר הודיע לי ידידי חברי החכם מהר"ר שמחה
יצחק ק"ה נר"ו בכתבו אשר כתב לי כי יש שם (בקרית) ד' קהלות: ק"ק קלע"א²
וק"ק כיוזלוב³ וק"ק כפ"א⁴ וק"ק מנגוף, וכתוך כולם יש כמו חמש מאות
בעלי בתים. בק"ק קלעא קרוב לשלש מאות ובק"ק כיוזלוב כמו קהל⁵ אנשים ובק"ק
כיפא כמו חמשים ובק"ק מנגוף כמו ארבעים... בכל קהלה מהשלש קהלות⁶ יש בית
מדרש אחד קבוע לתית ובכל בית מדרש מלמד מיוחד ולומדים כל היום מבקר עד
ערב בלי הפסק. ובק"ק קלעא יש שבעה בתי מדרשות קדושות ושלשה מהם סגורים
ומסוגרים פנויים, ובתוך הארבע לומדים גם היום... אחר זה הולך הכותב ופורט את
שמות המלמדים שבכל ארבע הקהלות.

ב. ועוד באתי להגיד לכם כי ידידי החכם מהר"ר שמחה יצחק ק"ה חברי
יצ"ו יושב עכשיו בק"ק קלעא, ומכבדים אותו בכבוד גדול בראותם חכמתו וחבוריו
וספריו, והושיבו אותו באותו בית המדרש שהיה יושב המנוח מהר"ר שמואל⁸...
ומלמד שם בשלשים תלמידים ויותר ושכרו לשנה אחד עשר אדומים מטבע שלנו. ולא
יפסק מהלימוד בכל השבוע מבקר עד ערב וזלתי מיום ששי. ליום ששי פוסק ואינו
מלמד, כי כן מנהגם שאין הולכים התלמידים לבית המדרש ללמוד ביום ששי ומיום
ו' ליום ו' עוסק בכתיבה, וכתב לי שעתה מעתיק ס' נר שמואל⁹ הנזכר לעיל...

1 הוא שמחה יצחק הלוצקי שקבע מושבו בצ'ופוט-קלעא, מחבר ספרים רבים. מת בשנת תקל"ו.

2 = צ'ופוט קלעא, או "סלע חיהודים".

3 כוזלוב-גוזלאווא, היא יבֶּסְטֶרִיה, עיר חוף בקרים.

4 היא פיאוורוסיה, עיר חוף בדומית-מזרחית של האי קרים.

5 הכונה קל"ה אנשים או ק"ה.

6 כוזלוב, כפא-מנגוף.

7 הוא ר' שמחה יצחק הלוצקי הנז' לעיל.

8 ר' שמואל זה נפטר בחדש שבט שנת תקי"ד, וחבר פרוש על ס' המכנה, בשם מעיל שמואל.

9 ולא נדפס עוד, וראיתיו בכת"י.

9 להקראי שמואל קלעי בר' אברהם, באיר על הלכות קדוש החדש.

פא. מתוך מכתבו של החכם הקראי אברהם ב"ר מרדכי מפוניבז' אל החכם יצחק הלוצקי. המכתב נכתב בשנת תקט"ו ונתפרסם ע"י מאן 1319, Texts and Studies II ... ובהיום בנו יחידו בחור אברהם היתום בן שמונה שנים להולדו, ולומד אצלי בעת הקבוע בחברת שאר בנים בס' נביאים אחרונים מעשרים וארבעה ספרים, ומתחנך ליסודי הדקדוק בס' רך וטוב² ופעמים בכתובה...³

פב. מתוך מכתב שנכתב ע"י קהלת הקראים בעיר חדשה (Nowo-miasto) אשר בליטא לחכם ר' אברהם ב"ר מרדכי מפוניבז'. זמן המכתב הוא סמוך לשנת תקכ"ב. המכתב נתפרסם ע"י מאן בספרו Texts and Studies II 943-947. ... מה יפו דברי אבירנו כקדם גם עתה לתקן את התנאים ששה עשר הרשומים למטה.

הראשון. הסכמנו עלינו בהסכמה אחת למנות מלמד תינוקות להילדים היתומים שלא יבטל תלמוד התורה. ועל כל זה נתחייב לסלק למלמד איש איש כמתנת ידו על תנאי זה שיהיו בנינו תמיד מתמידים בלמוד בלי הפסקה לצרכנו הבייתיים, וככהר"ר אדוננו ישגיח שלא תבטל זאת ההסכמה ושתקיים בכל תוקף ועוז כאשר יראה להעניש המסתרב והמבטל. השני. המלמד שיתמיד בלמודם ושישיל יראתו על פניהם, ואף שלא ביותר רק כפי התנאים הרשומים בכתב אמת.

פג. מתוך ספר "פנת יקרת", חברו הקראי החכם ר' יצחק בכ"ר שלמה "המשכיל ההגון והנהדר". הספר נתחבר בשנת ה'א תקנ"ט (1799) ונדפס בגוזלאוו (קפוטורה) בשנת תקצ"ד. 1. אמר הצעיר הדל באלפי והקטן במשפחתי יצחק בכ"ר 4 שלמה זצ"ל: בהיותי דופק על דלתי העיון במלאכת הקהלה הקדושה יזי"א⁵, בלמוד התלמידים יצ"ו, זה חיותי ואספריה, שהמנהג הנמשך מהמלמדים הראשונים ממני לא ישר בעיני, כי הם בלמדם הנערים כאשר מגיעים ללמוד ענין התפלה מלמדים להם עשרה עקרי האמונה מספר האדרת⁶ של אליהו בשו"צ⁷ נ"ע, וזה אינו נאה מצדדים⁷: הא,

- 1 של חתנו יצחק ב"ר אברהם.
- 2 לר' שלמה ב"ר אהרן הקראי, בעל ס' אפריון.
- 3 השוה שם גם עמ' 1316.
- 4 = בן כבוד רבי.
- 5 = יראו זרע יאריכו ימים אמן.
- 6 אדרת אליהו, נדפס ראשונה בקושטא רצ"א.
- 7 משני צדדים.

כי הנער שלא פקח עין כלום בחכמת האלהות איך יוכל להבין הלמודים ההם ואיוו תועלת תהיה לו בלמודם, אדרבה יוליד בלבול, אולי יהיה נרמא להפסיד גם למודיו הראשונים. והב', הסבה האמיתית והעצמית המונעת למוד העקרים הללו מספר האדרת, כי ידוע לכל בעל שכל כי דעת בעל האדרת רחוק מאד מהתורה ומהשכל בקצת מאלו העקרים, בעקר הרוש העולם, ובעקר ההשגחה, ובעקר התחיה, גם בעקר הנאולה... על כן התעוררתי לכתוב פירוש העקרים האלו בלמודים קלים, ובמופתים מובנים אפילו למתחילים בעיון, וכתבתיו בלשון קלה וצחה... ואני הדל מבקש מחכמי ומלמדי אמתנו הקדושה... שילמדו העקרים מן האגרת הזאת שקראתיה פנת יקרת... (הקדמה).

2. העקר ה', לדעת המאמין¹ לשון תורתנו ופרושה, ר"ל המקרא והפרוש. העקר הזה מסתעף לשני סעיפים: הא', לדעת דרך למוד לשון הקודש, שהוא לשון תורתנו הקדושה. והב', ללמוד לדעת פרוש מאמריו. אמנם דרך ידיעת הגרסא היא על זו הדרך: כשיגיע התינוק לבן חמש או שש שנים חייב אביו ללמדו אם הוא ידע בעצמו, ואם לאו חייב לתתו למלמד הגון שילמדהו... ואחר שהאב חייב להועיל לבנו בכל מיני השלמיות על כן כל איש ואיש חייב ללמד את בנו, אם עצמו ואם ע"י מלמד אחר. ודרך הלמוד: בתחלה ירגילהו בהכרת האותיות והנקודות, ואחר כך ירגילהו לחבר כל אות ואות עם כל נקודה ונקודה. ואחר כך ירגילהו לחבר קצת אותיות עם הנקודות ולעשות מהבורן תבה שלמה. ואחר אשר יורגל על זה ילמדו המקרא והגרסא בשלמות, עד שירגל על זה כפי מה שאפשר בלי טעות, ומלות התורה ופסוקיה יהיו שנורים בפיו בשלמות, ואחר כך ירגילהו למקומות ההפסק וההעמדה, ולהבדיל בין הטעמים המלכים, שהם תשעה עשר, ובין הטעמים המשרתים, שהם שבעה, ובין הקוצים שהם ה', כמבואר בספר ערוגת הבושם² ובספר כללי הדקדוק³, כי אלו הטעמים עוזרים עזר גדול להבין פרוש פסוקי התורה על אמתתם. והם הטעמים והנקודות לפי דעת קדמונינו חכמי בני מקרא ו"ל מסורים ונגזרים מהר סיני, והתורה שכתבה משה רבינו ע"ה היתה נכתבת ונמסרת בנקודות ובטעמים לתועלת כל ישראל, לא כפי דעת חכמי הקבלה⁴, שהם אומרים שהטעמים נמסרו למשה בעל פה ואנשי כנסת הגדולה העתיקום בכתב. על כן כפי דעתם ספר תורה שנכתב בנקודות וטעמים פסול⁵, וכפי דעתנו כשר, ואני הדל אמר שס"ת פשוט⁶ פסול הוא כפי דעת קדמונינו, לפי שאחר שהנקודות לאותיות הן כנשמות לנפשות כי אי אפשר להבין על בורין בלי נקודות... ע"כ מחייב שהתורה מעת נתינתה מתוקנת בטעמים ובנקודות... ואמנם ידיעת פרוש התורה היא על שני פנים. הא', ידיעת תרגום לשון הקדש

1 שירע המאמין וכו'.

2 לר' שמואל ארקואלטי ויניציאה שס"ב.

3 לר' דוד אלטשול, ויש ספרים אחדים בשם זה.

4 התורה שבע"פ.

5 מס' סופרים פ"ב הל' ז' ; גנזי מצרים, הל' ס"ח, עמ' 38.

6 שאינו מנוקד. 7 לפי.

בלשון שהוא מדבר בו, אם לשון יון או לשון ישמעאל, ולדעת ענין כל שרש ושתופיו, וענין כל שם ושתופיו, וענין כל מלה ושתופיה, עד שיהיה שגור כל זה בפיו, ואחר כך יתחילו ללמדו הכללים ההכרחיים בדקדוק הלשון...

והאופן הב' בדיעת פירוש התורה: בתחלה צריך להרגילו בפרושיה כפשוטה, ואחר כך בדרך רחוקה מפשוטה, ובפרט בהשנות גשמייות המיוחדות לש"י¹ צריך ללמדו מעט מעט שאינן כפי פשוטן... ולהבינו שאלו כלן נאמרות כפי דעת ההמון. ואחר שירגל על כל זה צריך ללמדו ספר המצות אם מספר האדרת או מספר ג"ע², ואחר זה ללמדו פרוש התורה אם מספר המבחר³ או מספר כתר תורה⁴, ואחר זה ילמדו יסודות הדת ועקרי האמונה בדרך רחבה, ולעוררו על משלי הנבואה, וללמדו לתת הסכמה ישרה בין חכמת הפילוסופיא ובין חכמת התורה, וכל אלו ילמדו מספר עץ חיים⁵, או אם ירצה ילמדו מספר מורה הנבוכים להרמב"ם. אבל יזהר מאד מלהקנותו דעות רחוקות מן השכל, כי בספר ההוא באו הרבה מהקדמות הפלוסופים העומדות נגד התורה והאמונה האמתית. ודי בזמנים האלו לאלו הלמודים, כי בזמנים האלו כל בני הדור להוטים אחר קבוץ הממון, ומעטים הם החושקים לתכלית האחרון שהוא החכמה וההשכלה. ואם התלמיד חנן לו הש"י שכל זך ומהיר, ויש לו תשוקה נמרצת ללמוד החכמות על פי סדרם ואמתתם, אז צריך לו ללמוד החכמות על סדר אלו החכמות שהן ארבע: בראשונה צריך ללמדו חכמת ההגיון... ואחר יתחיל ללמדו חכמת הלמודים, שהיא נחלקת לד' חלקים: הא' חכמת המספר... הב' חכמת ההנדסה... והג' חכמת המוסיקה... והד' חכמת התכונה, והיא שני חלקים: הא' עיונית... והב' מעשית... כל אלו הד' חכמות נקראות למודיות, או הרגליות, או שמושיות, כי הם ירגילו את האדם לשאר החכמות העקריות. ואחר זה ילמדו חכמת הטבע... ואחר ילמדו חכמת האלהות... נמצא שכלל החכמות הן שבע: הגיון, וחכמת הלמודים ד', וחכמות טבעיות ואלהיות. ואם ירגל באלו ואחר כך ילמד לתת הסכמה ביניהן ובין התורה האלהית ד' לו לאדם, כי הגיע לתכלית בריאתו (דפים ז'—ט').

פג. מתוך "סוד מרע" להחכם הקראי ר' מרדכי סולטנסקי.
סולטנסקי היה "חכם" בלוצק וקלעא ומת בן תשעים, בשנת ה' תרכ"ב. את תולדותיו כתב פוזננסקי במבואו לס' "זכר צדיקים" של סולטנסקי שהו"ל בווארשא תר"פ עמ' 52—58. בחבורו "סוד מרע" הוא מוכיח את הקראים על המנרעות שדבקו בהן, ונכתב

1 = לשם יתברך.

2 = גן עדן, לר' אהרן ב"ר אליהו ניקומדיא, נדפס ראשונה בגזלווא תרכ"ז, ומצוי מקורם בכת"י.

3 לר' אהרן ב"ר יוסף, גזלווא תקצ"ה.

4 לר' אהרן ניקומדיא, גזלווא תרכ"ז.

5 לר' אהרן ניקומדיא, לייפציג תר"א וגזלווא תר"ז.

בכדי להנישם לבית הדין הגדול שלהם אשר בנוזלווא

(יבפטוריה). החבור עצמו עוד לא נרפס, והקטע שלפנינו הובא

ע"י דיינארד בספרו משא קרים (ווארשא תרל"ח) עמ' 104—105.

... ואצלנו לא כן. למודינו למראה עינים לבד, לא לשם שמים כפי שהוהרנו, לא לקנות ידיעה ומעשה רק להתפאר ולהתנשא בתארים שיכוננו להתקשט במה שאין בנו, ובנינו אין בהם חשק, לא מוסר ולא מורא, חפשים לרצונם בלי השתמעס לרבים, למודם בהכרח, ומהם עזי פנים אשר אין מהראוי לקבלם למדרש. וכן הם הולכים בסגנון זה עד הגיעם אל התכלית הנוהגת בדורנו. ובאמת שעסק הלמוד רב ועמוק, והזמן קצר להתלמיד למלאכה מרובה, כי ממחרים אנחנו להחיש התכלית להתלמיד במעט מה שלמד בלי חשק והבנה... ואין לנקות בזה גם קצת מהמלמדים הבלתי 'יודעים' דרך ומנהג המלמדות, הממחרים להביע את התלמיד מלמוד אחד ללמוד אחר, קודם שילמוד וידע את הלמוד הראשון בראוי, ובהתחיל מאלפא ביתא עד תכלית למודו מנהיגו מלמדו כמנהג יהוא¹ בחפזון בלי ידיעה לו בשום למוד, ובהעביר מלמדו לעינו כמה דפים הלכה מספרי הפוסקים ויל מוציאים עליו שם שהוא כלי מוכן, כבר הגיע לתכלית למודו, אזי מלמדו בפני עצמו מעביר קול מבשר בעדתו להאספם להרשאות², ובפרסום הקהל מוסרים לו השחיטה, ומכנים אותם בשם רבי באשורים ובברכות, ומהללים את הוריו, והבור ריק, אין לו ידיעה בשום למוד, נעור ממוסר, משולל מדרך ארץ, ובלא יראת שמים, נער משולח לנפשו באין מנצח עליו, וכל זאת לנו מידי המלמד המתכוון אם להעדיף סך הספקתו, אם למצוא חן בעיני העם, ולהוציא לעצמו שם טוב שיאשרהו לאמר: מלמד הגון ואדוק הוא, שוקד להצליח את התלמידים ולהביאם לתכליתם בזמן מועט, וכי גם הוא מרביץ תורה בישראל ומורה הלכה בהעמדת תלמידים מוסמכים, כי כל מעשינו להרבות בכבודנו ולא לשם שמים... זאת אחת, ועוד רעה שנית חולה בנו, שכל מדרגות הלמודים נאנדות לבית מדרש אחד, קטן וגדול שם הוא, עד חמשים או ששים תלמידים, נערים חפשים לרצונם, פרחו מקנם בלי מוסר ודרך ארץ מהוריהם, ובלי מורא רבים עליהם, והמלמד העלוב וזלת מה שאינו יכול לצאת מידי חובתו עוד נהר גרונו מצעקתו להשקיטם ואינו יכול, ומקלל את יומו.

פד. מתוך הרצאתו של הקראי אליהו קואז על הקראים והקראות.

שנכתבה בשנת תרס"ב בשביל האקדמייה הצרפתית עפ"י בקשת

האקדמיקן הצרפתי ד"ר בואי. הרצאה זו תורגמה לעברית ע"י

ר' אברהם כהנא ונרפסה בהשגחה כרך מ"ב עמ' 13—19;

1 מלכים ב' ט' כ"י.

2 כשהוא נתן לו רשות להיות שוחט.

121-135. קואז נולד בשנת תקצ"ב ומת בן שמונים בשנת תרע"ב.

הוא היה הקראי היותר מפורסם בדור האחרון, ידע כמה לשונות אבל את ספריו ומאמריו כתב עברית. כל ימי חייו עסק בהוראה: באודיסה היה לו כו"ס פרטי לנערי הקראים, שנים רבות הורה הסטוריה ורומית בנימנסיה שבסימפירופל ובסוף ימיו עמד כמה שנים בראש "בית הספר הדתי" של הקראים בסימפיריה. מפני זה יש לתאורים, שהוא מתאר את דרכי החינוך של הקראים בדורות הקודמים, ערך מיוחד.

א. חג הפורים היה לו ערך חשוב בימיו. קדם בחיי המלמדים הקראיים, שרובם היו עניים ושלא היו מקבלים לא מן הקהלה ולא מקרובי התלמידים שום שכר קבוע בעד עבודתם הפדגוגית הקשה, שהיתה המקור היחידי לקיומם. בלילה הראשון של פורים היו תלמידיהם מסתדרים כתותיכתות והיו מחזורים על הבתים של בני הקהלה ושרים שירי "אָנְכֶת", כלומר, שירים לכבוד אבי המשפחה, אשתו ובניו, והיו מברכים אותם לפי ערך עסקיהם, מצבם בקהלה, נילם ומינם. בעד זה היה כל בעליבית משלם להם דברמה לטובת המלמד, ואבות התלמידים היו מכניסים שכר למוד בעד בניהם, וכל אחד היה קובע את הסכום לפי יכולתו. כך היו מכניסים המתכבים האימללים של בנייהנעורים סכום לאגדול, שהיו צריכים להתפרנס בו עד הפורים הבא (שם עמ' 19).

ב. בנוגע לחינוך הבנות עמדו במדרגה נמוכה מאד. "ללמדן השכלה לא נחשב לדבר חיובי, ויקר היה מאד למצוא אשה שהיתה יודעת קרוא וכתוב. במובן זה היו הקראיות עומדות אפילו למטה מן הנשים הסטריות, שהיו מבקרות בילדותן את ה"מֶקֶתְבוֹת", בתי הספר הנמוכים, והיו יודעות לקרוא בספר הקוראן, אם גם קרואה מיכנית בלבד, בלא להבין אפילו תיבה אחת. הקראים היו משיאים את הנשים בגיל צעיר מאד, בפשטות — תינוקות בנות י"א—י"ב שנים..." (שם עמ' 123)

ג. אני חושב לצורך להרצות ביתר אריכות על בתייהספר של הקראים, מצבם, הנהגתם ושיטת הלימוד השולטת בתוכם במשך הרבה דורות: חושבני, שאין כל זה נעדר ענין.

מי שראה בזמן זה את ה"מֶקֶתְבוֹת" וה"מֶדְרָשָׁה" של הטטרים בקרים יכול הוא להשיג קצת את מצב האסכולה של הקראים לפני ששים—שבעים שנה בערך. על פי רוב היתה האסכולה מצומצמת בחדר אחד. אף על פי שהיה החדר גדול למדי היה צר מהביל את התלמידים, שהיו נאספים בו בערך חמשים—ששים ולפעמים עוד יותר. הרהיטים היו: שולחנות ארוכים גלמיים וספסלים גם כן מעין אלה. היו בתוך ספר, שגם רהיטים ממין זה לא היו בהם. כאלה היו יושבים גם המורה גם התלמידים, כמו במכתבות הטטריות של עכשו, כשרגליהם מכונסות תחתם, על הקרמז, שהיה

רבוך לבדים, וסביב לספסלים ארוכים ושפלים שהיו משמשים להם במקום שולחנות, ועליהם היו מונחים ספרי-הלמוד. רק בשביל המורה היו מפנים מקום בקרן-זווית ומניחים שם מורן לאיגדול לישיב עם כרים להסב. התלמידים לא היו מתחלקים לכתות או מחלקות; עם כל אחד ואחד היה המורה מתעסק לבד, ומאליו מובן שהיה בידו להקדיש לכל תלמיד רק רנעים מספר ביום. החסרונות של לימוד אינדיבידואלי בלתי-פורת בזה היו מתרככים קצת ע"י השיטה, שהיא הולכת ונמשכת עוד מתחלת הדורות הבינוניים (של ימי הביניים) ושמזכרת קצת את השיטה של הלימוד ההדדי, שהיה נוהג באירופה בתחילת המאה שעברה בבתי-ספר עממיים אחדים אבל בלא אותו הסדר הנכון פחות או יותר שהיה שולץ שם. התלמידים היו מתחלקים לבכירים וצעירים, כל אחד מן התלמידים הצעירים היה לו אחד מן הבכירים ל"גלף" (מוניטור-מזכיר), שהיה מכינהו לשיעור שעתיד להיות, והמורה היה נוהג לבדוק ברנעיה-מספר של השיעור רק מה שעשה המזכיר. התלמידים המתחילים, שהיו נקראים בשם "דרדקי", עד שידעו את הקריאה המיבנית היו מתלמדים כמעט רק אצל המזכירים, ומחמת העדר הנסיון הפרגוני של המזכירים מצד אחד, ואי-השלמות המוחלטת של דרכי-ההוראה מצד שני, היו מבזבזים על לימוד הקריאה המיבנית בלבד שנים או שלש שנים, ולפעמים יותר. ואחר ההתגברות על קשי הקריאה המיבנית היו מתחילים בלימוד כתבי הקודש בתרגום ללשון טטרית, שהיתה שונה הרבה מן הלשון הטטרית הנהוגה בזמן התלמידים הן בדקדוק והן באוצר-מליה. לכלל הדידאקטי-מן הקל אל הכבד - לא שמו לב. מתרגמים היו את כתבי-הקודש על הסדר בלא שום הבחנה, בלי לשים לב לצלם של התלמידים ולמדרגת התפתחותם השכלית, והיו לומדים גם את המובן וגם את הבלתי-מיובן להם... מתרגמים היו באופן מיבני נמרץ ובדיוק משועבר, בלי שמירת כללי הסינטקסיס ובנין הלשון, שבה היו מתרגמים, בלא הוראת שום כללים דקדוקיים של הלשון הנלמדת ובלא ביאור המובן של הדבר המתורגם. הוראה נרועה כזו לא היתה מפתחת, כמובן, את בשרונותיהם של הילדים, אלא היתה מקהה אותם, בלא שתעורר בהם שום אהבת הדעת, והיתה עוקרת כל יחס של הכרה אל הדבר שהיו מלמדים אותם... רק הילדים המוכשרים ביותר היו יכולים להפיק תועלת, לאיגדולה אמנם, מתוך הוראה אנטי-פרגונית כזו. לאחר שעברו באופן זה על תרגום כל כתבי-הקודש, שבזבוזו עליו שנים אחדות, התחילו קורין בספר-למוד קלוש של דקדוק הלשון העברית, שהיה ערוך גם הוא בלשון עברית. ודבר זה נעשה לאחר שכבר הספיקו התלמידים המשיגים קצת לסגל לעצמם ע"י הסתכלות עצמית את כל הכללים האלמנטריים שהיו מוסברים בספר-הלימוד, באופן שהוראה מאוחרת זו של הדקדוק לא היתה לה שום תכלית.

אחרי הדקדוק היו מתחילים לקרוא חבורים אחדים של קראים שנכתבו בלשון העברית של דורות ימי הביניים. והם "ספרי-המבחר", הכולל פירוש על התורה מאת

ר' אהרן הרופא, ספר ה"אדרת" הכולל ביאור המצוות שבתורת-משה, שמוטל על כל קראי לקיימן, מאת ר' אליהו ב"ש צ"י, וספר "עקדתיים", שעוסק בתיאולוגיה ופילוסופיה, מאת ר' אהרן מניקומדיאו... בספרים אלו היתה נשלמת השכלת הקראים וגם זה – רק של בחירים מועטים. כאן לא היה מקום לשום מדע אחר: לא להיסטוריה, לא לניאונרפיה, לא למתימטיקה, ואפילו לא לארבעת כללי-החשבון, שיש בהם צורך גדול כל כך בחיים המעשיים. אין שום תמיה, אם בכח הסדרים הללו, שהיו קיימים במשך הרבה דורות בבתי-הספר של הקראים, אנו רואים עמידה ארוכה מאד הן בהתפתחותם השכלית של הקראים והן בספרותם. רק בזמן האחרון נתעוררו הקראים מן השינה העולמית לחיים שכלים חדשים...

במקום אחד בתלמוד נאמר, שאילולא הרעש של הגלגלים ברקיע היה אפשר לשמוע את הרעש של דיבור הלגיונות הרומאים¹, ואני אומר: אילולא הרעש, שהיה יוצא מבתי-הספר של הקראים, היה אפשר לשמוע את רעש הגלגלים ברקיע. אבל נעזוב את ההגזמה: באמת, היה אפשר להכיר את קרבת בית-הספר קראי על פי הרעש הגדול, שהיה נשמע משם. שערו בנפשכם: ששים-שבעים נערים, שקצתם קוראים בקול, ובנגינה דוקא, את שיעוריהם לפני המורה, ומחצית הנשואים עושה גם כן כך לפני המחצית השניה, לפני "מוכריהם", והם מתאמצים להתגבר בקול על חבריהם. אני, שהייתי אחד מן הצעקנים היותר זרזורים, הייתי תמה תמיד, איך אנו יכולים להבין זה את זה בתוך רעש נורא כזה.

אם החלק הלימודי היה בבית-הספר הקראי במצב בלתי חשוב, הנה במצב גרוע מזה היה החלק החינוכי. האסכולה, שהיתה מלמדת באופן גרוע, לא היתה מחנכת כמעט כלל. ואם היו כאן אילו מעשים חינוכיים, לא היו אלא מן הצד השלילי. עקרם היה – ענשים בעד חטאים ומעשי-קונדס נסים, שאי-אפשר שלא יהיו בתוך חבורה של נערים שונים בטיבם ונילם, שובבים מטבעם ובלתי-מנומסים מחמת העדר כל משמעת אסכולית. לפעמים קרובות היו הענשים שלא בדין, לפי שהיו באים גם במקרים שהיה חטאם של התלמידים בא שלא ברצונם. כן, למשל, היו מענישים אותם גם בעד היותם נעלבים על-ידי הטבע שמנעה מהם כשרונות טובים. הענשים היו: סטירות לחי ומלקות, שהיה המורה ממטיר על הילדים בידו הנדיבה, מפני שבא לכלל כעס. בעד חטאים גדולים היו מלוים כל מלקות ומלקות בקריאת הפסוק הירוע, שנבחר בשביל זה שלא כהוגן (תהלים ע"ח ל"ח): "והוא רחום יכפר עון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו"², והיה המלמד מלקה בשעת קריאת כל תיבה ותיבה, והתיבה האחרונה ("חמתו") היתה נקראת כמה פעמים ("חמתו, חמתו, חמתו..."). וכמה פעמים היו חוזרות לפי זה המלקויות עד שנתניעה ידו של המלמד.

1 הוא מכון כנראה לדברי הגמרא יומא כ' ב': אלמלא גלגל חמה נשמע קול המונה של רומי.

2 ע"י מכות ל"ב ב'.

היה עוד מין עונש אחד, שכל הענשים האחרים היו כאין נגד אכזריותו של זה: את התלמיד החוטא נוטלים שנים מחבריו הגדולים ומפרקים אותו, ואת שתי רגליו היו מכניסים לתוך "פֶּלְקָה", מין כלי-עינוי ידוע במזרח, מעוותים אותן ומרימים את האומלל במצב זה, והמורה היה מכה באכזריות במקל על העקבים הערומות וקורא בשעת מעשה את הפסוק הנזכר. לא אנסה, וגם לא אוכל לתאר את היסורים של הבריאה נעדרת-ההננה, שעלה בנורלה לסבול ענויים אכזריים אלה, אף על פי שבעצמי טעמתי את טעמם, וזה היה בשעה שהודיע המורה עונש כללי, ציבורי (סִיָּרָא פֶּלְקָסִי). ומקרים כאלה היו מתרחשים לעתים קרובות (שם עמ' 129—131).

ש ו נ ו ת

פה. מתוך פרקי רבינו הקדוש (אוצר מדרשים לרייד איזנשטיין עמ' 13-512, על פי הנוסחא שהדפיס גרינהויט בס' הלכות ח"ג).

ר' יוסי ב"ר חנן¹ אומר: פעם אחת הייתי מהלך בדרך וראיתי אדם אחד משופע ביותר² ולובש איצטלית שהיתה שויה מאתים³ וארבעים ושמונה מנה, נודעתי ונרתעתי ונרעדתי ונפלתי לאחורי ואמרתי שמא מלאך הוא. לאחר שעה עמדתי ורצתי אחריו ואמרתי לו: רבי, מה שמך? אמר לי: יצחק בן הונא⁴ שמי. אמרתי לו: כלום משנה או אנדה יש בידך? אמר לי: לא. אמרתי לו: מה מלאכתך? אמר לי: אדם בטל אני. אמרתי לו: כלום ברא הקב"ה אדם בטל בעולמו? אמר: מלמד תינוקות אני. מיד בקשתי עליו רחמים ונכנס יתוש לתוך חוטמו ומת ונפלו עצמותיו לפני כנל. באותה שעה אמר ר' יוסי: ברוך המקום שבחר בחכמים וכתלמידיהם, שאומרים על מלמדי תינוקות: לבן עליהן כמלך ודעתם כדעת התינוקות, והנותן שלום למלמד תינוקות כעובד עבודה זרה⁵, והמכבדן יורש גיהנם לעצמו, והשואל בשלומן כזורק אבן למרקולים, והאומר בשעת פטירתו "ברוך דיין האמת" אין לו חלק לעולם הבא, ולא עוד אלא שאמר עליו הכתוב: לא יאבה ה' סלוח לו.

בן. מתוך מדרש אנדה מאוחר שהדפיס פרופ' א. מארכס ב-Jewish

Quarterly Review n. s. VII 134. אף במאמר המובא כאן

מתבטא אותו היחס הרע למלמד כמו בפרקי רבינו הקדוש.

אמר ר' סימון: ששים הלכות למדתי בפסוק ובשר בשדה טריפה⁶ וכולם נשתכחו ממני על שהייתי מלמד תינוקות. מכאן אתה למד שהמלמד תינוקות קל מן הקלים, מוכר דעתו בקב ששויות⁷, וכשהוא מתפלל אין נפתחים לו שערי רחמים.

1 בפירקא דרבינו הקדוש הוצ' שעהנבלום יש כאן שניים גדולים: לפני זה נמנו שבעה היורשין גיהנם, וביניהם מלמדי תינוקות בזמן שאין עושין לאמיתן ואף חזן בית הכנסת, ר' יוסי ור' מאיר אומרים אף מי שהוא עשיר ביותר ואין לו תורה, שאם ראית אדם שהוא משופע ביותר דע שהוא או לבלר או רופא או מלמד תינוקות... אמר ר' יוסי פעם אחת וכו'.

2 בעל בשר או עשיר. 3 הוצ' שעהנבלום: שוה ארבעים ושמונה מנה.

4 הוצ' ש': יצחק בן חנינא וי"א ישוע בן לקוניא.

5 הוצ' ש': כנותן שלום לע"ז ועובדה.

6 שמות כ"ב ל'. 7 צ"ל: שעשיות, מין ממיני הפולים.

פז. מתוך המעשה ברב כהנא וסליק בנו. ספור המעשה
הזה נמצא בכמה וכמה כתבייד תימניים, – ישנו בכתי גם בבית
הספרים הלאומי בירושלם – ונדפס בשלמות עיי רשיא וורטהימר
בסוף מדרש איוב שהויל בירושלם תרפ"א. ספור המעשה הוא
מאוחר, כנראה מסגנונו. נזכר בו גם רב שמואל בן חפני שמת
בשנת ד"א תשע"ג (1013). בספור זה יש גם קצת פרטים נוגעים
לתולדות החנוך.

רב כהנא נתן לו הקב"ה בן ושמו סליק, והיה בן חמש שנים. מיד תפס אביו
בירו ובא להוציאו מן הבית ללמדו תורה. אמרה לו אמו של בן: לאיזה מקום אתה
מוליכו לבני? אמר לה: אמסרנו ביד רב שילמדנו תורה. אמרה לו: מוטב נמות שנינו
ואל נראה בפרידת מחמד עינינו, ישב אצלנו ולא ילמוד תורה ולא הלכה ולא יעשה
מלאכה. אמר לה: מהרי תני כתובתך ואתן לך מה שכתוב בה ואקדענה. אמרה לו:
מה מום מצאת בי כי תגרשני, והלא כתוב בתורה כי מצא בה עדות דבר¹. השיב
ואמר לה: אין מום גדול מזה, שתמנעי בני אדם ממים חיים, ואין מים אלא תורה,
שנאמר הוי כל צמא לכו למים², ואין מים אלא תורה שנאמר כי חיים הם למוצאייהם³.
אמרה האשה: לא כך תעשה, אלא פשרה נעשה אני ואתה. אמר: כיצד? אמרה:
תצא לשוק ותמצא רב מובהק ותעשה עמו תנאי, שנים קצובים ילמד בנינו תורה ולא
יצא מן הבית, ואני אשרת את כבודו ואפלה בגדו וארחץ בתליו⁴ ואקטר וארתית לו
מים לרחוק. מיד רצה הבעל ויצא לשוק, מצא חכם בעל ציצית בשבע חוליות⁵.
אמר לו: שלום עליך, רבי. אמר לו: ועליך שלום. אמר לו: אדוני, מה שמך? אמר
לו: אליעזר ועירי שמי... אמר רב כהנא: אדוני, רצונך שתעשה עמי תנאי, תלמד
את בני תורה עשרים וחמש שנים ואתן לך אלה משקל זהב, אם תלמדו כ"ה שנה
פחות חדש ותרצה לצאת אין לך עמי מאומה, ואם תשב עמי חדש ואתנחם אני אפרע
לך כל שברך אלה משקל זהב, על מנת שלא תצא אתה וסליק בני מפתח ביתי.
אמר לו הרב: אני מקבל. מיד כתב רב כהנא שטר וימסרו לר' אליעזר, ור' אליעזר
כתב שטר ומסרו לרב כהנא. למד סליק כ"ה שנה... לסוף שלמד פרע רב כהנא
לר' אליעזר אלה משקל זהב...

תפלות למלמדי תינוקות

פת. תפלה זו נדפסה בראש ספר "כתר תורה" והוא התאני (המשה
חומשי תורה עם תרגום רס"ג) שנדפס בירושלם תרנ"ט. ואולם
המוליים מעידים שנהגו בה "מימי קדם". בתפלות מסוג זה

1 דברים כ"ד א'

2 ישעיה נ"ה א' 3 משלי ד' כ"ב 4 כליו (?)

5 להדור מצוה, כי מן הדין אפי' לא כך בה אלא חוליא אחת כשרי

נהגו גם במקומות אחרים. ע"י ברשימת ספרי החכם ר' דוד
קויפמן מס' 433: תפלות לנערי בני ישראל של ק"ק מנשובה
קודם ואחר למודים באיטלקית ובעברית, ומוצאן, כנראה, מראשית
המאה הי"ח. מתקני תפלות אלו נסמכו ודאי על מנהגו של ר'
נחוניא בן הקנה, ברכות כ"ח ב'.

נוסח תפלה שנהגו בה מלמדי תינוקות. מימי קדם
להתפלל בה עם הילדים קודם הלימוד, מסודרת על
סדר אי"ב:

אל לבי פתח, בתורתך יי' תחכמני. גדל יה מעלתי למענך, דברי למודים
תלמדני. השיבני אליך ואשובה. ואקראך ותענני. זכה יי' נשמת. חכמה יקרה תחכמני.
טוב יש 1 תנחילני. ישרני ולמדני דתך. כבוש פשעי, לבי מלא דעת. מכל מכשול.
נקני והצילני נא. סמוך מפלתי כי. עליך יי' נשענתי. פנה אלי. צדיק דרכיך ישרני.
קרבני ומעושך פרני. רועה ישראל שמרני. שמור יי' נשמת. תמיד יומם ולילה תצרני
ותענני. טוב יי' לקויו לנפש תדרשנו. טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף. טוב
להודות ליי' ולזמר לשמך עליון. החייני אלהי הנשמה. וזכני יוצר כל בחכמה. להנות
בתורה התמימה. בזכות ישראל הסגולה והשלמה. ולכן יזכה אלי אבי, לשמוע קולי
וניבי. להנות בתורה אשר למדני רבי. ועל זאת אשבחך ואפאריך וארוממך. ואענה
במענה רך. אללה חק ומוסי חק. ותוראתה חק. אלעדל ללה ולמוסי ולתוראתה.
תבאריך אללה אלמנוזל לנא אלתורה עלי נבל סיני עליה ידי מוסי רסולה. ברוך
השם נותן התורה. ברוך יי' לעולם אמן ואמן. ימלוך יי' לעולם אמן ואמן.

פט. מתוך ספר "בית תפלה" שחבר החכם ר' אליעזר פאפו (נדפס
בבילונגראדו תר"כ), שחבר כמה ספרים ובתוכם הספר הידוע
"פלא יועץ" (ע"י לעיל עמ' ע"ה).

תפלה למלמדי תינוקות

לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה וכו' הריני מוכן לקיים מה שאמרה
תורה ושננתם לבניך, ודרשו רז"ל³: אלו תלמידך. ובכן הריני מוכן להתעסק במלאכת
שמים ללמוד תורה לתלמידים בחנם. שאיני נוטל שכר רק על פיסוק השעמים ועל
שמירת הילדים⁴. והשאר אני לומד להם בחנם. לקיים מצות בוראנו, לעשות נחת
רוח ליוצרנו ולתקן הדברים בשרשן למעלה במקום עליון ולתיקון נרין⁵. ויהי נועם
1 אולי הכונה לכתוב: להנחיל אוהבי יי', ולרשת רז"ל על מקרא זה: עתיד הקב"ה להנחיל
לכל צדיק ש"י עולמות.

2 = אלוה קשט ומשה קשט ותורתו קשט. השבח לאלהים ולמשה ולתורתו. יתברך אלהים
שהוריד לנו את התורה על הר סיני על ידי משה שליחו. ובתפלה זו נהגו בתימן.

3 בספרי, כי התלמידים קרויים בנים, והמורה קרוי אבי.

4 נדרים ל"ז ב'. 5 נפש, רוח, נשמה.

זכו. ועתה אלהי מודה אני לפניך על שחוננתני לחיות חלקי מיושבי בית המדרש. וזכיתני להתעסק במלאכת שמים אשר נאמר¹ והמזהירים יזהירו בזהר הרקיע². מה טוב חלקי ומה נעים נרלי, ואלו פי מלא שירה כים לא אספיק להללך, כי חסדך גדול עלי. יהי שם ה' מבורך ומרומם על כל ברכה ותהלה. ואולם גדול יראה ורעד יבוא בי ותכסני פלצות. כי חוששני לי מחטאת פן ח"ו לא אעשה מלאכת שמים באמונה כדת מה לעשות, אשר ע"ז נאמר ארור עושה מלאכת ה' רמיה³. ואף לזאת יתרד לבי ויתר ממקומי, כי חוששני לי פן יהיו חטאותי מונעים הטוב ממני, ופן יגרמו עונותי שלא יצאו ממני תלמידים מהוננים בעלי תורה ומלאים יראת ה'. אלה אוכרה ואשפכה עלי נפשי, בושתי וגם נכלמתי להרים אלהי פני אליך, כי דלותי מאד וחסרתי כל טוב. אמנם על רובי רחמיך וחסדיך נשענתי, כי ידעתי כי כפי רוב שפלותי ודלותי על אחת כמה וכמה נברו רחמיך וחסדיך, ואתה שומע תפלת כל פה, ובכן שמע ה' קולי אקרא וחנני וענני⁴.

אנא אהיה אשר אהיה, עזרה בצרות היה עוזר לי בתוך ישראל עמך. עזרנו אלהי ישענו ע"ד כבוד שמך, ותן לנו ולכל מלמדי תינוקות של עמך ישראל כח ובריאות וישוב. וחננו מאתך חכמה ובינה ודעת ללמד דעת את ילדי עמך ישראל. וזכנו לעסוק במלאכת שמים באמונה כדת מה לעשות. ופתח לב ילדי עמך ישראל בתורתך, להבין להשכיל לשמוע ללמוד וללמד, ויחד לבבם לאהבה וליראה את שמך. ותגדלם ללמוד תורה לשמה על מנת לשמור ולעשות ולקיים. ותתן כח ביד אביהם לגדלם על התורה ועל העבודה, ונהיה מוצלחים במלאכתנו ותרבה גבולנו בתלמידים ויפוצו מעינותינו חוצה, ויקוים בנו מקרא שכתוב: אלופינו מסובלים אין פרץ ואין יוצאת ואין צוחה ברחובותינו. ותזכנו ללמוד תורה לבנינו ולבני בנינו ותהיה תורתך אומנותנו כל ימי חיינו, ולא ימוש ספר התורה מפינו ומפי זרענו וז"ל⁵ עד עולם ויהיו כל בנינו ותלמידינו מלאים יראת ה', שלמים במדות ובדעות ובכל מיני שלמות. באופן שיקוים בכל אחד מהם מקרא שכתוב: ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר. אנא האל אב הרחמן, אל תבוא כמשפט את עבדך ולא יהיו חטאותי מונעים הטוב ממני. עשה עם עבדך כחסדך בעבור כבוד שמך. ענני ה' ענני. אל תפן לרשעי ואל תתעלם מבקשתי. כי לא בצדקתי אני מפיל תחנתי לפניך כי על רחמיך הרבים. ולמען אבותינו הקדושים וכו' ולמען כל הצדיקים והחסידים וז"ע⁶. עשה למען תנוקות של בית רבן שלא חטאו, עשה למענך לא למעננו, עשה למען שמך וכו'.

1 דניאל י"ב.

2 ע"י כבא בתרא ח' ב"י.

3 שם כ"ב א"י.

4 מליצות רבות לקוחות מן הוידי' לרב גסים.

5 ברכות ס"ז ב"י.

6 = וזרע זרענו.

7 = זכות יגן עלינו.

שטר חיוב ללמד אומנות

צ. מתוך ספר שטרות כתב"ה, כנראה מן המאה ה'י"ז, שראיתי במצרים, בקהירא. לפנינו חוזה שנעשה בין שוליא לאומן שילמדו אומנות, ויש ללמוד ממנו כמה פרטים חשובים על חברות האומנים ותנאי המלאכה באותו זמן. כמה סימנים מוכיחים עליו שמוצאו מתורכיה. חוזים מסוג זה שנעשו בקהלת קרקא נתפרסמו ע"י וועטשטיין ב.אוצר הספרות¹ שנה ד' עמ' 623/4, 627/8, 636.

ב"ה

בפנינו עדים הח'מ נתפטר הבחור הר' פ' עם הר' פ' בעסק אומנות פ' בחנות הירוע לו להר' פ' הנז' במקום פ' לזמן נ' שנים רצופים נמנים ומתחילים מהיום. ומעתה וע"ע¹ נתחייב האומן ללמדו האומנות הנז' לתלמידו הנז' בחיוב גמור כל מה שהוא יודע באומנות הנז' לתלמידו הנז' בחיוב גמור, ושלא להעלים ממנו אפי' דבר אחד מהאומנות הנז' באופן שבסוף זמן הנז' יצא תלמידו בבשקיה² ואומן יתקרי ויעסוק לעצמו במקום שירצה. גם נתחייב האומן הנז' להעמידו בעסק הנז' אחר שיצא בבשקיה ולהציל אותו מכל מערער עליו שלא יניח אותו להיות באומנות הנז'. מעתה נתחייב האומן הנז' לצאת לקראת כל נזק, להעמידו להבחור הנז' באומנות הנז', ובעד שבר טרחו וחלף עבודתו של הבחור הנז' בשלשה שנים הנז' נתחייב האומן הנז' לתת להבחור הנז' ב' חתיכות³ דבר יום ביומו לצורך מזונות ופרנסה, ופריא⁴ אחת לתספורת לשבוע מידי שבוע בשבוע ונבוי⁵ 5 א' בחג העצרת ונבוי⁶ אחד בחתים⁶, בין שיהיה מלאכה להאומן הנז' ובין שיהיה יושב ובטל חייב האומן הנז' לתת להבחור הנז' הב' חתי' הנז' ופריא⁷ א' לשבוע לתספורת ודמי המועדים הנז'. ובעד הבחור הנז' התערב אביו היר' פ' בכל התנאים הנהוגים בכל האומנים כידוע, לקרב התועלת להאומן הנז' ולהרחיק את הנזק שלא יבא ככל האפשר עד מקום שידר מנעת, ולהתנהג עם האומן הנז' באופן האמונה והנאמנות הנמורה כחק לבני ישראל הכשרים והישרים בלבותם, בלתי שום ערמה ומרמה ותחבולה, ובלי שום העלמה והטמנה והסתר שום דבר ממנו, לא ע"י ולא ע"י זולתו. עוד הוברר שנתחייב האומן הנז' לתת להבחור הנז' אלה לבנים לשנה כפי חק האומנים מרופיט⁸ הנז', ובתנאי

1 = ועד עולם.

2 מלה תורכית, והוראתה: מבחוק, הינו שיעסוק באומנות ברשות עצמו.

3 מטבע שערכה לא נודע לי.

4 מטבע תורכית.

5 אולי צ"ל וגרוש.

6 = בחול המועד סוכות.

7 = על ידו.

8 אגודת אומנים: גילדה, וע' לעיל עמ' פ"ב.

קיט

ושלא יחסר הבחור הנז' ממלאכתו אפי' יום א' בלתי אונס ניכר, ואם יחסר יום או יומים בלתי אונס ניכר חייב הבחור הנז' להשלים אותם הימים לאחר זמן הנז'. וגם האומן הנז' לא יוכל להדיחו את הבחור הנז' מעליו על לא חמס בכפיו בכל זמן הנז', וכל מי שיחזור על הכתוב לעי' מלבד דעבריינא יתקרי ויקבל ענשו משוטרי העיר¹ יציא² נ"כ נתחייב לתת ט"ו גרו"ש בת"ק³ להקדש פ' ומתוקן ומסודר בבדיח⁴ כדין וחית⁵ וכו', ולקים וכו'.

1 הכונה כנראה לפרנסים הממונים על כך.

2 יכולנה עליון, אמן.

3 = בתורת קנס.

4 = בבית דין חשוב, ולכן יש תוקף לקנין זה ואין בו משום אסמכתא. עי' נדרים כ"ז ב'.

5 = וחרם חמור? על מי שלא יקיים את ההסכם?

מלואים ותקונים

עמ' ב

יש להוסיף את דברי הרמב"ם בהל' שבועות פ"ב הל' ז'—ח': "קטנים שנשבעו והן יודעים טעם השבועה אף על פי שאינן חייבין כופין אותן לעמוד בדבריהן, כדי לחנכן, ולאיים עליהן כדי שלא ינהגו קלות ראש בשבועות. ואם היה הדבר שנשבעו עליו דבר שאין הקטן יכול לעמוד בו אלא אם כן נזק, כגון שנשבע שיצום או שלא יאכל בשר זמן מרובה, מכה אותו אביו או רבו וגוער בו ומראה לו שהותרה שבועתו כדי שלא יהא רגיל להקל ראש בשבועות..."

צריך להזהר בקטנים הרבה וללמד לשונם דברי אמת בלא שבועה כדי שלא יהיו רגילים להשבע תמיד כנויים. וזה הדבר כמו חובה על אבותיהם ועל מלמדי תינוקות."

דברי הרמב"ם אלה הובאו גם בסמ"ג הל' נדרים ושבועות.

ו-ז "

על החרם שרצו להכריז בקושטא בזמן ר' אליהו מזרחי שלא ילמדו את הקראים ע"י גם כמה פרטים נוספים בספרו של החכם הקראי יוסף בן משה בני שנדפס ע"י מאן בספרו, *Texts and Studies, II*, 315—308. בעקרו לקוח ספרו של בני משו"ת ר"א מזרחי.

יג הערה 5 צ"ל: *De Sphaera Mundi*.

יד "

על יחס הרדב"ז ללמוד המדעים ע"י בתשובתו שהדפסתי בס' "מנחה לדוד" (ילין) עמ' רכז—רלב. תשובה זו נדפסה כבר בשו"ת "זקן אהרן" ס"י כ"ה ובסופה חתום: הנראה לע"ד כתבתי נאום אליא הלוי. ואולם ברור שהיא לרדב"ז, כמו שתעיד חתימתו בעצם ידו.

כג הערה 1 בנוגע לקשרים שבין קורדיסטאן לצפת ועל בתורים שהיו באים משם ללמוד תורה בצפת יש להביא תשובה זו:

זה היה מעשה בארצנו על הר' דוד מארבל שנטא אשה באומרו שאין לו אחים בארבל ושוב הועד בשבועה דאורייתא שיש לו אחים ומת... ומעתה יצא לנו הרין דבנידון דירן דאין לו חוקה שאין לו אחים אלא הדבר סתום, וגם הוא בחוקה שאין לו בנים מכמה טעמי: חדא שהוא בחור ועני ומחמת עניו בא לבאן ללמוד תורה ולהיות חכם ויטב

קבא

בראש בארצו כדי שיתנו לו אשה הנם כי עני הוא, ומעשים בכל יום
באים בתורים מארצות ההמה ללמוד תורה קודם שישאו
אשה (שור' מהרי"ט צהלון סי' כ"ז).

פב

גם בספרו, צוואה מחיים' דף ט' ע"ב הוא כותב: "תמיד אנכי משתדל
בקטני ישראל שלא יצאו לאומנות עד שידעו לפחות תפילה, ולבני
עשירים עד שידעו גם כן תורה שבע"פ נמרא ושוי'ע וכדומה, וכמו
שכתבתי בסה"ק, 'ימצא חיים' בתוכחת חיים יע"ש, ובסה"ק תוכחת
חיים ח"א סי' ויצא... ובדרוש לשבת הלבשה שנת התרכ"ה ליצירה ובשנת
התרכ"ז בס"ד, כי כן זאת מאתי כי יהיה הבן חריף ורואה סימן טוב
בלמודו אין להוציאו לשוק כלל ויהיה למדן, ואפילו אם חיו יהיה
מהנצרכים יהיה סובל והתורה מומין לו פרנסתו, ואם יהיה שאינו
חריף ואינו רואה סימן טוב בלמודו שאז מוכרח להוציאו לשוק לאומנות
ולמשא ומתן לא יוציאנו עד שידע ללמוד משניות וזוהר הקדוש ותיקונים
וכדומה, באופן שיהיה בע"ה שלם וביראת ה' כל היום. וכמה פעמים
הוצאתי כרוז בכח התורה שלא יוכל שום בר ישראל להוציא את בנו
מבית הספר עד שידע כל תפלות השנה וגם שום אומן לא יוכל לקבל
לנער ישראל ללמדו אומנות עד שידע סדר תפלות..."

ושם דף י"ד ע"ב: "שלא יניחו נער ישראל להתלמד אומנות אצל
הנכרי אם אין אביו או אחיו אצלו, כי הוא רעה גדולה ויוצאות
תקלות גדולות..."

שם דף ט"ז ע"ב: "לא יוכל שום בעל אומנות לקבל לפניו לקטן ללמדו
אם לא מוליכו תחלה לבית הספר שיאמר בטוב ג' תפלות וברכת
המזון ועל המחיה, והאגדה וקידוש וברכת הלבנה ועמידות ימים נוראים,
ואם החכם אומר שידע אותם אז יקבלנו לאומנות..."

צד "

ושאלו לחכם אחד וכו' והשיב לפי שהוסף בשמן יותר ממה שהוציאו
הם ביין, אלה הם דברי אפלטון, והשתמש בהם גם ר' יונה ׳ ג'נאח
בספר השרשים שלו (עמ' 64 בתרגום העברי). ועי' גם מבחר הפנינים סי' א'.

ק שורה 2 כמטה: בכל החמודים, צ"ל: בכלל החמודים.

קינ "

על עניני חינוך אצל הקראים עי' עוד באשכול הכפר לר"י הדסי אלפא-
ביתא קל"ד-קל"ה.

מ פ ת ח

לשמות המחברים, הספרים, המקומות והענינים שהובאו בספר¹.

פבי— כל אגודה מחזיקה ישיבה, פגי— ולכל אחת	אבוהמד אלגולי, יג, יד, צה.
מדרש בפני עצמה, פדי— יפה אומנות יוחר מן	אבו סינה, יא, יג, צטי.
הסחורה, עוי— שלא לקבל גער ללמוד אומנות	אבן בוחן, צחי.
עד שידע להתפלל, סו, פב, קכאי— שטר התקשרות	אבו רושר, יג, צטי.
ללמוד אומנות, קיח.	ר' אברהם אבואב, ל, לבי.
אוניברסיטאות, סה.	" אברהם אליגרי, מגי.
אוצר מסעות, סבי.	" אברהם אנקאוא, סוי.
אוקלידס, יג, צדי.	" אברהם דיבוסון, מי.
אור ה' לר"ח קרשקש, צטי.	" אברהם גבישון, מי.
אור עמים לר' עובדיה ספורנו, קי.	" אברהם גייגר, צוי.
אורחות יושר, עג.	" אברהם ב"ר יוסף הלוי, מבי.
אורחות עולם, קאי.	" אברהם כהנא, קטי.
אורך ימים, טז, נחי.	" אברהם הלוי, כוי.
אות היא לעולם, פגי.	" אברהם ב"ר מרדכי מפוניבז, וי.
אותיות, טו, יט, נח, סד, פה, פז, קדי, קוו.	" אברהם סמרה, מאי.
אזמיר, פב—פד.	" אברהם נ' עזרא, יד, צדי, צז, צחי.
איומה כנגדלות, צחי.	" אברהם פאלאג'י, פדי.
איטליא, ט, מד, נג, סי— איטליני, עטי.	" אברהם בן הרמב"ם, גי.
אישפירה סולידה, יגי.	אגדות ז' לבי, נב, נו, סי, סג, סו, עדי.
אישקפיא, מח, מטי.	אגרת בני הישיבה בירושלם, טי.
אלבניא, נחי.	אגרת בעלי חיים, קי.
אלהות, סבי.	אגרת שלומים, קאי.
אליג'נדרו, יגי.	אדרת אליהו, צאי, קג, קח, קיבי.
ר' אליהו בחור, צזי.	אהל מועד לר"ש מאורבינו, צטי.
" אליהו ביצי, צאי, קג, קי, קיבי.	ר' אהרן ניקומדיאוו, צדי, קגי.
" אליהו דיידאש, פזי.	" אהרן הראשון (הקראי), קג, קיבי.
" אליהו נ' חיים, לדי.	" אהרן הכהן פרחיא, מחי.
" אליהו הכהן, סבי.	אומנות, כז, נז, סי, סו, עוי, פב, פד— אגודות אומנים,

1 במפתח לא הובאו הערים או האנשים שאין להם חשיבות בתולדות החנוך ונזכרו במקורות רק דרך אגב. שמות הספרים והמחברים שקטעים שלמים מהם הובאו בספר נדפסו בפזור אותיות.

בחורית, נח, סא.	אליה הלוי, ח.
בחינות עולם, צח.	אליהו מזרחי, ו, קכ—פירושו על רש"י, פג.
בחינת התלמידים, לג, מג, נד, נה, עז, פב, קכא.	אליהו קזאז, קט.
בחירת פרנסי הת"ת בשאלוניקי, לח.	אליהו קפסאלי, קא.
בית-דפוס של הת"ת בשאלוניקי, לז.	אליעזר אשכנזי, ה.
בית יוסף, עא, פג.	אליעזר פאפו, עה, קטז.
בית-הכנסת, הבאת ילדים, כא, כז, נב, נח, עג, עז—	אליעזר קפסלי, ח.
מקום ללמוד התינוקות, סח, פה.	אלמגסטי, ט, יג, צה.
בית-מלאכה לבגדים מיסוד הת"ת בשאלוניקי, לז.	אלף-בית, סד, פה, קב, קט—אלף פתח אה, זי—
בית-תפלה, קטז.	אלף שבא, כא.
בנאות דשא, סו.	אמהות מחנכות את בניהן, סה.
בן המלך והגזיר, צח.	אמונה רמה להראב"ד, קי.
בנות, חנוך ה—ד, פו, עז, עח, פה, קי.	אמונות ודעות לרס"ג, קי.
בני מקרא, עג.	אמשטרדם, נה, סו.
בעלי מקרא, קב.	אנגורה, לו.
בני העיר כופין זה לזה להוצאות המלמדים, נו.	אנגליה, פי.
בני ערב, גו.	אנוסים, כד, מג, נא.
בנינים לבתי הספר, לד, לה, לט, מה, מח, פו, צב, קי.	אסטרולוגיא, יג.
ר' בצלאל אשכנזי, לט.	אפודי, מעשה אפוד, מב, צז.
בקיות, גג, ס.	אפלח האשבילי, צה.
בר מצוה, סה.	אפלטון, יא.
ר' ברוך אנגיל, נא.	אפריון עשה לו, קב.
ר' ברוך קלמאן, צח.	אפריקה, יהודי, סג.
בריתא, מא.	אצטגנינות, ה.
ברכות, יח, כג, כז, נט, עז, קב.	אצטורלב, צה.
גאבילה, ג, סז—גבילה על עורות, נו, ועי' קבילא.	ארבל, טך.
גבאים לת"ת, לד, לח, לט.	ארגירופול, יג.
גבעת המורה, קי.	ארטה, נח.
ס' הגדרים, קי.	אריטמטיקה, יב, יג—ראה: חשבון.
גוים ויהודים לומדים יחד בביה"ס, פ, פה.	אריסטו, צט.
גורן נכון, קא.	ארם צובה, סט.
גיאומטריה, יב.	ארמית, גויים ויהודים מדברים בה במאה ה"ז, כג.
גיברלטר, סח, פי.	אשור, א.
גידמן מי צא, קב.	אשכול הכופר לר"י הדסי, צט, קכא.
גיל הלימוד, טו, יט, נא, ס, סה, פו, צא, קו.	אשכנז, מד, ס—אשכנזים, עט—
גיניצארוש, מו.	מליצות האשכנזים, צח.
גירסא דינקותא, כ.	
גלחים של אישפניא וסאלאמנקה, נא.	בבל, א.
גלחים של גואיינורוס ושל פלאטאמונה ושל	בגדאד, א, פד, פה.
	בורון=בודא, אוכך, לט.

מונאסטירי, נא.

גליל העליון, י כה, כט, ס.

ס' גן עדן, קג, קה.

גמרא, טו, טז, כז, לט, נה, סב, סה, סז, עי ראה: תלמוד.

גנוי ישראל בפטרבורג, סב.

דברי הימים ליוסף הכהן, קא.

דברי שלמה, ק.

ר' דוד ן אבי זמרא, יד, קך.

ר' דוד לוי מינצ, נ.

ר' דוד קויפמאן, כח.

ר' דוד קונפורט, נ.

דינארד א, קט.

דינים, ט, סב.

דמשק, י, כט.

ר' דניאל אישטרושה, מו.

דקדוק, יא, יב, טו, מב, נא, סג, פו, צד, צז, צח, קב.

קג, קו, קיא.

דרך ארץ, יז, יט, נה, נט. ראה: הלכות ד"א.

דרך חיים, כ.

דרכי הגמרא, טא.

דרכי נעם, כא.

דרכי נועם לר"מ ן חביב, מב.

דרכים שהתורה נקנית בהן, נד, צא—צד.

דרשה, דרשנים, כה, כז, נה.

דרשני טורקאיה, נו.

רב האיי גאון, ח, פה.

הברת האשכנזים, קה.

הספרדים, קה.

הגיון, ז, טא, צט.

ההגיון לאבן סנה, צט.

הוצאה מבית-הספר, לג, נד.

הוצאת ילדים מביה"ס ללמוד מלאכה, טו, פב, קכא.

החזקת בחורי ישיבה על שלחן בעלי הבתים, נב.

הכאת המן, ג.

הכנסת אורחים, לד, לה.

הלב גו, ט.

הלבשת והנעלת התלמידים והמלמדים, כז, לז, לט.

מג, מד, נ, סט, פ, פב.

הלכות, בי, ז, כח.

הלכות דרך ארץ, נו, עט.

הלכות הריף, ט.

ס' ההלצה והשיר לאריסטו, צט.

המצלות לשלמה, עי.

המצמרי, ט.

הנדסה, סב.

הנהגת הבית והמדינה, קא.

הנהגת הבריות, כט.

הנהגת החיים, יא, טא.

הנהגות ר' משה קורדובירו, כז.

הסגר, כט.

הספקת התלמידים, נד.

הקדמת ר' יששכר ן סוסאן לתרגומי.

הערבי לתורה, כא.

הקדשות לת"ת, לד, לו, לז, לט.

הרצאות אליהו קזאז, קט.

השגחת ופקוח על לימוד התלמידים והנהגת המלמדים.

לב, מט, נד. — השגחה על הילדים בביהכ"נ, כ"א.

לג. — השגחה על התלמידים מחוץ לזמן הלמוד, לב.

השכבה, לא, לב.

השלח, קט.

השתתפות הממשלה בהחזקת בתי-הס, פ—פא.

התחלת הקריאה, סד.

ויכוח דין יוסף, קא.

ויניציאה, מד.

זוהר, כז, צה, פד, פז.

זכר צדיקים, קח.

זכרון, חזק כח הזכרון, נג, טא, צא, צב, צג. — כלי.

הזכירה, סב.

זכריה בן סעדיה, כה.

זמירות ישראל, צח.

זמני הלמוד ושעותיו, מט.

חברון, ת"ת שב — לו, סב.

חברים, נג, נט, טא.

חברת קברים, לה.

טאליר, מזי	חנורה לילדים, סזי
טבע, ז	חגיגה לתלמידים, מד
טבעיות, טב, קב	חובה להושיב מלמדים לבני עניים, מא
טולומיאוו, יג	חומשים, כטי, קב
טורים, עא, עדי, עה, פגי	" שמלמדים בהם את התינוקות, צזי
טורקיה, נו, סי	חזק אמונה, קא
טעמים, עט, צג, צה, קג, קז	חזנים, מז, נו, פ
טראבלס (=טריפולי), סזי	חזרה על הלמוד, נג, סז, צדי
	ר' חייא רופא, מזי
יאנינא, נח	" חיים וויטאל, כטי
היד החזקה להרמב"ם, צטי	" חיים פאלאג'י, פב, קכא
ידידיה שלמה הטרורקי, קב	" חיים שבת, מד
ידיו של משה, פי	חילוקים, סג
ר' ידעיה בדרשי, צחי	" חכם, לב
" יהודה אלתריווי, צחי	חכמות חיצוניות, מא-מא
" יהודה גיראסי, נ	חכמות הלמודיות, ה, קב, קג, קחי
" יהודה ך' חיוגי, צזי	חכמת האלהות, צז, צטי, קג, קז, קחי
" יהודה יעקב נחמה, לזי	" האמת, סג
" יהודה ב"ר שלמה כלק, יי	" ההגיון, קחי
" יהודה הלוי, צחי	" ההנדסה, קחי
" יהודה קצין, סטי	" הטבע, יג, צטי, קג, קחי
" יהודה אריה ממדינא, צחי	" הכורים למיליאורש, צה
סי יוחסין, קא	" המבטים, צדי
ר' יוס טוב גבירול, נ	" המוסיקה, צג, צדי, קחי, ראה: מוסיקה
" יונה ך' גנאח, צזי	" המספר, ה, יא, צז, קח
יוסיפין, קא	" הנגון, צזי
יוסף לקח, קי	" הספירות, צזי
ר' יוסף אל אשקרי, יי	" השיעורים, הי
" אשקאפה, מזי	" התחבולות, הי
" יוסף קארו, כה, סי	" התכונה, צז, קח
" יוסף שלמה רופא (יש"ר) מקאנדיאה, צז	" התשברת, נה, צזי
" יחיא לבר אליקים, גי	חכמי היונים, ז
יחידים = יחידי הקהל, בעלי בתים, לג, מזי	חלוקת קליות ואגוזים לתינוקות בשבת, ג
ר' יחיה אלקאפה, פה	חמדת הימים, כא, נבי
יסוד בית מדרש לחכמים בירושלם, נד	חנוך במקצות, יח, נט, סד, פח
יסוד ישיבה ות"ת בצפת, ל	" בנמוסים, יז, נט, סד, סה, פח
ר' יעקב אבואב, ל, לא	ר' חנוך צפורטה, חי
" יעקב די בוסוף, מט	חנכה, נבי
" יעקב גוילי, כז	חשבון, נה, נו, פה, ראה: מספרי
" יעקב היילפרין, סז	

כפא = פיאודוסיא, קה.
 כרם חמר, סו.
 כתאב אלביאן, כג.
 כתב-יד המכיל תפודות לתולדות
 ירושלם, כב.
 כתיבה, נה, עח, פא, פח, קג, קה, קו— חדרים מיוחדים
 לכתיבה, פא— כתיבה בלה"ק, עח— בלעז, עח—
 מרובעת, עח— כתיבת רומי, נה— כתיבה של
 ישמעאלים, פה— כתב ערבי, פה— ספרדי, נה.
 כתר תורה, קג, קח.

לאדינו, כד.
 לב אבות, קא.
 לבישת בגדי נשים ופרצופין, מדי.
 לבנים, ט, לו, לז, מה.
 לוגיקה, יא, יב.
 לוית חן, מבי, צו.
 ליגוריה=ליורנו, נה, נו.
 לשון אשכנז, מז.
 " בבלי, כג.
 " היונים, קא, קח.
 " ישמעאל (=תתריה), קב, קח, קי.
 " למודים, מב, צו.
 " לעז, עז, קא.
 " ספרדי, כז, נה, עט, קא.
 " ערבי, כב, כד, סג, פה, פו, קא.
 " הקידש, כג, כז, סג, סד, עח, פו, צא, קב, קג.
 קה, קו— דבור בלה"ק, כז, פג, פו.
 " רומי, נה.
 " תורכית, פו.

מאור עינים, קא.
 מאזנים לראב"ע, צו.
 ר' מאיר בן יאיר, צח.
 " מאיר בר שם טוב מלמדי, מה.
 מאיר נתיב, צט.
 מארכס, אי, קיד.
 ס' המבחר, קג, קח, קי.
 מבחר הפנינים, קא.
 ס' המדות לאריסטו, קא.

" יעקב חגיז, סי.
 " יעקב מזרחי, הי.
 " יעקב בן מלכא, סח.
 " יעקב אבן צור, סז.
 " יצחק אברבנאל, קי.
 " יצחק אדרבי, לט.
 " יצחק בר דוד, סח.
 " יצחק וואליד, פי.
 " יצחק בן יצחק מלוצק, קה.
 " יצחק לוריא, כטי.
 " יצחק מולכו, עג.
 " יצחק ׳ן עקריש, יד.
 " יצחק ערמאה, בעל העקדה, קי.
 " יצחק פארדו, נז.
 " יצחק ׳ן שולאל הנגיד, ט.
 " יצחק בר שלמה, קו.
 ירושלם, די, כח, כט, לו, נד—נו, ע, עג. — רשעת
 השלטון בירושלם, כטי.
 " ירושלם"י, כ"ח.
 ישיבות, אי, ט, י, כה, כז, כט, ל, לא, מג, מז, נב, נו.
 נח, ע—עג, פג, קב.
 ישיבות הפילוסופים, קב.
 ישמעאלים, ז, סז.
 ר' ישראל זאבי, נא.
 " יששכר בער איילינבורג, כט.
 " יששכר ׳ן סוסאן, כא.
 יתומים, כז, נו, קו.

כבוד אב ואם, נט.
 כוזוב = יפסוריה, קה.
 כוזרי, קי.
 ס' הכוונות לאבן חמד, צה.
 כוונות הפילוסופים, יג.
 כיאוי, מב.
 ר' כלב אפונדופולו, צה, קג.
 כלי יקר, קי.
 כליל יופי, קד.
 כללי הדקדוק, קו.
 כנסת הגדולה, עז, עה.
 כף החיים, פב.

קכח

מדי, אי

מדרגות, עלית התלמידים ממדרגה למדרגה, מג, מח, נה.

מדרש שמואל, טו.

מדרש תלפיות, סב.

מדרשות, מדרשים=בתי ספר, נה, נו, פד, קב.

מדרש אגדה, קיד.

מדרש רבה, פד.

מה שאחר הטבע, זי.

מהלך שבילי הדעת, צז.

מונסטרי, מו.

מוסול, הי.

מוסיקה, זי יב.

מוסלמים, סדי.

ס'ה מוסר, כהי.

מוסרי הפילוסופים, קא.

מורה נבוכים, יד, צט, קהי.

מוריסקו, סגי.

מזיתרה, מו.

מתברות עמנואל, צח.

מחנה יהודה, סטי.

מטפזיקה, יב, יד.

מילי דאבות, קא.

ס' מכלול להרד"ק, מב, צז, קג.

מכנאסא, סזי.

מכתב אשה מלומדת, הי.

מכתב הקראי אברהם מפוניבז', ק.

מכתב הקראי יצחק בן יצחק, קה.

מכתב יש"ר לר' זרח הטרקו, צז.

מכתב יש"ר לר' שמואל אשכנזי, קא.

מכתב לחזקיהו, קא.

מכתב קהל הקראים בעיר חדשה, קו.

מכתבי דודים מיינ, לז.

מכתבי ר' שלמה שלומל, כז.

מלא חפנים, צז.

מלאכה, כד, נו, נז—מלאכת נשים, עז, ראה: אומנות.

מלות ההגיון להרמב"ם, צט.

ס' מלחמות ה' לר"א בן הרמב"ם, ג.

מלחמות ה' לר"י אלקאפה, פה.

מלחמות ה' לרלב"ג, צט.

מליצה וחרוזים, צח.

מלמדים, זי, חז, ט, יד, כז, כח, לה, מג, עט, פ—

מלמדים סובבים בכפרים, כז—מלמד תינוקות

בכפר, מזי—מלמד של אגדה, נב—מלמדים

לנערות, ב, ג—מלמד לנשים, עדי—מינוי

מלמדים, מ—פסורי מלמדים, מ, מס, נד—

נזיפה למלמדים על התרשלותם, עז—מלמדים

רווקים, מ, פד—מלמד ממדרגת העיון, מג—

לא כל הרוצה יכול להיות מלמד, פי—התכונות

הנחוצות למלמד, צא—המלמדות פגם לשידוך,

פד—מלמדי תינוקות ההולכים להעיר, גי—

יחס למלמדי תינוקות, קיד.

מגופו, קה.

מנחה בלולה, ק.

ר' מנחם לונגו, כ, כא.

מנחת יהודה, צח.

מס, מלמדים פטורים מלשלם, מו.

מסחר, סי.

מסי בשר ויין ומסים אחרים לצורך הת"ת, לג. ראה

גאבילה.

ר' מסעוד חי רקח, סזי.

מסעות ר' משה האיטלקי, יי.

מסעות הקראי משה ירושלמי, סב.

מסעות ר' פתחיה, אי.

מספר, ו, זי ראה: חשבון.

מספר התלמידים לכל מלמד, י, כז, כח, מה, קה.

מספר התלמידים בת"ת שבקושטא, סט.

מעות, לא יתן לבניו ולבנותיו, עדי.

מעות חנכה למלמדים, נב.

מעות פורים לילדים, גז.

מעם לועז, עא.

מעשי השם, ק.

מעשה ברב כהנא וסליק בנו, קטז.

מעשה רקח, סזי.

מפעלות אלהים, ק.

מצרים, ב, ג, ה, יי.

מקור חכמה, כא.

מקנה אברהם, צז.

מקרא, ב, זי, טו, יט, כב, כג, כד, כז, כז, לט, מא, סב,

סה, ע, עט, קז, ראה: תנ"ך.

מרבין תורה (תאר), לה, מדי.

נשים מורות, א, ג, ה, ו, סב.	ר' מרדכי כומסינו, חי.
נשים פורעות שכר למוד, מא.	ר' מרדכי סולטנסקי, קחי.
נשיקת יד ההורים והמורים, פח.	ר' מרדכי ברוך קאראבליי, סט.
נתן העזמי, נב.	מרוקו, סו.
	משא גי חזיון, קא.
סדורים, כט, עה.	משא קרים, קט.
סדר היוס, יט.	ר' משה האיסלקי, י, כז.
סדר חניכת הנער, נח.	ר' משה אליש, לז.
סדר למוד לקראים צו—צט, קב—קה.	ר' משה אלמושנינו, יא, סא.
סדרי למוד, נד, נה, עט.	ר' משה אמריליו, נח.
סדוקפצי, לו.	ר' משה בדרשו, לט.
סופר חברת ת"ת בשאלוניקי, לז.	ר' משה ח' ברוך, לט.
סורמרע, קחי.	ר' משה חגיז, טז, נח, סי.
טוריא, כה.	ר' משה בר אליהו ירושלמי, סב.
סמ"ג, גג.	ר' משה בר יצחק ק' לסיף, די.
סמ"ק, גג.	ר' משה מורבציק, טז.
רב סעדיה גאון, כב, כג, כד.	ר' משה ח' מכיר, טז.
סעודה בסיום מסכת, יא.	ר' משה פרישקו, פי.
ספרד, ד, ה, ה, סה, צג.	ר' משה קורדובירו, כז.
ספרדים, כא, כד, כה, סו.	ר' משה קפשלי, חי.
ספרדית, סג.	משל הקדמוני, צח.
ספרות, גה.	ר' משולם זלמן פישוויף, כא.
ספרות ההיסטוריא הישראלית, כא.	משמעת או חוסר משמעת, קט.
ספרי ההגיון, צד, צה, קג.	משנה, ב, ה, ז, טו, יט, כ, כז, כז, לב, לט, נה, ס.
ספרי הטבע, צה.	סב, סה, ע, עא, פוי—לימוד משנה בעל פה, כז, סב.
ר' היונים, קאי.	משנה תורה לרמב"ם, י, כז, ראה: רמב"ם.
ספרי חכמות, סא.	משנת חכמים, סי.
ספרי הלועזים, עה.	מתורגמן, אי.
ספרי מוסר, עד, עה.	ס' המתנות לאוקלידס, צד.
ספרי רפואות, ה.	
ספרים, כבוד ספרים, יז, כא, לג, נח, עד, פגי—חוסר	נגוני המקרא, קד.
ספרים, כח—יופי הספרים וכריכתם, גג, צב.	גובלות חכמה, כז.
	גוה שלום, ק.
עבארה, פה.	גופת צופים למיסיר ליאון, צט.
עברן, כב, כג, כד.	נוצרים, נצרות, כג, נא, סד.
עולת התמיד, ק.	נחלת אבות, קא.
עזמר השכח, מ.	נקודות, טו, יט, עט, קג, קז.
ר' עזריה מן האדומים, קא.	נקומאקו, צד.
עט סופר, צז.	נקיות הבגדים ומקום הלמוד, צד.
עסרת זקנים, ק.	נשים חייבות בתפלה, עד.

עין יעקב, כז, לבי	פיליבי (פיליפוסול), נז
עמדיה, ה.	פלא יועץ, עה
ענשי גוף וענשים אחרים לתלמידים, יז, יח, יט, נט	פלאנדיס, נז, נז
עז, עז, צא, קיב, קיג	פלפול, ס
עץ חיים לר"א ניקומידיאו, צה, צט, קיב	פנקס טראבלס, סז
ס' העקרים, קי	פנקס מנסובה, ל
ערבי אלגחוי, כבי	פנקס הת"ת בשאלוניקי, לז
ערבי שבתות וימים טובים, מט, נה, קה	פנת יקרת, צו, קוי
ערוגת הבשם, צח	פסוק=מקרא, יט
ס' הערוך, צט	פראנקיה, נה
ערי אדום, סז	פרחים, י, טו
ערי מערב, סז	פרחים ונוזין, ו
עשרה מאמרות, קג	פרי האדמה, עג
	פרנסים, לח, מג, מה
פאס, כב	פרנס על הקטנים, עז, עז
פולין, ס, סא	פרס, א
פיסקי, ח, כז, עה: ראה: בית יוסף, טורים, משנה	פרסים לתלמידים מצטיינים, מג, סבי
תורה, רמב"ם, שלחן ערוך	פרספקטיבה, יב
פורטוגאל, סה	פרקי הצלחה, צט
פירים, נג, קי	פרקי הרפואה, צט
פורפיריוס, יג	פרקי רבנו הקדוש, קיד
פיוזקה, יב, סה	פרשת השבוע, נה, צה
פיוטים, צח	ר' פתחיה מרגנשבורג, אי
פיוטי הקליר, צח	פתרון חלומות, קי
פילוסופים, צג	פתשגן כתב הדת, קה
פירוש אברבנאל לתורה, ק	
" ראב"ע לתנ"ך, ק	צדה לדרך, כט, קא
" רבינו בחיי לתורה, ק	צדקה לחיים, פכ
" הרד"ק לתנ"ך, קי	צוואה מחיים, קבא
" ר' יוסף ק' יחיא לכתובים, ק	ס' צחות, צז
" הרלב"ג לתורה, קי	ציונים לשם זכרון, נג, צא
" הרמב"ן לתורה, קי	צל עולם, קא
" משלי לעמנואל הרומי, ק	צמח דוד, קא
" המשנה להרמב"ם, צט	צפנת פענח, ה
" המשנה לרב סעדיה גאון, כג	צפנת פענח לר"י אלשקר, ו
" הר"ן על הרי"ף, ט	צפת, טו, טז, יט, כב, כה, כז, כט, ל, לב, לו, נה
" לרמ"מ מלכי על התורה, נג	ס, פה, קר
" רס"ג לתנ"ך, כג	צרוח החיים, נח
" רבינו עובדיה מברטנורה למשנה, ס, ע, ע"א	צרוח המור, ק
" ר' עובדיה ספורנו לתורה, ק	

קאססוריאה, מטי.	רש"י, ח, י, כז, נה, ט, סו, עט, ק.
קבילא=גאבילה, לג.	שאלוניקי, כז, לה, לו, לז, לח, לט, מז, מח, מט, נ, נא.
קביעת עתים לתורה, כז, פג.	נב, נח, עג, עדי.
קבלה, כז, כט, סב, פוי.	שאקרו בשקו, יג.
ס' הקבלה לר"א ן' דאוד, קאי.	שבת, סד—למוד ב—מהי.
קדיש, פג.	שדר"ס, מז.
קהל זיתון, ז.	שורת ר' אליה מזרחי, ה, קרי.
קהל פולי, ז.	הראב"ח, לד.
קהל פורטוגאל, ט.	ר' בצלאל אשכנזי, לט.
קובץ (=אכסמפלר), נג.	הרדב"ז, יד.
קול יהודה לר"י מוסקטו, ק.	הרמב"ם, ב.
קול, קריאה ב', נג, צבי.	הרשד"ם, לה, עי.
קוסטנדינא, קושטא, ה, כז, מג, מד, סטי.	מהרש"ך, מי.
קורא הדורות, נ.	דבר משה, נחי.
קורדיסטאן, ה, כג, קרי.	דברי אמת, סחי.
קורפו, נחי.	דברי ריבות, לט.
קטלוניא, ח.	ויאמר יצחק, פי.
קלעא, קהי.	ויען אברהם, פרי.
קפרי, כחי.	כרם שלמה, נז.
קצור ההגיון לאבן רשד, צטי.	לחם רב, מי.
קראים, ז, ח, צ—קיג, קרי, קכא.	לב שמח, מג.
קראים בירושלם, עג.	מגן גבורים, מוי.
קריאה=קרייה, מקרא, אי.	מעשה חייא, מז.
קריאה מארבע צדי הספר, די.	משפט צדק, מהי.
ראש אמנה, קי.	משפטי שמואל, לג.
ראש ישיבה, א, מז.	נאמן שמואל, נא.
ראשית חכמה, לב, עא, פז.	גר מערבי, סח.
רביים, כג.	עדות ביעקב, מט.
רבנים, רבנות, ח, לג, מב, מג.	עין משפט, מבי.
רב פעלים, די.	פרח מטה אהרן, מחי.
רוח חן, קי.	ראש יוסף, מזי.
רומא, ט.	תורת חיים, מדי.
רופיט, קיחי—רופיט הסיפטיג'ים, פבי.	שבט יהודה, קא.
ריגומיינסו די לה וידה, יאי.	שבילי אמונה, קי.
ריטוריקה, יאי.	שטר התקשרות בין המלמד והורי התלמידים, מה, קטו.
הרמב"ם, ב, יג, יד, כ"ט, נ"ג, סב, סו, פג, פוי, קרי.	שטר התקשרות ללמד אומנות, קיחי.
ר' רפאל מיוחס, עג.	ס' השיר והחרוז לר' ישעיה, צח.
ר' רפאל מרדכי מלכי, נג.	שירה, מא.
רפואה, יא, נז.	שכר למוד ומלמדים, ט, יד, טו, כז, כח, מג, מה, מז.

נב, נה, מג, קה, קי, קטוי
 שבר המלמדים צריך לבא מקופת הקהל, נו. — שחרם
 משתלם בכל שבוע, פי.
 שלחן ערוך, נה, טב, טו, עד, עה.
 -שלם- (תאר) לב.
 ר' שלמה אדהאן, טו.
 " שלמה אהרן וורטהיימר, קטוי.
 " שלמה אמריליו, נו.
 " שלמה בן גבירול, צח.
 " שלמה חזן, ע.
 " שלמה חננאל, לטי.
 " שלמה הכהן, מי.
 " שלמה ן מאייר, לטי.
 " שלמה שלומיל, כו.
 " שלשה פירושים (על שיר השירים), יד.
 שלשלת השקרים (=הקבלה), קא.
 ר' שמואל אבוהב, ל.
 " שמואל די אוזידא, טו.
 " שמואל ארקוואלטי, צח.
 " שמואל בנבנשתי, טז.
 " שמואל יצחק, נא.
 " שמואל די מדינה לה.
 " שמואל בן עלי, א.
 " שמואל פרימו, נו.
 " שמואל מקלוואריע, כא.
 " שמואל קלעי, לג.
 " שמחה יצחק הלוצקי, קה.
 שמישים, פי.
 שפה ברורה, צו.
 שרה, אלשרת, כב, כג, כד, כה.
 ס' השרשים, צט.
 שרשרות כסף, צט.
 שתי ידות, כי.
 האפיללת, טו.

תאקראשאלת, טו.
 תהלה לדוד, קי.
 תוגרמה, יי.
 תולדות יצחק, קי.
 תוספות, י, כו, כט, לב, נו, שה.
 תוספות יו"ט, ע, עא, פג.
 תיספתא, מא.
 תועפות ראם, טט.
 התורגמן, צט.
 תורה שבכתב, ה' טו, עג.
 תורה שבצ"פ, טו.
 תיאולוגיא, יד.
 תימן, דרכי החנוך ב' פה-פו.
 תכונה, ה, ז, נו.
 תלמוד, ה, ה, ז, כו, כט, לבי.
 תנ"ך, ט, עט, פד, קב, קי.
 תעלומות חכמה, קא.
 תענוגים, להפריש הילד מהם, סי.
 תפלות, ה, כא, כו, לב, לג, מה, עו.
 תפלות למלמדי תינוקות, קטו-קטז.
 תקן חצות, אם נשים חייבות בו, פה.
 תקנה על יסוד ת"ת באי כיאו, מב.
 תקנות חכמי המערב, טו.
 תרבות, יז, יט.
 תרגום אונקלוס, פו.
 " רס"ג, פו.
 התשבי, צט.
 תשברת, ו, ז, צד.

Addison, The present state of the Jews, 63.

Jewish Quarterly Review, 114.

Mann, The Jews in Egypt and in Palestine, 4.

- Texts and Studies, 6, 105, 106, 120.

Neubauer, Aus der Petersburger Bibliothek 102, 105.

Schechter, Studies in Judaism, Second Series, 26.

